

รายงานการวิจัย

เรื่อง

วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

An Analysis of Teaching and Practice of Insight Meditation of

PhraAjarnMun Bhuridatto

โดย

ดร.ภัญชวีร์ สุขเสน และคณะ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

พ.ศ. ๒๕๖๐

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610760187

รายงานการวิจัย

เรื่อง

วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

An Analysis of Teaching and Practice of Insight Meditation of

PhraAjarnMun Bhuridatto

โดย

ดร.ภักขวิชช์ สุขเสน และคณะ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

พ.ศ. ๒๕๖๐

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610760187

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

An Analysis of Teaching and Practice of Insight Meditation of
PhraAjarnMun Bhuridatto

By

Dr.Patchavat Suksen And Others

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Buriram Buddhist College

B.E. 2560

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MCU RS 610760187

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

- ชื่อรายงานการวิจัย** : วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของ
หลวงปู่มั่น ฐริทัตโต
- ผู้วิจัย** : ดร.ภักขวัชร สุขเสน, ดร.บรรพต แคไธสง, รศ.วิเชียร ชาบุดรบุญตริก,
นายอิสรพงษ์ ไกรสินธุ์ พระครูวินัยธรอำนาจ พลปณฺโญ, (ส่วสดี) ดร.
และพระปลัดกิตติ ยุตติธโร, ดร.
- ส่วนงาน** : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
- ปีงบประมาณ** : ๒๕๖๐
- ทุนอุดหนุนการวิจัย** : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

รายงานวิจัยเรื่องวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต มีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต ๒) เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต ที่มีต่อสังคมไทย ๓) เพื่อศึกษาคูณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพแบบลงพื้นที่สัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูล

ผลการวิจัยพบว่า

- หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต มี ๒ ลักษณะ คือ ๑) คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง มี ๒ เรื่อง คือ ชั้นระวิมุตติสัมมังคีธรรมและบทธรรมบรรยาย ๒) คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แบ่งเป็น ๒ แบบ คือ ก) เป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ มี ๒ ชุด คือ ๑. มุตโตทัย ๒. ธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่น ฐริทัตโต ข) บันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ มี ๓ ชุด คือ ๑. ปกิณณกรรม ๒. ธรรมโอวาท ๓. ฐริทัตตมโฆวาท ส่วนแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทฺโธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งได้รับการสืบทอดจากศิษยานุศิษย์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน
- อิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตมีอิทธิพลต่อสังคมไทย ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ ๑) ด้านคณะสงฆ์ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านได้เป็นที่ยอมรับและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พระภิกษุสามเณรอย่างกว้างขวางทั้งในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งแสดงให้เห็น

เห็นว่าหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านมีอิทธิพลส่งผลกระทบต่อคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกายเป็นอย่างมาก ๒) ด้านพุทธศาสนิกชนทั่วไป พุทธศาสนิกชนได้มีโอกาสสังเกตวัตรปฏิบัติของพระกรรมฐานและมีโอกาสทำความรู้จักคุ้นเคยจึงเริ่มมีความเข้าใจและสนใจจะปฏิบัติธรรมมากขึ้นเป็นลำดับและกลายเป็นความนิยมในเวลาต่อมา ภายหลังจากที่หลวงปู่มั่นได้มรณภาพ ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านก็ได้ปรากฏและหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านได้มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนทั้งชาวไทยและต่างประเทศ จนกระทั่งท่านได้รับการยกย่องจากองค์การยูเนสโกว่าเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพประจำปี ๒๕๖๓-๒๕๖๔

๓. คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต คุณค่าที่ได้เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ในแง่ของความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย ปฏิบัติในการปฏิบัติกรรมฐาน การสั่งสอนศิษยานุศิษย์ ที่สั่งสอนได้ตรงจิตอภัยสย มีความแตกฉานชำาองในธรรมทั้งปริยัติและปฏิบัติ สามารถตอบปัญหาธรรมแก่ผู้ปฏิบัติได้อย่างลึกซึ้งเข้าใจง่าย และมีความสำรวมระวังกอบด้วยเมตตาธรรม คุณค่าที่เกิดขึ้นจากสาเหตุเหล่านี้ทำให้มีสำนักวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและฝ่ายมหานิกายเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งทั้ง ๒ นิกายนี้ ได้ยึดถือปฏิบัติตามหลักที่ท่านได้สั่งสอนเอาไว้

Research Title : An Analysis of Teaching and Practice of Insight Meditation of PhraAjarnMun Bhuridatto

Researcher : Dr. Patchavat Suksane, Dr. Bunpot Kaethaisong, Assoc. Prof. Wichian Chabutbundharik, Dr., Mr.Issapong Kraisin
Ph.D. Phrakru Vinayadhon Amnat Palapanyo And
Dr.PhraPaladkitti Yuttitharo

Department : Mahachulalongkornrajavidyalaya University Buriram Buddhist College

Fiscal Year : 2017/2560

Research Scholarship Sponsor : Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Abstract

The research report on An Analysis of Teaching and Practice of Insight Meditation of PhraAjarnMun Bhuridatto. The objectives are 1) to study the Doctrine and Vipassana Meditation of Luang Pu Mun Bhuridhatto 2) to study the influence of the Doctrine and Vipassana Meditation of Luang Pu Mun Bhuridhatto towards Thai society 3) To study the value from the Doctrine and Vipassana Meditation of Luang Pu Mun Bhuridhatto. This is a qualitative research in the field of interview to collect data.

The research found that:

1. Doctrine and guidelines for meditation of Luang Pu Man Bhuridhatto have 2 types, 1) teachings that he created or composed by himself; there are 2 stories, namely, Gandhawimuth Samakkhitham and the narrative Dharma 2) the teachings recorded by pupils are divided into 2 types which are a) a record of short stories, there are 2 sets: 1. Muthtotai 2. The Sermon of Phra Ajarn Mun Phuritatto, b) Record a short discourse or teaching that each student who listens to and then recorded, there are 3 sets: 1. Pakinakatham 2. Thammovat 3. Phurithat Thammovat. As for the guidelines for the practice of Luang Pu Man Phurithatto, it is organized in

the Phuttho Dhamma Practice Center in accordance with the 4 ways of meditation practice which has been passed down from the pupils to the present.

2. The influence of the Doctrine and Vipassana Meditation of Luang Pu Mun Bhuridhatto towards Thai society which has 2 aspects; 1) In the Sangha, his meditation practice was widely accepted among novices and monks both domestically and internationally, showing that his doctrine and meditation had a great impact on the clergy, both Dhammayuttika Nikaya and Mahanikaya. 2) In general Buddhists, they have the opportunity to observe the practice of meditation and the opportunity to get acquainted and begin to understand and be interested in the Dhamma practice and become more popular later. After Luang Pu Man died, his fame appeared and his teachings meditation of Vipassana influenced Buddhists both Thais and foreigners until he was honored by UNESCO as an important person in the world of peace in the year 2020-2021.

3. The value from the Doctrine and Vipassana Meditation of Luang Pu Mun Bhuridhatto, it arises from the practices of Luang Pu Mun in terms of strictness to the teachings and disciplines, the practice of meditation, the teaching of disciples that can be direct the teachings of the Lord and be able to answer the dharma problems to the practitioner deeply, easily understood and compiled, careful and endowed with compassion. The value arising from these causes leads to the Reverend Meditation of Luang Pu Mun in both Dhammayuttika Nikaya and Mahanikaya, which these two sects adhere to the principles that you have taught.

กิตติกรรมประกาศ

รายงานการวิจัยเล่มนี้สำเร็จด้วยดี ด้วยความเมตตาอิงของ พระสุธีรัตนบัณฑิต,รศ.ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ พระมหาชุตีภัก อภินนโท ผู้อำนวยการส่วนงานวางแผนและส่งเสริมการวิจัย สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กราบขอบพระคุณ พระศรีปริยัติธาดา ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ที่เมตตาให้โอกาสในการทำวิจัย และขอบคุณ เจ้าหน้าที่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ทุกท่านที่อำนวยความสะดวกในการดำเนินงานวิจัย

ขออนุโมทนาขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีระชัย ยศโสธร, รองศาสตราจารย์ ดร.สุนันท์ เสนารัตน์, รองศาสตราจารย์ ดร.เอกฉัตร จารุเมธิชน ที่มีความอนุเคราะห์รับเป็นผู้เชี่ยวชาญในการตรวจสอบเครื่องมือวิจัย และเอื้อประโยชน์ข้อมูล แนะนำการเขียนวิจัย ผู้วิจัยขอขอบคุณ กัลยาณมิตร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ทุกท่าน ตลอดจนถึงเจ้าของผลงานที่ได้ ประพันธ์งานวิจัย หนังสือ ตำรา บทความวิชาการ และเอกสารที่เกี่ยวข้อง ในการศึกษาค้นคว้าวิจัย ครั้งนี้ ขออนุโมทนาขอบคุณคณะผู้ร่วมวิจัยที่ได้ช่วยกันรวบรวมข้อมูลในการนำเสนอแต่ละบท และขอขอบคุณครอบครัวญาติพี่น้องทุกท่านที่เป็นกำลังใจให้ผู้วิจัยเสมอมา

ขอบคุณผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่านที่ไม่ได้เอ่ยนามและเป็นผู้มีส่วนในการดำเนินการวิจัย จนแล้วเสร็จ ขอให้มีความสุข ความเจริญรุ่งเรืองในพระพุทธศาสนาสืบไป

ดร.ภักขวัชร์ สุขเสน และคณะ

๒๑ มกราคม ๒๕๖๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้คำย่อ

งานวิจัยเล่มนี้ ใช้พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลชั้นธรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	คำเต็ม
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลชั้นธรรค (ภาษาไทย)
ที.สี. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลชั้นธรรค (ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์ (ภาษาบาลี)
ม.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อูปริปณณาสก์ (ภาษาไทย)
อง.ทุก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.นวก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธัมมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)
---------------	---------------------------------

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

ที.ม.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิลาสิณี มหาวกคฺคอฏฺฐกถา
ม.ม.อ. (บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปฺยจฺสุทนี มูลปณณาสกอฏฺฐกถา
ม.ม.อ. (ไทย)	= มัชฌิมนิกาย ปปฺยจฺสุทนี มูลปณณาสกอฏฺฐกถา

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อ	
ภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ค
กิตติกรรมประกาศ.....	จ
อักษรชื่อย่อคัมภีร์.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๓
๑.๓ ปัญหาการวิจัย.....	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย.....	๔
๑.๕ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย.....	๕
๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๕
บทที่ ๒ แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๖
๒.๑ แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง.....	๖
๒.๑.๑ แนวคิดเกี่ยวกับกรรมฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท.....	๖
๒.๑.๒ การปฏิบัติกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท.....	๑๑
๒.๑.๓ หลักธรรมกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท.....	๑๖
๒.๑.๔ ประวัติของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต.....	๓๓
๒.๑.๔ หลักคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติพาของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต.....	๓๗
๒.๑.๖ รูปแบบและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต.....	๔๓
๒.๑.๗ ตัวอย่างคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เรื่องการเจริญภาวนา.....	๖๒
๒.๒ เอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๖๖
๒.๒.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง.....	๖๖
๒.๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๖๘

๒.๓	สรุป.....	๖๘
๒.๔	กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	๖๙
บทที่ ๓	ระเบียบวิธีวิจัย.....	๗๐
๓.๑	รูปแบบการวิจัย.....	๗๑
๓.๒	พื้นที่การวิจัย/ประชากรผู้ให้ข้อมูลสำคัญ.....	๗๓
๓.๓	เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย.....	๗๔
๓.๔	การเก็บรวบรวมข้อมูล.....	๗๗
๓.๕	การวิเคราะห์ข้อมูล.....	๗๘
๓.๖	สรุปกระบวนการวิจัย.....	๗๙
บทที่ ๔	ผลการศึกษาวิจัย.....	๘๐
๔.๑	ผลการศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโต.....	๘๐
๔.๒	ผลการศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย.....	๙๔
๔.๓	ผลการศึกษาคคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโต.....	๑๐๕
๔.๔	สรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย.....	๑๐๘
บทที่ ๕	สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ.....	๑๐๙
๕.๑	สรุปผลการวิจัย.....	๑๐๙
๕.๒	อภิปรายผล.....	๑๑๓
๕.๓	ข้อเสนอแนะ.....	๑๑๖
บรรณานุกรม.....		๑๑๗
ภาคผนวก.....		๑๒๑
ผนวก ก	เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย.....	๑๒๒
ผนวก ข	หนังสือเชิญ, รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิและรายชื่อผู้ให้ข้อมูลวิจัย.....	๑๒๘
ผนวก ค	ภาพถ่ายกิจกรรมวิจัย.....	๑๓๔

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เป็นความจริงที่ว่า ปุถุชนทุกคนรักสุขเกลียดทุกข์ และในโลกของเรานี้มนุษย์ชาติพยายามที่จะบรรเทาหรือกำจัดให้สิ้นไปซึ่งความทุกข์ และแสวงหาความสุขอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม ความพยายามของมนุษย์นี้ส่วนใหญ่มุ่งไปที่การแสวงหาความสุขทางกาย โดยอาศัยวัตถุสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ในทางตรงกันข้ามความสุขขึ้นอยู่กับทัศนคติและจิตใจ ซึ่งมีบุคคลจำนวนน้อยมากให้ความสำคัญกับการใส่ใจเพื่อพัฒนาจิต และยังมีบุคคลจำนวนน้อยลงไปอีกที่จะลงมือปฏิบัติธรรมเพื่อฝึกจิตอย่างจริงจัง

เพื่อแสดงให้เห็นตัวอย่างในประเด็นนี้ เราอาจมองไปที่พฤติกรรมการรักษาความสะอาด และดูแลร่างกายที่เห็นกันอยู่โดยทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นการแสวงหาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้ได้มาซึ่งอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เพื่อยกระดับมาตรฐานการครองชีพทางวัตถุ พัฒนาการทางโทรคมนาคม ขนส่ง ตลอดจนการป้องกันและรักษาโรคร้ายไข้เจ็บต่าง ๆ ความพยายามเหล่านี้ส่วนใหญ่ล้วนเป็นการมุ่งรักษาและเสริมสร้างร่างกายและคงต้องยอมรับว่า สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่สำคัญจริง ๆ อย่างไรก็ตามความพยายามของมนุษย์และความสำเร็จเหล่านี้ คงไม่อาจบรรเทาหรือกำจัดความทุกข์ให้สิ้นไป ซึ่งเป็นความทุกข์อันเกิดจากความชราและมรณะ ความขาดแคลนสิ่งอำนวยความสะดวกหรือปัญหาทางเศรษฐกิจได้ โดยรวมถึงการไม่อาจสนองความต้องการ หรือความปรารถนาได้ทั้งหมด ความทุกข์เหล่านี้ไม่อาจจะเอาชนะได้ด้วยวัตถุ แต่จะเอาชนะได้ต้องอาศัยการฝึกฝนและการพัฒนาจิตเท่านั้น

ดังนั้น จึงสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนและในทันทีว่าวิธีการที่ถูกเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นในการที่จะฝึกฝนสร้างความสงบและบริสุทธิ์ให้แก่จิตใจอย่างได้ผล วิธีดังกล่าวจะพบได้ในมหาสติปัญญา

สูตร ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธองค์ ที่ทรงเทศนาไว้ ๒,๕๐๐ กว่าปีมาแล้ว พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ว่า :

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ^๑

ฐานที่ตั้งทั้ง ๔ ในการเจริญสติ ได้แก่ (๑) การเจริญสติที่อาศัยร่างกายเป็นอารมณ์ (๒) การเจริญสติที่อาศัยความรู้สึกเป็นอารมณ์ (๓) การเจริญสติที่อาศัยจิตเป็นอารมณ์ (๔) การเจริญสติที่อาศัยสภาพธรรมต่าง ๆ ที่เป็นอยู่โดยอาการที่ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นอารมณ์

ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า “จงหมั่นระลึกรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นอารมณ์” แต่หากปราศจากคำแนะนำจากอาจารย์ผู้ที่มีประสบการณ์ คงจะไม่ง่ายนักสำหรับปุถุชนคนธรรมดาที่จะปฏิบัติตามแนวทางเหล่านี้ได้อย่างถูกต้องเป็นระบบ จนก่อให้เกิดความก้าวหน้าของสมาธิและปัญญาญาณได้ การเจริญสติปัฏฐานสี่จึงเป็นสิ่งที่สำคัญมากสำหรับทุกคน กระบวนการในการเจริญสติปัฏฐานสี่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าการเจริญกรรมฐาน ซึ่งแบ่งออกเป็นสองประการคือ สมถกรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายทำให้สงบใจและวิปัสสนากรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายทำให้เกิดปัญญา และกรรมฐานทั้งสองประการนี้ได้มีนักปราชญ์จินาไว้อย่างเป็นระบบในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สำคัญสำหรับศึกษาหลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา

ปัจจุบันหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย แบ่งเป็น ๕ สาย ตามสำนักใหญ่ๆ คือ สายพุทโธ สายอานาปานสติ สายยุบพอง สายรูปนาม และสายสัมมาอรหัง^๒ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระสายพุทโธ ท่านเป็นพระนักปฏิบัติที่ได้รับการถ่ายทอดแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานมาจากหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล(พระครูวิเวกพุทธกิจ) ท่านได้รับการเทิดทูนบูชา จากบรรดาศิษยานุศิษย์ และพุทธศาสนิกชนที่สนใจในการปฏิบัติธรรมว่าเป็นพระอาจารย์วิปัสสนาชั้นเยี่ยมในยุคสมัยกึ่งพุทธกาล คือ ยุคสมัยปัจจุบันจากจริยาวัตรข้อปฏิบัติของท่าน

^๑ ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๕๙, ม.ม.อ. ๑/๑๐๖/๒๔๔

^๒ ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย(ศปท.)สนญ.วัดหลวงพ่อสดธรรมกายาราม, คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (บริษัทเพชรเกษมพรินต์ติ้งกรุ๊ปจำกัด : จ. นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า สัมโมทนียกถา.

รวมทั้งของลูกศิษย์เช่นหลวงปู่สุวรรณ หลวงปู่สิงห์ หลวงปู่มหาปิ่น หลวงปู่แหวน หลวงปู่ชา หลวงปู่ดูลย์ เป็นต้น ที่ได้รับการสั่งสอนอบรมตามแนวทางของท่าน ล้วนแต่มีความมั่งคั่งและเคร่งครัดในพระธรรมวินัยอย่างเสมอต้นเสมอปลาย และจากเนื้อธรรมที่หลวงปู่ได้แสดงในโอกาสต่างๆ เป็นธรรมชั้นสูง ถึงแก่นธรรม ถึงใจของผู้ได้ฟังได้รู้ตลอดมา คณะผู้วิจัยเห็นว่าถ้าได้ศึกษาหลักคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติของท่านอย่างใคร่ครวญ จะไม่มีความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ ในองค์ท่านว่าสมควรจะตั้งอยู่ในภูมิธรรมชั้นใด รวมทั้งไม่สงสัยกับคำกล่าวที่ว่า “หลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต เป็นพระอรหันต์ในยุคกึ่งพุทธกาล”^๓ เพราะหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติข้อวัตรปฏิบัติของท่านเป็นหลักฐานยืนยันให้ผู้ปฏิบัติธรรมมั่นใจได้ว่า มรรค ผล และพระนิพพาน จะไม่หมดสิ้นไปตราบเท่าที่ยังมีผู้ปฏิบัติตรงตามแนวคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจจะศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต เพื่อจะได้ทราบถึงหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของท่าน อิทธิพลและคุณค่าคุณค่าที่ได้จากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของท่าน ซึ่งจะเป็นข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา และเป็นประโยชน์ต่อประชาชนต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

^๓ปฐม และ ภัทธา นิคมานนท์, ประวัติ ข้อวัตรและปฏิบัติ หลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต โครงการหนังสือบูรพาจารย์ เล่ม ๑, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.dharma-gateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm. [๑๐ กันยายน ๒๕๕๙].

๑.๓ ปัญหาการวิจัย

- ๑.๓.๑ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโตเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ อิทธิพลคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต ที่มีต่อสังคมเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต การวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Interview Research) โดยแบ่งขอบเขตการวิจัยออกเป็นดังนี้

๑. ศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต จากแหล่งข้อมูลทั้งที่เป็นหลักฐานในระดับปฐมภูมิและหลักฐานในระดับทุติยภูมิ โดยศึกษาจากเอกสารตำราทางวิชาการและการลงพื้นที่เก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์
๒. ศึกษาอิทธิพลและคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต จากบทความ เอกสาร หนังสือวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านพื้นที่

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดพื้นที่ศึกษาวิจัยในจังหวัดสุรินทร์ ได้แก่ วัดบูรพาราม วัดเขาศาลาอตุลฐานะจาโร และวัดป่าโยธาประสิทธิ์

๑.๔.๓ ผู้ให้ข้อมูลหลัก(Key-Informant)

โดยกำหนดประชากรและกลุ่มตัวอย่างในการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์แบบเจาะจงได้แก่

๑. พระสงฆ์	จำนวน	๕	รูป
๒. บุคลากร/นักวิชาการศาสนา	จำนวน	๕	คน

๓. ผู้สูงอายุ/ปราชญ์ชาวบ้าน จำนวน ๕ คน
รวมทั้งหมด ๑๕ รูป/คน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

หลักคำสอน หมายถึง หลักธรรมที่เป็นคำสอนซึ่งถ่ายทอดออกมาจากหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

แนวทางการปฏิบัติ หมายถึง วิธีหรือขั้นตอนในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต ซึ่งเป็นที่ยอมรับและเคารพนับถือของศิษยานุศิษย์ ทำให้ผู้ปฏิบัติตามประสบความสำเร็จโดยลำดับ

กรรมฐาน หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน มี ๒ อย่าง คือ สมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน

หลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต หมายถึง พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระสายพุทโธ หรือที่รู้จักกันดีในนามพระอาจารย์ใหญ่สายวัดป่า มีศิษยานุศิษย์ที่ปฏิบัติตามแนวทางของท่านจนปรากฏมีชื่อเสียงโดดเด่นในสังคมไทยเกิดขึ้นมากมาย

อิทธิพล หมายถึง กำลังที่ยังผลให้สำเร็จ อำนาจซึ่งแฝงอยู่ในบุคคลหรือรัฐ อำนาจที่สามารถบันดาลให้ผู้อื่นต้องคล้อยตามหรือทำตาม อำนาจที่สามารถบันดาลให้เป็นไปได้ต่าง ๆ ในที่นี้แยกออกเป็น ๒ ด้าน คือ ๑) อิทธิพลต่อคณะสงฆ์ ๒) อิทธิพลต่อประชาชนทั่วไป

คุณค่า หมายถึง สิ่งที่มีประโยชน์หรือมีมูลค่าสูง ในที่นี้หมายถึงคุณค่าที่เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต และมีคุณค่าต่อศิษยานุศิษย์หรือประชาชนทั่วไปที่ถือปฏิบัติตามหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๖.๑ ได้เข้าใจหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

๑.๖.๒ ได้ทราบถึงอิทธิพลหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต ที่มีต่อสังคมและวัฒนธรรมไทย

๑.๖.๓ ได้ทราบถึงคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

บทที่ ๒

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ในบทนี้คณะผู้วิจัยจะมุ่งศึกษาเพื่อให้เห็นถึงความหมายและประเภทของกรรมฐาน การปฏิบัติกรรมฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท หลักธรรมกรรมฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท ประวัติและคำสอนทั่วไป และแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

๒.๑.๑ แนวคิดเกี่ยวกับกรรมฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ก.ความหมายของกรรมฐาน

กัมมัฏฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ อุกายทางใจ วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา^๑ คำว่า กรรมฐาน มาจากกรุปวิเคราะห์ว่า กมฺเมว ฐานนติ กมฺมฐานํ การปฏิบัติบำเพ็ญ อันเป็นที่ตั้งแห่งการบรรลุคุณวิเศษ กล่าวคือฉานและมรรคผลเรียกชื่อว่า กรรมฐาน^๒ ในพระพุทธศาสนาแบ่งกรรมฐานออกเป็น ๒ อย่างคือ (๑)สมถกัมมัฏฐาน (๒) วิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งสอดคล้องกับพุทธวจนะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า “ ธรรม ๒ ประการนี้เป็นฝ่ายวิชา ธรรม ๒ ประการอะไรบ้าง คือ สมถะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) ๑ วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง) ๑ สมถะที่ฝึกเจริญแล้วยอมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้วยอมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละราคะได้ วิปัสสนาที่ฝึกเจริญแล้วยอมให้สำเร็จ

^๑พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๒), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓.

^๒พระศรีวิสุทธิโสภณ (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๙), *วิมุตติรัตนมาลี*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๒๒๑.

ประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละวิชาได้”^๓

กัมมัฏฐาน หมายถึง ฐานะหรือที่ตั้งแห่งการงาน ได้แก่ การดำเนินงานในหน้าที่ หรือการประกอบอาชีพการงานของฝ่ายฆราวาสและฝ่ายบรรพชิต ในฝ่ายของฆราวาสใช้คำว่า “ฆราวาสกัมมัฏฐาน” หมายถึง กัมมัฏฐานที่เป็นการงานประกอบสัมมาอาชีพของฆราวาส เช่น การประกอบอาชีพกสิกรรม เรียกว่า กสิกัมมัฏฐาน เป็นต้น ถ้าใช้กับฝ่ายบรรพชิต จะมีความหมายกว้าง รวมถึงกิจวัตรที่บรรพชิตควรประพฤติปฏิบัติตลอดถึงการบำเพ็ญกัมมัฏฐาน เรียกว่า “ปัพพชิตกัมมัฏฐาน” หมายถึงการบำเพ็ญศีลอย่างบริบูรณ์ การแสวงหาปัจจัยในทางที่ชอบ ไม่แสวงหาในทางอนธนา^๔

กัมมัฏฐาน หมายถึง การงานหรือหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณ เพื่อความหมดสิ้นไปแห่งกิเลสเพราะพระพุทธศาสนาถือว่า การบรรลุอรหัตผลนั้นเป็นจุดหมายสูงสุด^๕

กัมมัฏฐาน หมายถึง การฝึกฝนอบรมจิตใจให้จิตเป็นสมาธิมีอารมณ์แน่วแน่ มีอารมณ์เดียว หรือเรียกว่า เอกัคคตาจิต ไม่วุ่นไหว ไม่นั่นรน เป็นปฏิบัติ อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งฌานโดยวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน^๖

ดังนั้น กัมมัฏฐาน จึงหมายถึง ที่ตั้งแห่งการงาน อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ อุบายทางใจ วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา คำว่ากัมมัฏฐานนี้ใช้ได้ทั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายฆราวาส ฝ่ายบรรพชิตเรียกว่า ปัพพชิตกัมมัฏฐาน ส่วนฝ่ายฆราวาสเรียกว่า ฆราวาสกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ สมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ข.ประเภทของกรรมฐาน

ในทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงประเภทของกรรมฐานออกเป็น ๒ อย่าง คือ

(๑)สมถกัมมัฏฐาน

^๓ อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

^๔ ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๖๓ - ๒๖๔/๔๕๔ - ๔๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖๓ - ๒๖๔/๕๘๔ - ๕๘๕.

^๕ ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๕๔/๑๓๘.

^๖ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๕๑/๑๙๓.

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า สมถะ หมายถึงการทำใจให้สงบโดยเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์^๗ สมถกัมมัฏฐาน คือ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต, ธรรมยังจิตให้สงบจากนิวรณ์ปิกลีส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ งานฝึกจิตให้สงบ,การทำจิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิ สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้เจริญสมถกัมมัฏฐาน จนได้ฌานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาต่อ^๘ สมถกรรมฐาน คือการปฏิบัติบำเพ็ญชั้นภาวนา เพื่อให้ได้บรรลุอัฐมรรคสมาบัติหรือวิชฌณวิมุตติ คำว่า สมถกรรมฐานนั้น มาจากรูปวิเคราะห์ว่า กิเลส สมมติ สมโย ปฏิบัติใด มีอำนาจทำให้กิเลสทั้งหลาย เช่น กามฉันทะเป็นต้น สงบราบคาบลงไปได้ ปฏิบัติการนั้นชื่อว่า สมถกรรมฐาน^๙

สรุปความว่า สมถกัมมัฏฐาน หมายถึงอุบายหรือวิธีการที่ทำให้จิตเกิดความสงบ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นลักษณะวิธีการที่ทำให้จิตเกิดสมาธิ ในการฝึกสมถกัมมัฏฐานนั้นจะใช้จิตเพ่งที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือวัตถุนิตใดชนิดหนึ่งให้นานๆ เพื่อให้สงบจากนิวรณ์ เมื่อจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดได้นานแสดงว่าจิตเป็นสมาธิ จึงจัดอยู่ในระดับสมถกัมมัฏฐาน

(๒)วิปัสสนากัมมัฏฐาน

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายของวิปัสสนาว่า ความเห็นแจ้ง, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๐} วิปัสสนากรรมฐาน คือ เป็นโรงงานฝึกจิต มีปรมาตมเป็นอารมณ์ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ปัญญานั้นมีอยู่ ๓ ชั้น คือ (๑) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง การเรียน การอ่านหนังสือต่างๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม (๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน แต่ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามเป็นจริงนี้ ได้แก่ปัญญาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น ดังท่านตั้งศัพท์วิเคราะห์ว่า วิวิธากาเรน อนิจจาทิวเสน ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาใดย่อมพิจารณาเห็นรูปนามโดยการต่างๆ ด้วยอำนาจ

^๗ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: นามมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๒๖.

^๘พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต),พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๒), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๖๙.”

^๙พระศรีวิสุทธิโสภณ(วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), วิมุตติรัตนมาลี, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอักษรบัณฑิต,๒๕๑๗), หน้า ๔๒.

^{๑๐}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: นามมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖),หน้า ๑๐๗๗.

แห่งความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๑} วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม (รูปนาม) ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันเป็น^{๑๒}

พระศรีวิสุทธิโสภณ(วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙)^{๑๓} ได้กล่าวไว้ว่า วิปัสสนา นั้น ท่านพระโบราณจารย์ ผู้มากไปด้วยความกรุณา ได้พรรณนามาไว้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาโดยนัยหลายหลาก ในที่นี้ จักขอนำเอามากกล่าวไว้ให้เป็นแนวทาง ดังนี้

อตตภาเว ขววยํ ปุณฺณเปตวาสาตจจ กิริยาวเสน วิปสสนํ วฑฺฒเตตวา อรหตฺตคฺคหณฺนติ อิํ วิปสสนารุํ นาม แปลความว่า การกำหนดความสิ้นไปและความเสื่อมไปในอัตภาพ กล่าวคือรูปนาม โดยการกระทำให้เป็นนิยต์เสมอไปไม่ขาดสาย เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งได้บรรลุพระอรหัตผล การกระทำเช่นนี้ ชื่อว่าวิปัสสนารุระ คือการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน

ปลงกขณเรสุ วิวิเณ อนิจจาทีอาการเรน ปสสตีตี วิปสสนา แปลความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในชั้นห้ากล่าวคือรูปนาม โดยอาการที่เป็นไปในพระไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ธรรมชาตินั้น เรียกชื่อว่าวิปัสสนา

อีกนัยหนึ่งกล่าวว่า วิเสเสน ปสสตีตี วิปสสนา ปัญญาที่สามารถเห็นรูปนาม โดยอาการต่างๆ เป็นพิเศษปัญญานั้น เรียกว่าวิปัสสนา

วิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้แก่ การบำเพ็ญเพื่อให้เกิดภาวนามยปัญญา คือปัญญาอันเกิดจากการภาวนา ซึ่งเป็นปัญญาที่สามารถเห็นชั้นห้าหรือรูปนามเป็นพิเศษโดยอาการต่างๆ อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์กล่าวคือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ และในการบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ผู้บำเพ็ญจะต้องทำให้เป็นนิยต์ติดต่อกันไปโดยไม่ขาดสาย จึงจะได้ผลคือสามารถที่จะประหารสังโยชนอันเป็นความชั่วร้ายได้เป็นขั้น ๆ ไป แล้วในที่สุดด้วยอำนาจแห่งการ

^{๑๑}พระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร:ทอมรินทร์พรินต์ติ้ง กรุ๊ปจำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐-๑๑.

^{๑๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๒), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๗๓.

^{๑๓}พระศรีวิสุทธิโสภณ(วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), **วิมุตติรัตนมาลี**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อักษรบัณฑิต, ๒๕๑๗), หน้า ๒๒๑-๒๒๒.

บำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้ ผู้ปฏิบัติบำเพ็ญก็จะมีโอกาสได้บรรลุคุณวิเศษคือพระอรหันต์ผล สำเร็จ เป็นพระอริยบุคคลในบรรพพระพุทธศาสนา

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจारी)ได้จำแนกวิปัสสนาออกเป็น ๒ บท คือวิ และปัสสนา ศัพท์ว่า วิ ท่านโบราณจารย์ขยายศัพท์ว่า

“วิวิธนาการเรน แปลว่า อาการหลายอย่างหลายนัย ส่วนอาจารย์สมัยนี้ว่าขยายศัพท์ ว่า วิเสสนากาเรน โดยอาการพิเศษเป็น ๒ นัยดังนี้”

นัยที่ ๑ วจนัตถะว่า“วิวิธนาการเรนปัสสตีติ = วิปัสสนา”แปลว่ามองด้วยอาการหลาย อย่างหลายนัยหมายความว่ามองด้วยอนิจจังอย่างเดียวหรือทุกขอย่างเดียวหรืออนัตตาอย่าง เดียวก็ได้แต่วิธีมองมีหลายนัย

นัยที่ ๒ มีวจนัตถะ“วิเสสนากาเรนปัสสตีติ = วิปัสสนา”แปลว่ามองโดยวิเศษหรือโดย อาการพิเศษหมายความว่าวิปัสสนากรรมฐานไม่เหมือนกับสมถกรรมฐาน ๔๐ องค์ เพราะสมถะ ๔๐ องค์นั้นอาศัยอารมณ์บัญญัติส่วนวิปัสสนากรรมฐานอาศัยปรมาตถ์บัญญัติเป็นอารมณ์รูปและนามทั้ง ๒ โดยอนิจจัง ทุกขังและอนัตตาเป็นพิเศษ^{๑๔}

วิปัสสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญา เครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือน ปฏักปัญญา อินทรีย์ คือปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศাত্রา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือ ปัญญา แสงสว่าง คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรมชื่อว่าสัมมาทิฐิ เรียกว่า ปัญญาอินทรีย์หรือวิปัสสนา

ดังนั้น วิปัสสนากัมมัฏฐาน จึงหมายถึง ความเห็นแจ้ง, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิด ความเห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิปัสสนากรรมฐาน มี ปรมาตถ์เป็นอารมณ์ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ปัญญานั้นมีอยู่ ๓ ชั้น คือ (๑) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง การเรียน การอ่านหนังสือต่างๆ ทั้งทางโลกและทาง

^{๑๔}พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจारी), รวบรวม, คำถามคำตอบในวิปัสสนากรรมฐานที่ป็นีหลักสูตรชั้น ตรีอาจารย์พิเศษตรี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๘.

ธรรม (๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

๒.๑.๒ การปฏิบัติกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ก.การปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน

การปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน มี ๒ อย่าง คือ^{๑๕}

(๑) ปริตตรตสมถะ เป็นการเจริญสมถกัมมัฏฐานของบุคคลที่ยังไม่เข้าอุปนาทาวนา ที่ชื่อว่าเพราะในขณะนั้นมีแต่มหากุศล หรือมหากิริยาชวนเท่านั้นที่เกิดขึ้น องค์ฌานที่ประกอบอยู่นั้นยังมีกำลังอ่อนอยู่

(๒) มหัคคตสมถะ เป็นการเจริญสมถกัมมัฏฐานของบุคคลที่เข้ามหัคคตสมถะ ที่ชื่อว่าเพราะในขณะนั้นมีมหัคคตกุศล หรือมหากิริยาชวนเท่านั้นที่เกิดขึ้นองค์ฌานที่ประกอบอยู่นั้นยังมีกำลังมาก สามารถเข้าไปเพ่งในสมถะอารมณ์อย่างแน่วแน่

การเจริญสมถกัมมัฏฐานวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดสมาธิ แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิแล้วจิตย่อมไม่ฟุ้งซ่านไม่วอกแวกไม่ตื่นรนไม่กระวนกระวาย ตัวสมถะคือสมาธิ การทำสมาธิแบบสมถะ คือการทำสมาธิให้เกิด ซึ่งมีลำดับขั้นตอนดังนี้

ลำดับขั้นตอนการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานมีดังนี้

๑. ชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ในเบื้องต้น^{๑๖} ผู้ปฏิบัติเมื่อมองเห็นโทษของศีลวิบัติ และมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติแล้ว ฟังชำระศีลให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อโดยประการทั้งปวงถ้าเป็นพระภิกษุหรือสามเณร ต้องอาบัติข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ฟังปฏิบัติตามระเบียบข้อปฏิบัติของอาบัตินั้นๆเสีย ส่วนคฤหัสถ์ถ้ายังไม่ได้สมาทานศีลก็ฟังสมาทานศีลก่อนจะเป็นศีล ๕ หรือศีล ๘ ก็ได้ ตามสติตามกำลังของตนๆ แล้วฟังสำรวจดูศีลของตนว่ามีความขาดตกบกพร่องหรือไม่ เพื่อจะได้ไม่เกิดความลั้งเลงสงสัยในความบริสุทธิ์แห่งศีลของตน ซึ่งจะเป็นอุปสรรคต่อความตั้งมั่นแห่งจิตในขณะที่ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน

^{๑๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อจ. อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบรรณาการ ๒๕๔๘), หน้า ๒๕.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐ - ๘๑.

๒. ตัดปัลลิวโธ^{๑๗} คือ ตัดความห่วงใยกังวลกับภารกิจต่างๆให้หมดไป เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ห่วงใย เป็นกังวล ไม่สามารถที่จะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐานนั้นๆได้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๘} กล่าวถึงปัลลิวโธไว้ ๑๐ ประการ คือ ๑) อาวาสปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือที่อยู่ มีบ้าน วัด กุฏิ เป็นต้น ๒) กุลปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือตระกูล ๓) ลาภปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือลาภสักการะได้แก่ ปัจจัย ๔ สิ่งของปัจจัยเครื่องไทยธรรม ๔) คณปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือหมู่คณะ ๕) กัมมปัลลิวโธ เครื่องกังวลคืออนุกรรม ได้แก่ การก่อสร้าง ๖) อัชฌานปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือการเดินทาง ได้แก่ การเดินทางไกล ๗) ญาติปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือญาติ ๘) อาพาธปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือโรคชนิดใดชนิดหนึ่ง ๙) คันถปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือการเล่นเรียนพระปริยัติธรรม ๑๐) อิทธิปัลลิวโธ เครื่องกังวลคือการแสดงฤทธิ์ หมายถึง ฤทธิ์ของปุถุชนเพราะเป็นสิ่งที่รักษายาก เสื่อมง่าย อิทธิฤทธิ์ของปุถุชนนี้เป็นเครื่องกังวลแก่วิปัสสนาเท่านั้น

๓. เข้าหากัลยาณมิตร^{๑๙} หมายถึง การเข้าหาอาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน ผู้ที่มีความรู้ความสามารถในวิธีการอบรมสั่งสอน ผู้มีอุบายชี้แนะหลักการปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นผู้มีคุณธรรมมีความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่นหรือต่อศิษย์ ท่านกล่าวลักษณะของกัลยาณมิตรไว้ ๗ ประการ คือ

๑) ปิโย คือเป็นที่รักที่พอใจ เพราะมีศีลบริสุทธิ์ กอปรด้วยลักษณะแห่งกัลยาณมิตร ๘ อย่าง คือ มีศรัทธา มีศีล มีสุตะ มีจาคะ มีความเพียร มีสติ มีสมาธิ และมีปัญญา

๒) ครุ คือเป็นที่เคารพเพราะประกอบด้วยคุณธรรม มีศีล สมาธิ การถืออุตุงค์

๓) ภาวนีโย คือเป็นที่ยกย่องสรรเสริญเพราะมีจิตใจเที่ยงธรรม ไม่ลำเอียง

๔) วัตตา คือการเป็นผู้สามารถอบรมลูกศิษย์ให้ดี ฉลาดในการใช้คำพูด

๕) วจนักขโม คือเป็นผู้ยอมรับคำตักเตือนจากสหธรรมิก และลูกศิษย์ หมายถึงปฏิบัติตามโอวาทที่ท่านให้แล้ว

๖) คัมภีร์ญจะกะถัง กัตตา คือเป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำและธรรมที่สุขุมนุ่มลึก ในรูปนาม ชั้นที่ ๕ สัจจะ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ หมายถึงเรื่องเกี่ยวกับฉาน วิปัสสนา มรรค ผลและนิพพาน

^{๑๗}ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๕๔.

^{๑๘}พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๗.

^{๑๙}พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๐ – ๑๖๑.

๗) โน จัญฐานเน นิโยชเย คือเป็นผู้มีความประพฤติดี ไม่ชักนำในอฐานะ เป็นผู้ไม่แนะนำในทางที่ไม่สมควร หมายถึงป้องกันไม่ให้อำนาจในสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล มีคติเป็นทุกข์ แต่ชักชวนทำในสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล มีคติเป็นสุข

๔. น้อมรับเอาอารมณ์ของกัมมัฏฐาน ๔๐ อย่าง(อย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่มีความเหมาะสมกับจริตของตนเอง กัมมัฏฐานชนิดนี้เป็นอุบายให้จิตสงบ หมายถึง จิตที่อบรมในทางสมณะแล้วจะเกิดนิ่งสงบและเกาะอยู่กับอารมณ์นั้นเพียงหนึ่งเดียว อารมณ์ของสมณะกัมมัฏฐานนั้น มี ๔๐ ประการ คือ
 ๑) กสิณ ๑๐ ๒) อสุภะ ๑๐ ๓) อนุสสติ ๑๐ ๔) อัปมัญญา ๔ ๕) อาหारेปฏิกูลสัญญา ๑
 ๖) จตุราตฺตวัญฐาน ๑ และ ๗) อรูป ๔ ในการปฏิบัติสมณกัมมัฏฐานนี้ จะถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ก็ได้ จากบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ นั้น ซึ่งต้องขึ้นอยู่กับจริตของแต่ละบุคคล

หลักของการเจริญสมณกัมมัฏฐานคือ การกำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แน่วแน่ จนจิตตั้งอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว ที่เรียกว่าจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้วจะเกิดภavanaจิตที่เรียกว่า ฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่างๆระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ รูปฌาน มี ๔ ชั้น ภาวะจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ท่านอนุโลมว่าเป็นความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาในขณะที่อยู่ในฌานนั้น แต่เมื่อออกจากฌานก็ยังมีกิเลสอยู่^{๒๐}

ข.แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ข้อปฏิบัติให้การปฏิบัติกรรมฐานมีความเจริญเป็นสิ่งที่เกื้อกูลสนับสนุนองค์ประกอบของการปฏิบัติไปสู่เป้าหมายที่ต้องการได้มีดังนี้

๑. อาตปปี แปลว่าธรรมะที่ยังบุคคลให้รุ่งเรืองโดยรอบหมายความว่าธรรมะคือความเพียรถ้ามีอยู่ในบุคคลใดทำบุคคลนั้นให้เจริญทั้งทางโลกและทางธรรม

๒. สัมปชาโน แปลว่ารู้ถึงที่สุดอย่างแจ่มแจ้งหมายถึงรู้ปัจจุบันรู้รูปนามรู้พระไตรลักษณ์รู้มรรคผลนิพพานรู้ปัจจุบันอย่างเช่นขณะตาเห็นรูปหูได้ยินเสียงจมูกได้กลิ่นลิ้นได้รสกายถูกเย็นร้อนอ่อนแข็งมีสติกำหนดรู้อยู่เฉพาะปรมาตมธรรมคือรูปกับนามเท่านั้นไม่ให้เลยไปถึงสมมติบัญญัติเพราะกิเลสอาศัยสมมติบัญญัตินั้นจึงเกิดขึ้นได้กิเลสอาศัยอารมณ์อดีตอาศัยอารมณ์อารมณ์อนาคตเกิดไม่อาศัยอารมณ์ปัจจุบันเกิดปัจจุบันจึงหมายถึงเกิดขึ้นเฉพาะหน้าคือปรากฏในขณะนั้นๆผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะต้องมีสติรู้ทันในขณะนั้นเช่นกันเช่นเวลาเห็นผ้าก็ให้รู้ว่าอยู่แค่เห็นไม่ให้เลยไปถึง

^{๒๐}ที.สี. (บาลี) ๙/๒๑๖ - ๒๑๗/๗๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๖ - ๒๑๗/๗๒.

ผ้าเพราะผ้าเป็นสมมติบัญญัติสีของผ้าเป็นปรมาณให้สติกับจิตรู้ที่อยู่หยุดอยู่แค่ปรมาณเท่านั้นทางทวาร
อื่นๆนอกนี้คือได้ยินเสียงดมกลิ่นลิ้มรสกายสัมผัสก็ปฏิบัติเช่นเดียวกันการเห็นผ้าทางตานี้เหมือนกัน

๓. สติมา คือ มีสติคุ้มครองกายมีสติที่ปกครองตนเองได้จนสามารถกำจัดอภิชฌา(ความ
อยากได้) และโทมนัส (ความเสียใจ) ในโลกเสียได้

ลำดับขั้นตอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

การปฏิบัติตามลำดับขั้นของแต่ละหมวดของอานาปานสติภาวนามีทั้งหมด ๔ หมวด ๑๖
ขั้นตอน ดังนี้

หมวดที่ ๑ : กายานุปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติในหมวดนี้ คือ การศึกษาเรื่องของกายโดยเฉพาะกายลม คือ ลมหายใจ ต้อง
ศึกษาจนรู้จักธรรมชาติของลมหายใจทุกอย่างทุกชนิดอย่างถ่องถ้วนจนสามารถรู้ชัดว่า กายลมนี่ปรุงแต่ง
กายเนื้ออย่างไรและสามารถใช้กายลมบังคับกายเนื้อ (ร่างกาย) ได้ตามต้องการ (ปฏิบัติอยู่ทุกขณะที่
หายใจเข้าและหายใจออก)

จุดประสงค์ของการฝึกปฏิบัติหมวดที่ ๑ คือ กายานุปัสสนาภาวนานั้น เพื่อฝึกอบรมจิตให้
มีความมั่นคงหนักแน่นอยู่ด้วยกำลังของสมาธิ

ขั้นที่ ๑ ตามลมหายใจยาว

ขั้นที่ ๒ ตามลมหายใจสั้น

ขั้นที่ ๓ ตามรู้จักศึกษาลมหายใจทุกชนิดที่ปรุงแต่งกายจนเห็นชัดว่าลมหายใจเป็น “กาย
สังขาร”

ขั้นที่ ๔ ทำลมหายใจให้สงบระงับด้วยการเฝ้าดูจิตสงบนิ่งพร้อมอยู่ด้วยสติ- สมาธิอย่าง
หนักแน่น

หมวดที่ ๒ : เวทนานุปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติหมวดนี้ คือการศึกษาเรื่องของเวทนาที่มีอำนาจอิทธิพลปรุงแต่งจิตของมนุษย์
ให้ตื่นตระหนกส่ำระสายมิให้มีความสงบเย็น จึงต้องศึกษาให้รู้ลักษณะอาการของเวทนาทุกอย่างทั้งสุข
เวทนาและทุกขเวทนาอย่างละเอียดจนสามารถบังคับควบคุมเวทนาได้(ปฏิบัติทุกอย่างขณะที่หายใจ
เข้าและหายใจออก)

จุดประสงค์ของการฝึกปฏิบัติหมวดที่ ๒ คือเวทนานุปัสสนาภาวนานั้น เพื่อฝึกอบรมจิตให้
สามารถควบคุมเวทนา มิให้เวทนามีอิทธิพลปรุงแต่งจิตได้

ขั้นที่ ๕ ศึกษาปิติแล้วทำปิติให้สงบระงับ

ขั้นที่ ๖ ศึกษาสุขแล้วทำสุขเวทนานั้นให้สงบระงับ

ขั้นที่ ๗ ศึกษาเวทนาทุกชนิดจนประจักษ์ชัดว่า เวทนาเป็น จิตตสังขาร

ขั้นที่ ๘ ทำเวทนาให้สงบระงับ

หมวดที่ ๓ : จิตตานุปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติในหมวดนี้ คือ การศึกษาเรื่องธรรมชาติของจิต เพื่อรู้จักลักษณะอาการของจิต ให้ละเอียดถี่ถ้วนทุกแง่มุม แล้วฝึกทดสอบกำลังในการบังคับจิต เพื่อเตรียมจิตให้เป็นจิตที่สงบ มั่นคง ว่องไวพร้อมที่จะพิจารณาธรรมต่อไป (ปฏิบัติอยู่ทุกขณะที่หายใจเข้าและหายใจออก)

จุดประสงค์ของการฝึกปฏิบัติหมวดที่ ๓ คือ จิตตานุปัสสนาภาวนานั้น เพื่อศึกษาธรรมชาติของจิตจนรู้จักชัดเจน แล้วสามารถควบคุมบังคับจิตได้

ขั้นที่ ๙ ศึกษาจิตจนรู้จักธรรมชาติของจิต

ขั้นที่ ๑๐ บังคับจิตให้บันเทิงปราโมทย์

ขั้นที่ ๑๑ บังคับจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิ

ขั้นที่ ๑๒ บังคับจิตให้ปล่อยเป็นอิสระจากความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวง

หมวดที่ ๔ : ธัมมานุปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติในหมวดนี้ คือ การศึกษาเรื่องธรรมที่เป็นสัจจะของธรรม หรือ กฎของธรรมชาติ คือกฎไตรลักษณ์ กฎอิทัปปัจจยตา จนประจักษ์แจ้งในความจริงของธรรมชาติ แล้วจิตจะจางคลายจากความยึดมั่นถือมั่น จนถึงที่สุดคือดับเสียซึ่งความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในสิ่งทั้งปวงมีจิตที่เป็นอิสระมีความสุขสงบเย็นอยู่ด้วยสุญญาตาวิหาร(ปฏิบัติอยู่ทุกขณะที่หายใจเข้าและหายใจออก)

จุดประสงค์ของการฝึกปฏิบัติหมวดที่ ๔ คือ ธัมมานุปัสสนาภาวนานั้น เพื่อศึกษาธรรม (กฎธรรมชาติ) จนประจักษ์แจ้ง จิตหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ทั้งปวง เป็นจิตที่มีแต่ความสุขสงบเยือกเย็นอันเกษมด้วยสุญญาตาวิหาร

ขั้นที่ ๑๓ ไคร่ครวญธรรม (ไตรลักษณ์-อิทัปปัจจยตา) จนประจักษ์ใจในธรรมนั้น

ขั้นที่ ๑๔ เฟงดูความจางคลาย (วิราคะ) ที่เกิดขึ้นในจิต

ขั้นที่ ๑๕ เฟงดูความดับ (นิโรธะ) ที่เกิดขึ้นในจิต

ชั้นที่ ๑๖ เฟงดูความสลัดคืน (ปฏินิสสัคคะ) ที่เกิดขึ้นในจิต^{๒๑}

๒.๑.๓ หลักธรรมกรรมฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลักธรรมที่จัดอยู่ในหมวดของกรรมฐานในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีหลายอย่าง วิปัสสนาภูมิถือว่าเป็นธรรมขั้นพื้นฐานเป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญวิปัสสนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แบ่งประเภทของภูมิวิปัสสนาเป็น ๖ หมวด^{๒๒} คือ ชั้นที่ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจางสมุปปาท ๑๒ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑. ชั้นที่ ๕

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ให้นิยามชั้นที่ ๕ เป็น กอง, พวก, หมวด, หมู่ลำตัว,^{๒๓} ได้แก่กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมรวมกันเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่าสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น พุทธธรรมได้เปรียบเทียบส่วนประกอบของสัตว์หรือมนุษย์ดังกับ “รถ” เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆมาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนดก็บัญญัติเรียกกันว่า “รถ” แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกันก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลายซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆกันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้วอย่างไรก็ตามส่วนประกอบของมนุษย์เราไม่ต่างจากส่วนประกอบของรถเมื่อแยกส่วนประกอบออกจากกันแล้วจะไม่เห็นส่วนประกอบที่เป็นตัวตนอย่างแท้จริงมีแต่นามกับรูปเท่านั้นซึ่งเรียกว่าชั้นที่ ๕ นี้แบ่งเป็น ๕ กองหรือที่เรียกว่า “เบญจขันธ์” ได้แก่^{๒๔}

(๑) รูป ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

(๒) เวทนา ได้แก่ความรู้สึกละเอียดหรือเฉยๆซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

(๓) สัญญา ได้แก่ความกำหนดได้หรือหมายรู้คือกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆอันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นๆได้ สัญญาเป็นความรู้จำพวกหนึ่งหมายถึงการหมายรู้หรือกำหนดรู้อาการ

^{๒๑}ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๒๐/๑๔๔-๑๔๘/๑๘๓-๑๙๑.

^{๒๒}พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมทาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมาบรรณ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๓๑-๗๓๐., ๘๐๕-๘๑๑, ๘๒๑-๘๒๕, ๘๖๓-๙๐๘.

^{๒๓}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๒.

^{๒๔}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๕-๑๖.

ของอารมณ์เช่นลักษณะทรวดทรงสีสังฐานเป็นต้นจนตลอดชื่อเรียกและสมมติบัญญัติต่างๆว่าเขียวขาวดำเป็นต้นโดยทั่วไปแล้วสัญญาที่มีสองระดับคือสัญญาอย่างสามัญซึ่งกำหนดหมายอาการของอารมณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปอยู่ตามปกติธรรมของมันอย่างหนึ่งและสัญญาสีบทอดหรือสัญญาอย่างซับซ้อนที่บางครั้งก็ใช้คำเรียกให้ต่างออกไปเฉพาะอย่างยิ่ง “ปัญญาสัญญา” อันหมายถึงสัญญาเนื่องด้วยอารมณ์ที่คิดปรุงแต่งขึ้นให้ซับซ้อนพิสดารด้วยแรงผลักดันของตัณหาและทิฏฐิซึ่งเป็นสังขารชั้นนำในฝ่ายร้ายอีกอย่างหนึ่งการแยกเช่นนี้จะช่วยให้มองเห็นความหมายของสัญญาที่กำลังแสดงบทบาทอยู่พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสัญญากับชั้นอื่นภายในกระบวนการได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

(๔) สังขาร ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆปรุงแปรการตรึงนึกคิดในใจและการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่างๆเป็นที่มาของกรรมเช่นศรัทธา สติ หิริ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่าเครื่องปรุงของจิตเครื่องปรุงความคิดหรือเครื่องปรุงของกรรม

(๕) วิทยญาณ ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจคือการเห็น การได้ยินการได้กลิ่นการรู้รสการรู้สัมผัสทางกายและการรู้อารมณ์ทางใจ

ชั้นทั้ง ๕ อาศัยซึ่งกันและกัน รูปชั้นเป็นส่วนกาย นามชั้นทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกันชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่างเช่นกิจกรรมของจิตใจต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลกซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์คือรูปเสียงกลิ่นรสและสิ่งต้องกายผ่านเข้ามาทางตามหูกมูลิ่นและกายอารมณ์ทั้ง ๕ ก็คือตามหูกมูลิ่นกายก็ต่างกันเป็นรูปธรรมอยู่ในรูปชั้นคือเป็นฝ่ายกายๆเปรียบเสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมาใช้กิจกรรมของจิตใจถือว่าจิตใจเป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมของชีวิตมีความกว้างขวางซับซ้อนและลึกซึ้งมากเป็นที่ให้คุณค่าและความหมายแก่ชีวิตและเกี่ยวข้องกันโดยตรง^{๒๕}

๒. आयตนะ ๑๒

อายตนะ ๑๒ (สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้, แตนต่อหรือแดนเกิดแห่งความรู้ sense-fields ; sense-spheres^{๒๖} แบ่งเป็นอายตนะภายในและอายตนะภายนอกดังนี้

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔ - ๒๕.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๔๖.

(๑) อายตนะภายใน ๖

อายตนะภายใน ๖ (ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้, แตนต่อความรู้ฝ่ายภายใน— internal sense-fields) บาลีเรียกอัมตัตตกายตนะ

๑. จักขุ (จักขุ, ตา— the eye)
๒. โสตะ (หู— the ear)
๓. ฆานะ (จมูก— the nose)
๔. ชิวหา (ลิ้น— the tongue)
๕. กาย (กาย— the body)
๖. มโน (ใจ— the mind)

ทั้ง ๖ นี้เรียกอีกอย่างว่าอินทรีย์๖เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่างเช่นจักขุเป็นเจ้าการในการเห็น เป็นต้น

(๒) อายตนะภายนอก ๖

อายตนะภายนอก ๖ (ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้, แตนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก— external sense-fields) บาลีเรียกพาหิรายตนะ

๑. รูปะ (รูป, สิ่งที่เห็นหรือวิณะคือสี— form; visible objects)
๒. สัททะ (เสียง— Sound)
๓. คันธะ (กลิ่น— smell; odor)
๔. รสชะ (รส— taste)
๕. โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย, สิ่งที่ถูกต้องกาย— touch; tangible objects)

๖. ธรรมหรือธรรมารมณ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ, สิ่งที่ใจนึกคิด— mind-objects) ทั้ง๖นี้เรียกว่าทั่วไปว่าอารมณ์ ๖ คือเป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง

๓. ชาติ ๑๘

ชาติแปลว่าทรงไว้เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนทรงไว้ซึ่งสภาพของตนธรรมชาติใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนมีเนื้อหาไม่ใช่สัตว์บุคคลไม่ใช่ชีวะเป็นสภาวะแท้ๆ^{๒๗} เป็นไปตามเหตุปัจจัยปรุงแต่ขึ้นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมตาไม่มีผู้สร้างผู้บันดาลและมีรูปลักษณะกิจอาการ

^{๒๗} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทบุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๘๗.

เป็นแบบจำเพาะตัวอันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ—elements) การมองเห็นว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคลนั้นเป็นความเข้าใจผิดคือเป็นการเข้าไปยึดถือไว้แต่ที่จริงโดยเนื้อแท้แล้วมันเพียงแต่เป็น ธาตุๆ ๑๘ นี้มาประชุมกันขึ้นดั่งนั้นท่านจึงบอกว่าไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวิตไม่ใช่ตัวตนได้แก่

๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท— eye element)
๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ— visible-data element)
๓. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ— eye-consciousness element)
๔. โสตรธาตุ (ธาตุคือโสตรปสาท— ear element)
๕. สัทธาตุ (ธาตุคือสัทธาารมณ— sound element)
๖. โสตวิญญาณธาตุ (ธาตุคือโสตวิญญาณ— ear-consciousness element)
๗. ฆานธาตุ (ธาตุคือฆานปสาท— nose element)
๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ— odor element)
๙. ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุคือฆานวิญญาณ— nose-conscious-ness element)
๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาปสาท— tongue element)
๑๑. รสธาตุ (ธาตุคือรสารมณ— flavor element)
๑๒. ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญาณ— tongue-consciousness element)
๑๓. กายธาตุ (ธาตุคือกายปสาท— body element)
๑๔. โณภูมัพพธาตุ (ธาตุคือโณภูมัพพารมณ— tangible-data element)
๑๕. กายวิญญาณธาตุ (ธาตุคือกายวิญญาณ— body-consciousness element)
๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมโน— mind element)
๑๗. ธรรมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ— mental-data element)
๑๘. มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญาณ— mind-consciousness element)

ข้อควรสังเกต

ก. ข้อ ๓-๖-๙-๑๒+๑๕ ได้แก่ทวิปัญจวิญญาณจิตรวมเป็นจิต = ๑๐

ข. ข้อ ๑๖ มโนธาตุได้แก่สัมปฏิจฉนะ ๒ กับปัญจทวาราวัชชนะ ๑ รวมเป็นจิต = ๓

ค. ข้อ ๑๘ มโนวิญญาณธาตุได้แก่จิตนอกเหนือจากนั้นอีก ๗๖

รวมเป็นจิตทั้งสิ้น = ๘๙

วิปัสสนาภูมิแบ่งธาตุทั้ง ๑๘ เป็น ๓ ได้แก่ธาตุรับ ๖ ธาตุกระทบ ๖ และธาตุรู้ ๖ เช่น

๑. ชาติรับ ๖ ประกอบด้วย จักขุชาติคือตาเห็นหรือชาติรับรูปสีสังฐาน โสตาชาติคือตาได้ยินหรือชาติรับฟังเสียง ฆานาชาติคือตาได้กลิ่นหรือชาติรับกลิ่น ชิวหาชาติคือชาติรับรส กายาชาติคือชาติรับสัมผัสทางกาย มโนชาติคือชาติรับอารมณ์ทางใจ

๒. ชาติกระทบ ๖ ประกอบด้วย รูปชาติคือตาของรูปสีสังฐาน สัทธาชาติคือตาของเสียง คันธชาติคือตาของกลิ่น รสชาติคือตาของรส โผฏฐัพพชาติคือตาที่เป็นสัมผัสทางกาย ัมมชาติคือตาอารมณ์ทางใจ

๓. ชาติรับรู้อประกอบด้วย จักขุวิญญาณชาติคือชาติรับรู้อรูปหรือเห็นสีสังฐาน โสตาวิญญาณชาติคือชาติรับรู้อเสียงหรือได้ยินเสียง ฆานาวิญญาณชาติคือชาติรับรู้อกลิ่นหรือได้กลิ่น ชิวหาวิญญาณชาติคือชาติรับรู้อรสหรือได้รับรส กายาวิญญาณชาติคือชาติรับรู้อการสัมผัสหรือรู้สึกในอารมณ์สุขและอารมณ์ทุกข์ มโนวิญญาณชาติคือชาติรับรู้ออารมณ์รับรู้ธรรมารมณ์จดจำอารมณ์คิดถึงอารมณ์

การทำงานของชาติ๓หมวดนั้นทำงานประสานกันเมื่อชาติรับมาก็กระทบชาติที่เกี่ยวข้องแล้วส่งไปให้ชาติรับรู้ตีความแล้วส่งความไปให้กำเนิดเดิมนั้น๕ต่อไปงานที่ประสานกันก็คือการจัดคู่กันระหว่างชาติรับชาติกระทบและชาติรับรู้เขาก็จับคู่กันเป็น๓เช่นจักขุชาติประสานกับรูปชาติและประสานกับจักขุวิญญาณชาติส่วนคู่ๆคงเหมือนกันกับชาติที่ได้กล่าวมา

๔. อินทรีย์ ๒๒

คำว่า อินทรีย์นี้ แปลว่า เป็นผู้ปกครองหรือเป็นใหญ่คือมีความสามารถทำให้ธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันกับตนนั้นเป็นไปตามอำนาจของตนเรียกว่าเป็นผู้ปกครองเช่น^{๒๘}

อินทรีย์ที่ ๑ จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุปสาท — eye-faculty) ได้แก่ประสาทตา ประสาทตาก็คือสภาพที่รับสีเป็นความใสในการรับสีในขบวนการเห็นแล้วประสาทตานี้ก็เป็นใหญ่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเห็นคือเช่นว่าหากว่าประสาทตาไม่ดีการเห็นก็เห็นไม่ได้ไม่ชัดเห็นไม่ไกลถ้าประสาทตาดีมีกำลังดีก็เห็นได้ไกลเห็นได้ชัดเจนจะเห็นว่าในขบวนการของการเห็นแล้วประสาทตาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองเรียกว่าจักขุนทรีย์จัดเป็นรูปธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาทำสติกำหนดรู้ประสาทตาเป็นธรรมชาติที่เป็นความใสในการรับสีต่างๆ

อินทรีย์ที่ ๒ โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตาปสาท — ear-faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการได้ยินเสียงองค์ธรรมก็คือโสตาปสาทคือเป็นความใสที่อยู่เนรูหูเป็นความใสในการรับ

^{๒๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทบุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๙๖-๑๐๔.

เสียงต่างๆในกระบวนการได้ยินเสียงแล้วประสาทหูก็เป็นใหญ่ถ้าหากว่าประสาทหูไม่มีกำลังอ่อนการได้ยินก็ไม่ชัดเจนหรืออาจจะไม่ได้ยินถ้ามีกำลังดีก็ได้ยินชัดเจนฉะนั้นประสาทหูนี้ก็เป็นใหญ่ในการได้ยินเสียงเรียกว่าโสตินทรีย์ความเป็นใหญ่ในการได้ยินเสียงก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเพราะว่าประสาทหูเป็นรูปธรรม

อินทรีย์ที่ ๓ ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานปสาท — nose-faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองปกครองในการรู้กลิ่นองค์ธรรมก็คือฆานปสาทได้แก่ประสาทจมูกเป็นความใสที่อยู่ในโพรงจมูกมีหน้าที่ในการรับกลิ่นจัดเป็นรูปธรรมซึ่งในขบวนการรู้กลิ่นแล้วประสาทจมูกก็เป็นใหญ่ถ้าหากว่าประสาทจมูกไม่ดีการรับกลิ่นก็ไม่ดีถ้าประสาทจมูกดีการรับกลิ่นก็ดีและก็โดยเฉพาะในเรื่องการรับกลิ่นแล้วเราจะไปเอาอวัยวะส่วนอื่นมารับกลิ่นไม่ได้เลยเช่นเกิดจมูกไม่ดีเอาหูรับกลิ่นเอาตารับกลิ่นไม่ได้รับได้เพียงจมูกเท่านั้นก็เป็นใหญ่ในการรับกลิ่นจัดเป็นรูปธรรม

อินทรีย์ที่ ๔ ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท — tongue-faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้รสองค์ธรรมก็คือประสาทลิ้นก็เป็นความใสที่อยู่บริเวณลิ้นในการรับรสต่างๆในกระบวนการรับรสแล้วไม่มีใครจะเป็นใหญ่เท่ากับประสาทลิ้นเราจะเอาจมูกมารับรสไม่ได้เอาตามารับรสไม่ได้และถ้าประสาทลิ้นไม่ดีการรับรู้รสก็ไม่ดีถ้าประสาทลิ้นดีการรับรู้รสก็ชัดเจนประสาทลิ้นก็เป็นรูปธรรมเป็นของจริงชนิดหนึ่งก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๕ กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายปสาท — body-faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัสในการรู้สึกในการรับโณภูฏัพพารมณ์องค์ธรรมก็คือกายปสาทเป็นความใสที่อยู่ทั่วร่างกายเว้นไว้แต่ปลายผมปลายเล็บหรือว่าในหนังหนาๆไม่มีกายปสาทในกระบวนการรับรู้สักโณภูฏัพพารมณ์ความเย็นร้อนอ่อนแข็งหย่อนตึงนี้กายปสาทก็เป็นใหญ่เราจะเอาตาหูจมูกมารับเย็นร้อนอ่อนแข็งหย่อนตึงไม่ได้บริเวณจมูกก็มีกายปสาทเหมือนกันมันจึงรับรู้สักเย็นหรือร้อนได้อย่างเช่นเวลากำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออกหายใจเข้าจะรู้สึกเย็นหายใจออกจะรู้สึกอุ่นๆที่รู้สึกเย็นร้อนไม่ใช่ตัวประสาทจมูกไปรับความเย็นร้อนแต่เป็นกายปสาทเพราะว่าที่จมูกก็มีประสาทกายอยู่แต่ตัวฆานประสาทจริงๆมันรับได้เฉพาะกลิ่นเท่านั้นกายปสาทเป็นใหญ่ในกระบวนการรับโณภูฏัพพารมณ์จัดเป็นรูปธรรมเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเช่นเดียวกัน

อินทรีย์ที่ ๖ มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ ได้แก่ จิต ที่จำแนกเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ ก็ตาม mind-faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์องค์ธรรมคือจิตทั้งหมดจิตทั้งหมดมี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง จัดเป็นมนินทรีย์เป็นใหญ่ในการรับอารมณ์เป็นการรู้อารมณ์อันนี้ก็เป็น

อารมณ์ของวิปัสสนาได้ธรรมชาติที่รับอารมณ์คือรู้อารมณ์อยู่เสมออันนั้นแหละคือจิตรู้อารมณ์ทางตาก็คือสภาพเห็นรู้อารมณ์ทางหูก็คือสภาพได้ยินรู้อารมณ์ทางจมูกก็คือสภาพรู้กลิ่นรู้อารมณ์ทางลิ้นก็คือสภาพการรู้รสรู้อารมณ์ทางกายก็คือสภาพรู้สึกเย็นรู้สึกร้อนรู้สึกอ่อนรู้สึกแข็งรู้สึกห่ออ่อนรู้สึกตึงรู้อารมณ์ทางใจก็คือสภาพคิดนึกไปนึกก็คือมโนนทรีย์เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเพราะสิ่งเหล่านี้เป็นนามธรรมมโนนทรีย์เป็นนามธรรมทั้งหมดญาติโยมก็ทำสติกำหนดรู้มโนนทรีย์ความเป็นใหญ่ทางการรู้อารมณ์เวลาเห็นก็กำหนดสภาพเห็นเวลาได้ยินก็กำหนดสภาพได้ยินเวลารู้กลิ่นก็กำหนดสภาพรู้กลิ่นรู้รสสัมผัสทางกายก็กำหนดรู้คิดนึกทางใจคิดนึกไปถึงเรื่องราวต่างๆก็กำหนดรู้ที่ความคิดนึกนี้ก็เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์รับอารมณ์

อินทรีย์ที่ ๗ อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ — femininity faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิงองค์ธรรมก็คืออิตถิภาวะรูปที่แสดงอาการของความเป็นหญิงก็มีอยู่ทั่วร่างกายในเซลล์ทุกส่วนของร่างกายหญิงทำให้บุคคลนั้นก็มีปฏิกิริยาอาการไปทางผู้หญิง อิตถินทรีย์จัดเป็นรูปธรรมก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นผู้หญิงก็กำหนดในภาวะของปฏิกิริยาอาการของความเป็นผู้หญิง

อินทรีย์ที่ ๘ ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ — masculinity faculty; virility) ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย องค์ธรรมก็คือปุริสินทรีย์เป็นภาวะรูปในกระบวนการของความเป็นชายแล้วปุริสินทรีย์ก็เป็นใหญ่ทำให้มีปฏิกิริยาอาการของความเป็นผู้ชาย ผู้หญิงกับผู้ชายปฏิกิริยาอาการมันแตกต่างกันไป ผู้หญิงก็อ่อนน้อมอ่อนโยนละมุนละไม ผู้ชายปฏิกิริยาอาการก็เข้มแข็งนี้เพราะว่าความเป็นใหญ่ของภาวะรูปทั้ง ๒ ปุริสภาวะรูป รูปของความเป็นชายก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาผู้ชายก็กำหนดปุริสภาวะรูปความเป็นใหญ่ของความเป็นชาย

อินทรีย์ที่ ๙ ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต — life faculty; vitality) ธรรมชาติเป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนามองค์ธรรมคือชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์เจตสิกอันนี้เป็นใหญ่ในการรักษาคือรูปที่เกิดขึ้นมาไม่ว่ารูปตารูปหรูปจุมรูปลิ้นรูปประสาทกายเป็นต้นที่เกิดขึ้นมานี้เขาจะต้องมีชีวิตรูปทำหน้าที่รักษาเพราะว่ามันเกิดแล้วมันก็ต้องมีความตั้งอยู่แล้วก็ดับไปในช่วงที่มันยังตั้งอยู่นั้นแหละที่ยังมีชีวิตอยู่ก็เพราะมีชีวิตรูปรักษาไว้ส่วนทางนามธรรมก็เหมือนกันจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นแล้วยังไม่ดับลงก็มีชีวิตินทรีย์เจตสิกรักษาอยู่อุปาทกขณะคือขณะเกิดรู้ดีขณะคือขณะที่ตั้งอยู่แล้วจึงมีกักขณะขณะดับไปแล้วในระหว่างที่รู้ดีขณะคือขณะที่ตั้งอยู่แม้จะเป็นช่วงระยะที่สั้นที่สุดนิดเดียวแต่ก็อาศัย

ชีวิตินทรีย์รักษาไว้ชีวิตินทรีย์จึงเป็นใหญ่ในการรักษาชีวิตินทรีย์เป็นทั้งรูปทั้งนามคือถ้าชีวิตินทรีย์ที่เป็น(ชีวิตรูปก็เป็น)รูปธรรมถ้าเป็นชีวิตินทรีย์เจตสิกก็เป็นนามธรรม

อินทรีย์ที่ ๑๐ สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สุขเวทนา — bodily-pleasure faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกายองค์ธรรมก็คือเวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิตคือจิตที่เกิดขึ้นทางกายที่เป็นสุขเวทนาคือความสบายกายเช่นญาติโยมนั่งอยู่มีลมพัดมาอากาศมันเย็นสบายตอนเช้าสุขเวทนาเกิดขึ้นที่กายนั่งอยู่สบายกายสุขเวทนาจึงเป็นใหญ่ในการเสวยอารมณ์ของการสุขกายจัดเป็นนามธรรมเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาทำสติกำหนดรู้เวลาสบายกายก็กำหนดรู้สบายกายเป็นสุขินทรีย์

อินทรีย์ที่ ๑๑ ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา — bodily-pain faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์กายอันนี้ทุกข์กายองค์ธรรมก็คือเวทนาเจตสิกที่ในทุกข์สหคตกายวิญญานจิตคือจิตที่เกิดขึ้นทางกายเวลามีอะไรมาทิ่มแทงมันรู้สึกเจ็บรู้สึกปวดมันไม่สบายกายหรือนั่งนานๆมันปวดมันเมื่อยมันเจ็บมันขามันไม่สบายกายความไม่สบายกายก็คือทุกขินทรีย์เขาเป็นใหญ่อยู่คือทุกขเวทนาเจตสิกคือเวทนาเจตสิกที่เสวยอารมณ์ของความทุกข์กายจัดเป็นนามธรรมก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเจริญวิปัสสนาก็กำหนดรู้เวลาไม่สบายกายเกิดขึ้นทำสติกำหนดรู้ความไม่สบายกายมันไม่สบายกายส่วนใดส่วนหนึ่งแม้แต่เพียงเล็กน้อยก็ทำสติกำหนดรู้ถึงทุกขเวทนาไม่สบายกายเหล่านั้นโดยไม่ไปยึดมันถือมันอย่าไปทำลายให้หายไม่หายกำหนดรู้ลักษณะของทุกขเวทนาเป็นอารมณ์ไปนี้เรียกว่าทุกขินทรีย์ความเป็นใหญ่ในการเสวยความทุกข์กายก็เป็นของจริงที่มีอยู่

อินทรีย์ที่ ๑๒ โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา — joy faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจองค์ธรรมก็คือเวทนาเจตสิกอีกเหมือนกันที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ เวลาสุขใจก็คือมันดีใจดีใจที่เป็นอกุศลก็มีดีใจที่เป็นอกุศลก็มีดีใจที่เป็นอกุศลก็คือดีใจที่เป็นโลภะความโลภที่เวลาได้ลาภได้สักการะได้สรรเสริญเยินยออะไรต่างๆคือดีใจนั้นแหละสุขใจเกิดขึ้นมาความสุขใจหรือโสมนัสใจที่ได้ลาภสักการะสรรเสริญเยินยอหรือประสบเรื่องราวที่ตกลงขันแล้วก็หัวเราะชอบอกชอบใจนั้นแหละโสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นเป็นความสุขใจที่เกิดร่วมกับโลภะก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากำหนดรู้เวลาดีใจบางทีก็เป็นสุขเวทนาที่เกิดพร้อมด้วยมหากุศลจิตดีใจที่เป็นบุญก็มีเห็นญาติโยมใส่บาตรเห็นพระสงฆ์มาปล้ำปิติใจสุขใจขึ้นมาก็กำหนดรู้ความสุขหรือได้ฟังธรรมรู้สึก

เกิดปิติใจก็กำหนดรู้นี้สุขใจเวลาได้ไปทำบุญทำงานมีความพอใจจิตใจสุขใจขึ้นมานี้เป็นโสมนัสสินทริย์ความเป็นใหญ่ในความสุขใจก็เป็นนามธรรมที่กำหนดรู้

อินทริย์ที่ ๑๓ โทมนัสสินทริย์ (อินทริย์ คือ โทมนัสสเวทนา — grief faculty) ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความทุกข์ใจหรือว่าโทมนัสใจองค์ธรรมก็คือเวทนาเจตสิกเหมือนกันที่ในโสมนัสจิต ๒ ดวงเวลาเกิดความเสียใจอะไรขึ้นมาจะมีความโทมนัสใจแม้แต่ความน้อยใจก็เป็นเรื่องของโสมนัสจิตคนอื่นทำอะไรไม่ถูกใจขึ้นมาก็ไม่พอใจน้อยใจเสียใจพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่พอใจประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจก็เกิดความโทมนัสใจลูกหลานญาติพี่น้องพูดอะไรไม่ดีไม่ถูกใจไม่สบายใจนี้คือความเป็นใหญ่ของโทมนัสสินทริย์เป็นใหญ่ในความทุกข์ใจจัดเป็นนามธรรมให้ทำสติกำหนดรู้เวลาเกิดความโทมนัสใจขึ้น

อินทริย์ที่ ๑๔ อุpekขินทริย์ (อินทริย์ คือ อุpekขาเวทนา — indifference faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลางๆคือไม่สุขไม่ทุกข์องค์ธรรมคือเวทนาเจตสิกที่ในอุpekขาสหคจิต ๕๕ นี้ เป็นทั้งอกุศลและกุศลได้ ความเฉยๆนี้แหละมีทั้งโลภะมีทั้งโมหะมีทั้งที่เป็นกุศลก็มีโลภะที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆอย่างเช่นโยมไปเห็นเงินทองมากมายในธนาคารเห็นสิ่งของที่เขาดึงไว้ในห้างสรรพสินค้าเป็นวิทยุวิดีโอทีวีอะไรต่างๆของมีค่าเพชรนิลจินดารู้สึกอยากได้มียอยากได้ แต่ว่ารู้ว่ามันไม่ได้จัดมันก็จะเฉยๆอยากได้เฉยๆนั้นก็เป็โลภะเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆหรือว่าเวลาโยมนั่งกรรมฐานมันปวดมันเมื่อยมันจะอยากนอนก็ได้อยากจะทำอิริยาบถที่สบายความอยากชนิดนั้นจะเกิดพร้อมด้วยความเฉยๆเพราะมันมีทุกข์อยู่หรือโยมนั่งเหม่อๆลอยๆนั่งกรรมฐานใจมันเฉยๆแต่ว่ามันเหม่อลอยไม่ได้สติรู้ตัวทั่วพร้อมอะไรใจมันลอยมันคิดเพลินตาลอยไปนั้นก็เป็โมหะโมหะที่เกิดพร้อมด้วยความเฉยๆก็เป็นอกุศลได้ต้องมีสติคอยรู้คอยดูความเฉยๆเหล่านี้ส่วนความเฉยๆที่เป็นกุศลบางครั้งโยมทำบุญตักบาตรใจเฉยๆเหล่านี้ส่วนความเฉยๆที่เป็นกุศลบางครั้งโยมทำบุญตักบาตรใจเฉยๆก็มีเพราะบางทีกำลังยุ่งงานอยู่ทำบุญไปก็รู้สึกเฉยๆหรือโยมนั่งกรรมฐานกำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออกหยุดเข้าไปสู่ความเฉยๆจิตมันเฉยๆนั้นก็เป็อุpekขินทริย์กำหนดรู้ความเฉยๆเหล่านั้นซึ่งเป็นนามธรรม

อินทริย์ที่ ๑๕ สัทธินทริย์ (อินทริย์ คือ ศรัทธา — faith faculty) ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองเป็นใหญ่ในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อองค์ธรรมก็คือศรัทธาเจตสิกที่ในโสมนัสจิต ๙๑ โยมฟังธรรมะเกิดศรัทธาเกิดความเชื่อเกิดความเลื่อมใสลักษณะของจิตที่ศรัทธาเป็นอย่างไรรู้แหละก็เป็น

สัทอินทรีย์มันมีความรู้สึกอย่างไรละศรัทธากำหนดรู้ลงไปเกิดศรัทธากำหนดรู้ศรัทธาเป็นนามธรรม เป็นของจริง

อินทรีย์ที่ ๑๖ วิริยอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ — energy faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเพียรขึ้นมาในจิตในใจเพียรตั้งสติที่กำหนดรู้ความเพียรเป็นนามธรรม

อินทรีย์ที่ ๑๗ สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ — mindfulness faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกขบองค์ธรรมก็คือสติเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑ สติความระลึกได้ก็เป็นอารมณ์ของสติโยมปฏิบัติธรรมนี้เจริญสติอยู่บางครั้งก็สติกำหนดรู้ว่ามีสติดีขณะนั้นสติกำหนดรู้รูปนามสติก็เป็นอารมณ์ของสติสตินี้ก็เป็นนามธรรม

อินทรีย์ที่ ๑๘ สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา — concentration faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์เดียวองค์ธรรมก็คือเอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ ดวงคือตัวสมาธินั่นเองเอกัคคตาเจตสิกทำให้ตั้งมั่นในอารมณ์บางครั้งจิตโยมนั้นตั้งมั่นกำหนดลมหายใจหายใจออกกำหนดที่กายที่ใจจิตมีความมั่นคงมีความตั้งมั่นก็เป็นลักษณะของธรรมชาติอย่างหนึ่งเป็นนามธรรมทำสติกำหนดรู้พุทงายๆคือมีสมาธิที่กำหนดรู้สมาธิรู้ว่าจิตมีสมาธิสมาธินทรีย์ความเป็นใหญ่ในเรื่องของสมาธิที่กำหนดรู้เท่าทัน

อินทรีย์ที่ ๑๙ ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา — wisdom faculty) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริงองค์ธรรมก็คือปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ ปัญญา ก็คือความรู้โยมเกิดความรู้ขึ้นมัยฟังธรรมะเกิดความรู้ความเข้าใจขึ้นก็เป็นปัญญาเห็นรูปนามเกิดดับเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตานั้นเป็นปัญญาสติที่กำหนดรู้ปัญญาเกิดปัญญาก็กำหนดรู้ปัญญาให้เห็นว่าปัญญาก็สักแต่ว่าเป็นนามธรรมชนิดหนึ่งไม่ใช่เราไม่ใช่สัตว์บุคคลอย่าไปยึดถือ

อินทรีย์ที่ ๒๐ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมัคคญาณ — ‘I shall come to know the unknown’ faculty, i.e. knowledge of the stream-entry path.) ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจะ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้องค์ธรรมก็คือปัญญาเจตสิกที่ในโสตาปัตติมรรคจิตอันนี้หมายถึงผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนกระทั่งสำเร็จเป็นอริยบุคคลในขณะที่บรรลุมรรคที่ ๑ นั้นแหละโสตาปัตติมรรคเป็นการรู้แจ้งอริยสัจจู้ทุกขละสมุทัยแจ้งนิโรธเจริญตัวเองเป็นการบรรลุสิ่งที่ยังไม่เคยรู้มาก่อนนี่ก็เป็นเรื่องสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมได้ถึงกำหนดรู้ได้เหมือนกันคือผู้ที่สำเร็จพอสำเร็จแล้วเขาก็กำหนดรู้ปัญญาที่เกิดขึ้น

อินทรีย์ที่ ๒๑ อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมัคคญาณ — perfect-knowledge faculty, i.e. knowledge of the six intermediate Paths and Fruitions) คือธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจะ ๔ ที่ตนเคยรู้องค์ธรรมก็คือปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลเบื้องต่ำ ๓ อันนี้ย่อมก็คงจะเข้าไม่ถึงหรือเพราะว่าเป็นเรื่องของอริยบุคคลคือมรรคในขั้นสูงๆขึ้นไป เมื่อผ่านโสตาปัตติมรรคแล้วจะมีมรรคที่ ๒ คือสกทาคามิมรรคมรรคที่ ๓ อนาคามิมรรคมรรคที่ ๔ อรหัตตมรรคส่วนผลเบื้องต่ำ ๓ คือโสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผลมรรค เบื้องบน ๓ ก็คือสกทาคามิมรรคอนาคามิมรรคอรหัตตมรรคคือมรรคมี ๔ ผลมี ๔ อย่างที่โยมเคยฟังว่ามรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ มรรค ๔ คือ ๑) โสตาปัตติมรรค ๒) สกทาคามิมรรค ๓) อนาคามิมรรค ๔) อรหัตตมรรค ส่วนผลก็มี ๔ เหมือนกัน คือ ๑) โสตาปัตติผล ๒) สกทาคามิผล ๓) อนาคามิผล ๔) อรหัตตผล เป็นคู่กันคือโสตาปัตติมรรค, โสตาปัตติผลสกทาคามิมรรค, สกทาคามิผลอนาคามิมรรค, อนาคามิผลอรหัตตมรรค, อรหัตตผลอันนี้เกิดขึ้นจากการที่ปฏิบัติวิปัสสนาที่สมบูรณ์เจริญวิปัสสนาที่สมบูรณ์แล้วมรรคก็จะเกิดขึ้นผลก็เกิดขึ้นผลนั้นเป็นวิบากของมรรคนี้เป็นเรื่องของผู้ที่เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล

อินทรีย์ที่ ๒๒ อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ — perfect-knower faculty, i.e. knowledge of the Fruition of Arahantship) ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจะ ๔ สิ้นสุดแล้วมีองค์ธรรมคือปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิตนั้นก็คือหมายถึงเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๒๙}

๕. อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ ตามคำจำกัดความในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒^{๓๐} ได้ให้ความหมายไว้ว่า “อริย, อริยะ” เป็นคำนามในพระพุทธศาสนาเป็นคำสำหรับเรียกบุคคลผู้บรรลุนิเวศน์พิเศษมีโสตาปัตติมรรคเป็นต้นว่าพระอริยะหรือพระอริยบุคคลและยังเป็นคำวิเศษณ์ หมายถึงเป็นของพระอริยะเป็นชาติอริยะเจริญเตนประเสริฐ, คำว่าสัจ, สัจจะคำนามหมายถึงความจริง, ความจริงใจรวมเป็นคำนามคือคำว่า “อริยสัจ” หมายถึงความจริงของพระอริยะ, ความจริงอันประเสริฐ, ชื่อธรรมสำคัญหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนามี ๔ ข้อคือ

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕๕.

^{๓๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๑๓๓๗.

(๑) ทุกข์ คือ สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง , อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่ คน, สภาพที่ทนได้ยาก ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนาความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ คือ ทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ^{๓๑} ทุกขสังขเมื่อแบ่งเป็นประเภทแล้วจะจำแนกเป็น ๑๒ ประเภท ดังนี้^{๓๒} ๑.ชาติ คือ ความเกิด ๒.ชรา คือ ความแก่ ๓.มรณะ คือ ความตาย ๔.โสกะ คือ ความโศก ๕.ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญ ๖.ทุกข์ คือ ความทุกข์กาย ๗.โทมนัส คือ ความทุกข์ใจ ความเสียใจ เป็นทุกข์ได้แก่ ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจตสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัส ๘.อุปายาส คือ ความคับแค้นใจ ๙.อัปปียสัมปโยค คือ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ๑๐.ปิยวิปปโยค คือ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก ๑๑.อิจฉิตาลาภะ คือ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่ง ๑๒.ปัญจูปาทานขันธ คือ อุปาทานขันธ ๕

(๒) ทุกขสมุทัย คือเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ หมายถึง ตัณหาสามคือ กามตัณหา ภวตัณหาวิภวตัณหา^{๓๓} ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑.กามตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในกามารมณ์ ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รสสัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ ที่น่าใคร่ น่าปรารถนาน่าพอใจ เช่น อยากเห็นรูปที่สวยงาม ๆ เป็นต้นคำว่า “กาม” จำแนกเป็น ๒ คือ

๑)วัตถุกาม ซึ่งหมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าใคร่น่าปรารถนา น่ายินดีพอใจ

๒)กิเลสกาม หมายถึง กิเลสเป็นเหตุใคร่ ได้แก่ ความใคร่ ที่มีอยู่ภายในจิตใจเป็นสภาวะที่ต้องการ ความอยากได้ ความดิ้นรน กระสับกระส่าย ที่มีอยู่ภายในจิตใจ นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๘๐

^{๓๒} อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๙๑/๑๖๓-๑๖๖.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๖.

๒. ภาวตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในความมีความเป็น หรือใน ภพ ในพระอภิธรรมปิฎก กล่าวอธิบายความหมายของคำว่าภาวตัณหา หมายถึง ความกำหนด ความ กำหนดนึกความกำหนดนึกแห่งจิตที่สหระคตด้วยภวทิวฏฐิ นี้เรียกว่า “ภาวตัณหา” ความทะยานอยากใน ความมีความเป็นนั้น หมายความว่า ความอยากเป็นนั้นเป็นนี้ เช่นอยากเป็นคนสวย อยากเป็นคนรวย อยากเป็นคนสุขภาพดี อยากเป็นที่ นับหน้าถือตาของบุคคลทั่วไป และต้องการจะให้เป็นอย่างนั้น ตลอดไป ไม่อยากให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น ยอมรับไม่ได้หรือไม่ยอมรับกับการเปลี่ยนแปลงจึง ต้องทำทุกอย่างทุกวิธีที่จะรักษาความเป็นนั้นไว้ โดยที่สุดแม้กระทั่งความอยากมีชีวิตอยู่นาน ๆ ไม่อยากตาย ความทะยานอยากในภพ หมายความว่า ความอยาก ความติดใจที่จะเกิดเป็นมนุษย์ ความอยากเกิดในสวรรค์ ความอยากเกิดในพรหมโลกในพระอภิธรรมปิฎกให้คำจำกัดความคำว่า ภาวตัณหา หมายถึง ความพอใจในภพความยินดีในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ความปรารถนาภพ ความเยื่อใยในภพ ความเร่าร้อนเพราะภพ ความสยบในภพ ความหมกมุ่นในภพ นี้เรียกว่า “ภาวตัณหา”

๓. วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากไม่เป็นนั้นเป็นนี้ เป็นความอยาก ในเชิงปฏิเสธกล่าวคือ ตนเองไม่พอใจไม่ปรารถนาสิ่งใดแล้ว ก็อยากที่จะไม่เป็นอย่างนั้น ๆ เช่น อยากไม่แก่อยากไม่เจ็บป่วย อยากไม่ตาย อยากที่จะไม่ให้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นที่ไม่พอใจ ไม่ ปรารถนาอีกความหมายหนึ่ง วิภวตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในวิภพ หรือความทะยานอยากที่ ปราศจากภพ

(๓) ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ทุกขนิโรธ มาจาก ทุกข แปลว่า ทุกข์ และนิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ คือดับตัณหาได้สิ้นเชิง ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ รวมกัน แปลว่า ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติด นิโรธ อริยสังขแบ่งเป็น ๕ ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ ได้อธิบาย ไว้ดังนี้คือ

๑. วิกขัมภนนิโรธ ได้แก่ การที่ผู้เจริญปฐมฌาน ดับนิวรรณได้ด้วยการข่ม ไว้ หมายความว่า สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปรฌาน ๔ เป็นวิกขัมภนนิโรธทั้งหมดเพราะนับ แต่เข้าถึงปฐมฌานแล้วเป็นต้นไปอกุศลธรรมทั้งหลายมีนิวรรณเป็นต้น ย่อมถูกข่มให้ระงับดับไปเอง แต่ ก็ดับชั่วเวลาที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น หรือเปรียบเป็นการดับกิเลสแบบเอาหินทับหญ้า

๒. ตทังคนิโรธ ได้แก่ การที่ผู้เจริญสมาธิ ถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลส ดับ ความเห็นผิดต่างๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน หมายถึงการดับกิเลสขั้นวิปัสสนา คือการใช้ปัญญา

พิจารณาภาวะของสิ่งทั้งหลาย เช่น พิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น พิจารณาเห็นแง่ใด ก็เกิดญาณขึ้น กำจัดความเห็น หรือความยึดถือในทางตรงกันข้ามที่ขัดต่อสัจธรรมในแง่ นั้น ๆ ลงได้เปรียบเป็นการดับกิเลสแบบจุดดวงไฟ ดับความมืด แต่ก็ยังเป็นการดับชั่วคราว เหมือนว่าพอไฟดับ ก็มีอีก

๓. สมุจเฉทนิโรธ ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสลงได้ด้วยการตัดขาด หมายถึง อริยมรรคทั้ง ๘ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรคและอรหัตมรรค เปรียบเหมือนต้นไม้ถูกสายฟ้าฟาด หรือซูดรากถอนโคนทิ้ง

๔. ปฏิปัสสัทธินิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยเป็นภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว หมายถึง อริยผลทั้ง ๔ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตผล เป็นภาวะสงบเรียบร้อยซึ่งสนิท เพราะกิเลสได้ถูกมรรคตัดขาดระงับดับสิ้นไปแล้ว

๕. นิสสรณนิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสซึ่งเป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหาก ห่างไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสเลย เป็นภาวะที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ

(๔) ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาหรือมรรคทางแห่งความดับทุกข์ ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา แปลว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หมายถึงมรรคมืองค์ ๘ หรืออริยมรรค แต่เรียกสั้น ๆ ว่า “มรรค” ประกอบด้วย ๑. สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ ๒. สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบ ๓. สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบ ๔. สัมมากัมมันตะ แปลว่า การกระทำชอบหรือการงานชอบ ๕. สัมมาอาชีวะ แปลว่า อาชีพชอบหรือเลี้ยงชีพชอบ ๖. สัมมาวายามะ แปลว่า เพียรชอบหรือพยายามชอบ ๗. สัมมาสติ แปลว่า ระลึกชอบ ๘. สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่นชอบ มรรคมืองค์ ๘ นี้โดยย่อแล้ว สามารถสรุปลงในไตรสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษาและนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน หรือเรียกว่า สิกขา ๓ อย่าง ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาหรือเรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้ ๑. อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ไว้ด้วยกัน ถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง ๒. อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ไว้ด้วยกัน ถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรม เช่น สมาธิ อย่างสูง ๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจ สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบาน ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ ไว้ด้วยกัน ถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง

ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมคระพุทธโฆสจารย์ให้ความหมายของอริยสังไว้ ๔ นัยว่า ๑. เป็นสังที่พระอริยะตรัสรู้ ๒. เป็นสังของพระอริยะ ๓. เป็นสังที่ทำให้เป็นอริยะ ๔. เป็นสังจะอย่างอริยะคือจริงแท้ไม่เท็จไม่หลง^{๓๔}

๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท คือ การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน, ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดขึ้น^{๓๕} ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมคระได้ให้ความหมายว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท ส่วนธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น เรียกว่าปฏิจจสมุปนธรรม โดยคัมภีร์วิสุทธิธรรมคระได้อ้างถึงพุทธพจน์ที่ปรากฏในสังยุตนิคายว่า “ภิกษุทั้งหลายก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ธาตุอันนั้นธัมมฐิตตา(ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา) อันนั้น ธัมมเนียมตา (ความไม่แน่นอนแห่งธรรมดา)อันนั้น อิทปัจจัยตา(ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)อันนั้นก็คงตัวอยู่นั้น ตถาคตมารู้ถึงธาตุอันนั้นครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอกจึงแสดง จึงบัญญัติแต่งตั้ง เปิดเผย จำแนกออก ทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” เป็นต้น และทรงตรัสต่อว่า “...ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ตถตา (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อวิตถตา(ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างอื่น) อิปปัจจัยตา(ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท”^{๓๖} พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความได้ให้ความหมายปฏิจจสมุปบาทโดยสรุปเป็นประเภทใหญ่ ๆ ดังนี้^{๓๗}

๑. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น ดำรัสว่าโลกสมุทัย เป็นต้น

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิธรรมคระ**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมาประส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๘๒๘- ๘๒๙.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕๒.

^{๓๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิธรรมคระ**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมาประส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๘๖๔-๘๖๕., ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๔-๘๕.

๒. การอธิบายแสดงกระบวนการเกิด ดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย

๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลงความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่งและเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรกถาซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่าง ๆ

๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑ แต่ลึกซึ้ง

การตีความแบบที่ ๑ ท่านพระพรหมคุณาภรณ์มองว่าเป็นการตีความหมายเชิงทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลกโดยถืออวิชาเป็นมูลการณ แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับ ซึ่งเป็นการตีความหมายคล้ายคลึงกับศาสนาและระบบปรัชญาอื่นที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด การตีความหมายในรูปแบบนี้ขัดต่อหลักอทิปปัจจตา หรือหลักปฏิจจสมุปบาทนี้เจ้าลัทธิตี่กล่าวถึงมูลการณหรือต้นเดิมสุดนั้น คัมภีร์วสุทธี มรรค ว่า “เป็นกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น แต่ไม่มีเหตุ”^{๓๘} หลักปฏิจจสมุปบาทในพระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลเป็นกลาง ๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุดพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทโดยทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับ ชีวิต การแก้ปัญหาชีวิต และการลงมือทำจริง ดังนั้นการตีความหมายหรือให้ความหมายในรูปแบบที่ ๑ นั้นเป็นการพิจารณาเพ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก

ส่วนการตีความหมายในรูปแบบที่ ๒ เป็นการเน้นหนักทางด้านชีวิตภายในสิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน^{๓๙} อย่างไรก็ตามท่านพระพรหมคุณาภรณ์ ได้สรุปปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นกระบวนการเกิดดับของทุกข์ หรือ หลักปฏิจจสมุปบาททั้งหมดมีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด ดับ ของทุกข์เท่านั้น^{๔๐} ปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ อย่างดังนี้

^{๓๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธีมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธราเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๘๖๖.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๕ - ๘๖.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

๑. อวิชา คือความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ความไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ความหลงไปตามสมมุติบัญญัติ ความเข้าใจโลกและชีวิตตามที่เป็นจริง ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่าง ๆ ภาวะขาดปัญญาความไม่หยั่งรู้เหตุปัจจัย การไม่ใช่ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น

๒. สังขาร ความคิดปรุงแต่งความจงใจมุ่งหมายตัดสินใจ และการที่ จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำกระบวนความคิดที่เป็นไปตามความโน้มเอียง ความเคยชิน และคุณสมบัติต่างๆ ของจิตซึ่งได้สงสมไว้

๓. วิญญาณ การรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสกาย รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้น ๆ

๔. นามรูป ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรมในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้น ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

๕. สฬายนตะ คือ สภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ๆ

๖. ผัสสะ คือการเชื่อมความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่าง ๆ

๗. เวทนา คือ ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

๘. ตัณหา คือ ความอยาก ทะยานร่ำรนาหาสิ่งอำนวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา แยกโดยอาการเป็น อยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากคงอยู่ในภาวะนั้น ๆ ยั่งยืนตลอดไป อยากเลี้ยงพัน อยากให้ดับสูญ หรืออยากทำลาย

๙. อุปาทาน คือ ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่าง ๆ และภาวะชีวิตที่อำนวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว การเทิดค่าถือความสำคัญของสภาวะและสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน

๑๐. ภพ คือกระบวนพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกเพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น และภาวะแห่งชีวิตสำหรับตัวตน หรือตัวตนที่จะมีเป็นในรูปใดรูปหนึ่ง โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพฤติกรรมนั้น

๑๑.ชาติ คือ การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น ๆ มีหรือไม่ได้มีเป็นหรือไม่ได้เป็นอย่างนั้น ๆ

๑๒. ชรามรณะ ความสำนึกในความขาดพลาด หรือพรากแห่งตัวตน จากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้น สลาย หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือจากการ ได้มีได้เป็นอย่างนั้น ๆ จึงเกิด โสกะ ปริ เทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย หรือรู้สึกคับแค้น ขัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา หวาดกังวลไม่สมหวัง กระทบกระวาย และทุกขเวทนาต่าง ๆ

๒.๑.๔ ประวัติของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต^๑ เป็นพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระหรือสายวัดป่าในยุค ปัจจุบัน ท่านได้รับการเทิดทูนบูชา จากบรรดาศิษยานุศิษย์ และพุทธศาสนิกชนที่สนใจในการ ปฏิบัติธรรมว่าเป็นพระอาจารย์วิปัสสนาชั้นเยี่ยมในยุคสมัยกึ่งพุทธกาล คือ ยุคสมัยปัจจุบัน จาก จริยวัตรข้อปฏิบัติของท่าน รวมทั้งของลูกศิษย์ที่ได้รับการสั่งสอนอบรมตามแนวทางของท่าน ล้วน แต่มีความงดงามและเคร่งครัดในพระธรรมวินัยอย่างเสมอต้นเสมอปลาย และจากเนื้อธรรมที่หลวงปู่ ได้แสดงในโอกาสต่างๆ เป็นธรรมชั้นสูง ถึงแก่นธรรม ถึงใจของผู้ได้ฟังได้รู้ตลอดมา ถ้าเราได้ศึกษา ติดตามข้อวัตรปฏิบัติ และคำสอนของท่านอย่างใคร่ครวญ จะไม่มีความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ ใน องค์ท่านว่าสมควรจะตั้งอยู่ในภูมิธรรมชั้นใด รวมทั้งไม่สงสัยกับคำกล่าวที่ว่า “หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นพระอรหันต์ในยุคกึ่งพุทธกาล ทั้งการปฏิบัติ และคำสอนของท่านเป็นหลักฐานยืนยันให้ผู้ปฏิบัติ ธรรมมั่นใจได้ว่า มรรค ผล นิพพาน จะไม่หมดสิ้นไปตราบเท่าที่ยังมีผู้ปฏิบัติตรงตามแนวคำสอน ขององค์สมเด็จพระสัมมาพุทธเจ้า

หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เกิดที่บ้านคำบัง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัด อุบลราชธานี เมื่อวันที่พฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๔๑๓ เป็นปีที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงครองราชย์เป็นปีที่ ๓ บิดาของท่านชื่อ นายคำด้วง มารดาชื่อ นางจันทร์ นามสกุล แก่นแก้ว มีพี่น้อง ๙ คน หลวงปู่เป็นบุตรคนหัวปี พี่ น้อง ๖ คนเสียชีวิตตั้งแต่ยังเล็ก มีเพียงหลวงปู่กับน้องสาวอีก ๒ คน เท่านั้นที่เติบโตมาเป็นผู้ใหญ่ หลวงปู่มั่นเป็นคนร่างเล็ก ผิวค่อนข้างขาว หน้าตาคมสัน แข็งแรง ว่องไว สติปัญญาดี และขยัน ชันแข็งมาตั้งแต่เด็กในสมัยนั้นยังไม่มีโรงเรียน ท่านอาศัยเรียนหนังสือจากอา ได้ฝึกอ่านเขียน

^๑ ปฐม และ ภัทรา นิคมานนท์, ประวัติ ข้อวัตรและปฏิบัติ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โครงการหนังสือ บูรพาจารย์ เล่ม ๑, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.dharma-gateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm. [๑๐ มกราคม ๒๕๖๐].

อักษรไทย อักษรธรรม และอักษรขอม ถึงขั้นอ่านเขียนได้ดี นัยว่าท่านเรียนเร็ว เพราะเฉลียวฉลาด จำแม่น มีความขยัน หมั่นเพียร และใจชอบ ท่านได้อ่านหนังสือประวัติศาสตร์ ตำนาน นิยาย พื้นบ้านของภาคอีสาน จัดว่ามีความรู้แตกฉาน การศึกษาทางโลกของท่านก็สิ้นสุดเพียงแค่นั้น เมื่ออายุได้ ๑๕ ปี ท่านได้บวชบรรพชาเป็นสามเณร ที่วัดบ้านคำบัง บ้านเกิดของท่าน ได้ศึกษาธรรมขั้นต้น สวดมนต์และท่องจำพระสูตรต่างๆอยู่ ๒ ปี เมื่ออายุได้ ๑๗ ปี โยมบิดาขอให้ลาสิกขา เพื่อไปช่วยแรงงานทางบ้าน ท่านรู้สึกเสียดาย และระลึกในใจเสมอว่าหากมีโอกาสเมื่อไรก็จะบวชอีก กอปรเมื่อยังเล็ก คุณยายที่เคยเลี้ยงดูท่านมา มักจะพูดกับท่านอยู่เสมอว่า “เมื่อโตมา เจ้าจะต้องบวชให้ยาย เพราะยายเลี้ยงเจ้ายาก” คำของยายยังก้องในจิตใจของหลวงปู่อยู่เสมอ พอได้อายุ ๒๒ ปี หลวงปู่รู้สึกอยากบวชเป็นกำลัง รวมทั้งบิดามารดาก็อนุญาติ ท่านจึงได้ไปฝากตัวเป็นศิษย์กับ หลวงปู่เสาร์ กนตสีโต แห่งสำนักวัดเลียบ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี และได้รับการอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ อุโสถวัดศรีทอง (ปัจจุบันคือ วัดศรีอุบลรัตนาราม) เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖ โดยมีพระอริยกวี (อ่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูสีทา ชยเสโน เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และพระครูประจักษ์อุบลคุณ (ส่วย) เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ได้รับขนานนามเป็นภาษามครว่า ภูริทตโต แปลว่า ผู้ให้ปัญญา ผู้แจกจ่ายความฉลาด หลังจากอุปสมบทแล้ว หลวงปู่มั่นได้ไปจำพรรษาและศึกษาวิปัสสนาธุระอยู่กับ หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ที่วัดเลียบ และไปพำนักที่วัดบูรพาราม ในเมืองอุบลฯบ้างเป็นบางครั้ง ในฐานะเป็นพระบวชใหม่ หลวงปู่ได้ศึกษาข้อปฏิบัติเบื้องต้นอันเป็นส่วนแห่งพระวินัย คือ อาจารย์-ความประพฤติ มารยาทของพระ อาจารย์วัตร-การปฏิบัติต่อครูอาจารย์ และ อุปัชฌายวัตร-การปฏิบัติต่อพระอุปัชฌายจารย์ ในการศึกษาอบรมด้านจิตใจ หลวงปู่ตั้งใจฝึกนั่งสมาธิ เดินจงกรม และสมาทานธุดงค์วัตรต่างๆ เริ่มแรกแห่งการฝึกภาวนา ท่านใช้วิธีการกำหนดตุลมหายใจเข้า-ออก ใช้คำบริกรรมว่า พุท-โธ พุท-โธ ตามแบบของหลวงปู่เสาร์ พระอาจารย์ของท่าน หลังจากได้เรียนรู้พระธรรมวินัย และฝึกภาวนาเบื้องต้นพอสมควรแล้ว หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ได้พาหลวงปู่มั่นพร้อมด้วยสามเณรอีกองค์หนึ่ง ออกธุดงค์ไปตามป่าเขาลำเนาไพร ที่ห่างไกลจากผู้คน ได้ข้ามแม่น้ำโขงไปทางฝั่งลาว เมื่อพบสถานที่เหมาะ ก็พักปักกลดบำเพ็ญภาวนา และย้ายที่ไปเรื่อยๆ ขึ้นเหนือไปตามลำแม่น้ำโขง พบว่าป่าทึบแถวเมืองท่าแขก เป็นที่สงบ มีสัตว์ป่าชุกชุม จึงได้พักบำเพ็ญเพียรอยู่ที่นั่น ๓ พรรษา

ตลอด ๕ ปี ที่พำนักที่วัดป่าบ้านหนองผือเป็นช่วงที่หลวงปู่ได้วางแผนงานสุดท้ายให้แก่ศิษย์เพื่อให้มีการสืบเนื่องที่ถูกต้องในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากที่หลวงปู่ตรากตรำกับการอบรมสั่งสอน

ศิษย์อย่างเอาจริงจัง ท่านเริ่มมีอาการไม่สบาย แล้วอาการก็หนักขึ้นเรื่อยๆ มาถึงช่วงหนึ่ง หลวงปู่ ปฏิเสธทั้งยาและอาหาร ท่านบอกว่า “ต้นไม้ที่มันตายยืนต้นอยู่แล้ว จะเอาน้ำไปรดเท่าไร จะให้มัน เกิดใบอีกไม่ได้หรอก อายุของเรามันก็ถึงแล้ว ชีวิตของเราใกล้จะสิ้นแล้วให้รีบส่งข่าวไปบอกแก่ คณาจารย์ที่เป็นศิษย์เรา ทั้งใกล้และไกลให้รีบมาประชุมกันที่บ้านหนองผือนี้ เพื่อจะได้มาฟังธรรมะ เป็นครั้งสุดท้าย” เมื่อศิษย์มาพร้อมหน้า หลวงปู่ได้ลุกขึ้นนั่งแสดงธรรมโปรดเป็นครั้งสุดท้าย มี เนื้อความสำคัญตอนหนึ่งว่า “การปฏิบัติจิตถือเป็นเรื่องสำคัญ การทำจิตให้สงบถือเป็นกำลัง การ พิจารณาอริยสัจเป็นการถูกต้อง การปฏิบัติข้อวัตร มีการฉันทนเดียวเป็นต้น เป็นทางอริยะ ผู้เดิน ผิดทางย่อมนำไม่ถึงที่หมาย คือ พระนิพพาน” เมื่อหลวงปู่แสดงออกอย่างแน่วแน่ เวลาที่ท่านจะละ สังขารได้มาถึงแล้ว ชาวบ้านขอให้ท่านอยู่มรณภาพที่บ้านหนองผือ แต่หลวงปู่ไม่ยินยอม ท่านแสดง เจตจำนงแน่วแน่ว่า “เราจะไม่มรณภาพที่นี่ เพราะถ้าเราตายที่นี่แล้วคนทั้งหลายก็จะพากันมามาก จะพากันฆ่าเป็ด ฆ่าไก่ ฆ่าสัตว์ทั้งหลายเนื่องด้วยศพของเรา จะทำให้ชาวบ้านเป็นบาป สมควรที่จะ จัดให้เราไปมรณภาพให้จังหวัดสกลนครเถิด” หลวงปู่พูดกับศิษย์ที่เป็นพระว่า “นับแต่ผมบวชมาไม่ เคยคิดให้สัตว์ได้รับความลำบากเดือดร้อน โดยไม่ต้องพูดถึงการฆ่าเขาเลย มีแต่ความเมตตาสงสาร เป็นพื้นฐานของใจตลอดมา ทุกเวลาได้แผ่เมตตาจิตอุทิศส่วนกุศลแก่สัตว์ไม่เลือกหน้า โดยไม่มี ประมาณตลอดมา เวลาตายแล้วจะกลายเป็นศัตรูคู่แค้นแก่สัตว์ ให้เขาล้มตายลงจากชีวิตที่แสนรัก ของเขาแต่ละตัว เพราะผมเป็นต้นเหตุเพียงคนเดียวนั้น ผมทำไม่ได้อย่างไรก็ขอให้ผมออกไปตาย ที่สกลนคร เพียงผมป่วยยังไม่ถึงตายเลย ผู้คน พระเถร ก็พากันหลั่งไหลมาไม่หยุดหย่อน และนับวัน มากขึ้นโดยลำดับ ซึ่งพอเป็นพยานอย่างประจักษ์อยู่แล้ว ผมตายได้ทุกกาลทุกสถานที่ ไม่อาลัย เสียตายร้ายกายนี้เลยเพราะผมได้พิจารณาทราบเรื่องของมันตลอดทั่วถึงแล้ว ว่าเป็นเพียงส่วนผสม ของธาตุรวมกันอยู่ชั่วระยะเวลา แล้วก็แตกทำลายลงสู่ธาตุเดิมของมันเท่านั้น จะมาอาลัยเสียตายหา ประโยชน์อะไร เท่าที่พูดนี้ ก็เพื่ออนุเคราะห์สัตว์ อย่าให้เขาต้องมาตายเป็นป่าช้าผีดิบ วางขาย เกลื่อนอยู่ตามริมถนนหนทาง อันเป็นที่น่าสมเพทเวทนาเอาหนักหนาเลย ซึ่งไม่สุดวิสัยที่ควร จะ พิจารณาแก้ไขได้ในเวลานี้ ฉะนั้น จึงขอให้รับจัดการให้ผมได้ออกไปทันกับเวลาที่ยังควรอยู่ในระยะนี้ เพื่ออนุเคราะห์สัตว์ที่รอตายตามผลอยู่เป็นจำนวนมากให้เขาได้มีความปลอดภัยในชีวิตของเขาโดยทั่ว กัน”

คณาจารย์ผู้เป็นศิษย์ทั้งหลายได้ร่วมประชุมกันเพื่อย้ายหลวงปู่ออกไปสู่วัดป่าสุทธาวาส ใน เมืองสกลนคร เมื่อทุกอย่างพร้อม ก็นิมนต์ท่านขึ้นแคร่หามออกจากบ้านหนองผือ ในวันขึ้น ๑๐ ค่ำ

เดือน ๑๒ เวลา ๙.๐๐ น. ยิ่งความอาลัยแก่ชาวบ้านหนองผืออย่างสุดประมาณขบวนได้เคลื่อนออกจากบ้านหนองผือ บรรดาภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา ก็ออกติดตามเป็นทิวแถว ชาวบ้านออกเดินตามไปส่งประมาณ ๒๐๐ คน ชาวบ้านในหมู่บ้านอื่นออกมาร่วมสมทบด้วย จึงเป็นขบวนที่ใหญ่มาก หลวงปู่สั่งให้ไปหยุดพักที่บ้านโนนภู (วัดป่ากลางโนนภู) เพื่อฉลองศรัทธา นายอ่อน-นางส้มโม่ราราช ผู้สร้างวัดแห่งนี้ หลวงปู่พักอาพาธที่วัดแห่งนี้ ๙ วัน แล้วจึงเคลื่อนย้ายท่านไปในเมืองสกลนครโดยมีรถยนต์ของกรมทางมารับ ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ซึ่งตรงกับวันเกิดของหลวงปู่ พอตีท่านบอกว่า “ต้องไปวันนี้ เพราะเป็นวันสุดท้ายแล้ว” เวลา ๑๐.๒๐ น. นิมนต์ท่านขึ้นแคร่หามเพื่อไปขึ้นรถที่ถนนใหญ่หลวงปู่ได้พูดกับพระคณาจารย์ที่นั่นว่า “เราจะเข้ามาสงบ” แล้วท่านก็ไม่ได้พูดกับใครต่ออีกเลย มีผู้ติดตามไปส่งท่านเป็นขบวนยาวเหยียด ๑๘.๓๐ น. รถไปถึงสถานวัดป่าสุทธาวาส จัดแจงให้ท่านนอนพักผ่อนบนกุฏิ ทั้งพระและประชาชนหลังไหลากราบท่าน เมื่อตีหกพอสมควรประชาชนก็ทยอยกลับ หลวงปู่นอนอยู่ในอาการปกติจนถึง ๒๔.๐๐ น. พอเวลา ๐๑.๐๐ น. อาการของท่านผิดปกติขึ้นทันที พระอาจารย์วัน อุตตโม ได้แจ้งแก่พระคณาจารย์ทุกองค์มาร่วมกันเพื่อคอยดูอาการ เวลา ๐๒.๒๓ น. ซิพจรทั้งหลายอ่อนลง หดเข้าทุกทีๆ จนเหลืออยู่แต่ที่หัวใจ แล้วท่านก็สิ้นลมละวางสังขารด้วยอาการสงบ ต่อจากนั้นคณาจารย์ทั้งหลายก็ทยอยกันเข้าไปกราบศพตามลำดับ

หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต ได้มรณภาพดับขันธเมื่อเวลา ๐๒.๒๓ น. ในวันศุกร์ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๒ รวมสิริอายุได้ ๘๐ ปี อายุพรรษา ๕๘ หลังจากนั้นอีก ๓ เดือน ได้จัดงานฌาปนกิจ ณ เมรุชั่วคราวบริเวณที่เป็นโบสถ์วัดป่าสุทธาวาสในปัจจุบัน อัฐิของท่านได้แจกจ่ายแก่ลูกศิษย์ตามจังหวัดต่างๆ ซึ่งปรากฏต่อมาว่าอัฐิของท่านแปรเป็นพระธาตุในหลายที่หลายแห่ง อันเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า พระอรหันต์ และมรรค ผล นิพพาน ไม่หมดสิ้น ถ้ามีการปฏิบัติตรงตามแนวทางของสมเด็จพระสัมมาสัมมาพุทธเจ้า

๒.๑.๕ หลักคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต

ก.หลักคำสอน

คำสอนของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต^{๔๒} มี ๒ ลักษณะ คือ ๑.คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง ๒.คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ มีรายละเอียดดังนี้

๑. คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง ซึ่งท่านเขียนด้วยลายมือของตัวเองลงในสมุด มี ๒ เรื่อง คือ

ก) ชั้นระวิมุตติสัมมังคีธรรม ท่านเขียนด้วยอักษรไทย คำสอนเรื่องนี้จัดได้ว่าเป็นคำสอนชุดแรกของหลวงปู่มั่น ท่านได้เรียบเรียงขึ้นในขณะที่จำพรรษาอยู่ที่ วัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ เนื้อหาเป็นการอธิบายเรื่องทุกข์และสาเหตุของทุกข์โดยมีชั้น ๕ เป็นเนื้อหาและดำเนินเรื่องเชิงคำถามและคำตอบ รวมทั้งหมด ๙ ประเด็นดังนี้ (๑)ถามว่า ชั้น ๕ ใครพ้น ใครเกี่ยวพัน ใครหลง ตอบว่า ใจพ้น ใจเกี่ยวพัน ใจหลงไปตามสัญญา (๒) ถามว่า ใครตาย ใครเวียน ตอบว่า สังขารตาย สัญญาพาให้ต่อพาให้เวียน (๓) ถามว่า ใครกำหนดให้เป็นธรรม (คือเรื่องต่างๆ) ตอบว่า ใจกำหนดหมายสัญญาให้เป็นดีเป็นชั่ว (๔) ถามว่า กิณภพ ภพไม่เกี่ยวกินคืออะไร ตอบว่า สิ้นอยาก (๕) ถามว่า สรรเสีเปลี่ยนเปี่ยมด้วยน้ำคืออะไร ตอบว่า ธรรมสิ้นอยากคือใจที่รู้จักจริง (๖) ถามว่า น้ำขึ้นลงตรงสัจจะ (คือความเป็นจริง) หรือ (เปรียบสังขารกับน้ำ) ตอบ สังขารแปรเปลี่ยนไปตามธรรมดาของมัน แก้ไขไม่ได้ ผู้รู้จักจึงไม่ติดในสังขาร (๗) ถามว่า หัวหน้าที่มีครบกันหรือ (หมายถึง หน้าที่ของชั้น ๕) ตอบว่า ชั้น ๕ ต่างมีหน้าที่แยกจากกัน กงรูปทำหน้าที่ของรูป กงนามทำหน้าที่ของนาม ถ้ารู้ธรรมดาของชั้น ๕ ตามจริง ใจก็ขาวสะอาดหมดมลทิน ถ้ารู้ไม่เท่าทันที่เหมือนเล็กบังใหญ่ ชั้น ๕ บังธรรม (๘) ถามว่า มีไม่มี ไม่มีมี คืออะไร ตอบว่า (๑) สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นทั้งเหตุและผล และ (๒) ทั้งเหตุและผลนั้นก็ดับไปไม่ปรากฏว่ามีคนมีสัตว์ ข้อความ (๑) นั้น คือ ความหมายของคำว่า (สิ่งที่เราคิดว่า) มี (นั้นหากรู้จักจริงแล้วมัน) ไม่มี ข้อความ (๒) คือความหมายของคำว่า (สิ่งที่ไม่เคยคิดว่า) ไม่มี (นั้นหากรู้จักจริงแล้ว ก็จะรู้ว่ามัน) มี (๙) ถามว่า สมุทัย (คือเหตุเกิดทุกข์) คืออะไร ตอบว่า คือความอาลัยรัก อย่างต่ำคืออาลัยในกามคุณ ๕ อย่างสูงคืออาลัยในฌาน

สรุปคือชั้น ๕ เป็นที่มาของความอาลัยรัก ความอาลัยรักในชั้น ๕ คือ สมุทัย เหตุเกิดทุกข์ การละสมุทัย คือความอาลัยรักในชั้น ๕ ได้ ต้องรู้จักชั้น ๕ ตามจริง เมื่อรู้ชั้น ๕ ตาม

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน สุเขาวรรณ พลอยชุม, สำนักวิปัสสนาสาชพระอาจารย์มั่น ฐริทัตโต, รายงานการวิจัย, (ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๔-๔๐.

จริงใจก็พ้น ไม่เกี่ยวพัน ไม่หลงไปตามสัญญา แต่บางที แม้ไม่อาลัยในชั้น ๕ แต่ไปอาลัยคือยึดติดในความดีที่เรียกว่า อโยกตี เมื่ออโยกตีไม่หยุด ก็ไม่เห็นแจ้งในธรรม

ข) บทธรรมบรรยาย ท่านเขียนด้วยอักษรธรรมหรืออักษรของอีสานโบราณ ผลงานคำสอนของท่านเรื่องนี้ไม่ปรากฏว่าเรียบเรียงขึ้นเมื่อใด เนื้อหาประกอบด้วยเรื่องต่างๆ มีลักษณะเป็นการบันทึกข้อธรรมสำคัญจากที่ต่างๆ แบบย่อๆ รวม ๒๔ เรื่อง คือ

๑.วิเวกธรรม ๒.สันติธรรม ๓.อนุปาทาปรินิพพาน ๔.ปริณญา ๓ ประการ ๕.อาสวะ ๕ ประการ ๖.อัตตานุทิวฏฐิ ๗.สังสารทุกข์ ๘.เนกขัมมธรรม ๙.อุปสันตบุคคล ทั้ง ๙ เรื่องนี้สรุปจากหนังสือโสฬสปัญหา ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ^{๔๓} ๑๐.กุมารกัสสปเทวตานุจฉิตปัญหาพยากรณ์^{๔๔} ๑๑.เหตุเกิดความเพียร^{๔๕} ๑๒.ภัทเทกรัตตสูตร^{๔๖} ๑๓.พหุเวทนิยสูตร^{๔๗} ๑๔.พึงเป็นคนมีสติ(ไม่มีที่มา) ๑๕.อนุตตริยะ^{๔๘} ๖ ๑๖.อริยทรัพย์^{๔๙} ๑๗.อปินณกรรม^{๕๐} ๑๘.ธรรมเป็นเหตุเจริญเจโตวิมุตติ^{๕๑} ๑๙.สัลเลขกถา^{๕๒} ๒๐.วิธีถ่ายถอนกิเลส^{๕๓} ๒๑.พหุชาตูกสูตร^{๕๔} ๒๒.พระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ ๒๓.วิธีเจริญกรรมฐานภาวนา^{๕๕} ๒๔.วินัยกรรม^{๕๖} เนื้อหาของคำสอนลำดับที่ ๑๐-๒๑ สรุปสาระสำคัญมาจากพระสูตรในพระไตรปิฎก ลำดับที่ ๒๒ สรุปความจากคัมภีร์อภิธรรมตถสงคหปาลี ซึ่งรจนาโดยพระอนุรุธาจารย์ ลำดับที่ ๒๓ สรุปความจาก

^{๔๓} สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว), **โสฬสปัญหา**, (โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, พระนคร, ๒๕๐๖), หน้า ๔๗-๑๓๕, ๑๓๑-๑๘๔.

^{๔๔} ม.ม. ๑๒/๒๘๙/๒๘๒

^{๔๕} สารตถ. ตติย. ๒๙๖

^{๔๖} ม.อ. ๑๔/๕๖๒/๓๔๘

^{๔๗} ม.ม. ๑๓/๑๘๗/๙๔

^{๔๘} ที.ปา. ๑๑/๓๒๓/๒๖๒

^{๔๙} ม.ม. ๑๓/๒๑/๒๗

^{๕๐} อ.ติก. ๒๐/๔๕๔/๑๔๒

^{๕๑} อ.นวก. ๒๓/๒๐๕/๓๖๔

^{๕๒} อ.ทส. ๒๔/๖๙/๑๓๘

^{๕๓} ขุ.อ. ๒๕/๘๙/๑๒๘

^{๕๔} ม.อ. ๑๔/๒๓๔/๑๖๖

^{๕๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **สมถกัมมัฏฐาน**, (มหาจุฬาราชวิทยาลัย : กรุงเทพฯ, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗-๑๐๑.

^{๕๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **วินัยมุข เล่ม ๒**, (มหาจุฬาราชวิทยาลัย : กรุงเทพฯ, ๒๕๕๙), หน้า ๙๐-๑๑๓.

หนังสือ สมถกัมมัฏฐาน ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และลำดับที่ ๒๔ สรุปความจากหนังสือวินัยมุข เล่ม ๒ ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเช่นกัน

๒. คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แบ่งเป็น ๒ แบบ คือ

ก) เป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ ทำนองบันทึกใจความของพระธรรมเทศนาหรือโอวาท ในโอกาสต่างๆ มี ๒ ชุด คือ

๑. มุตโตทัย พระวริยงค์^{๕๗} กับพระทองคำ ญาโณภาโส บันทึกไว้ มีลักษณะเป็นการบันทึกใจความโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ รวม ๑๗ เรื่อง สรุปประเด็นสำคัญได้ ๕ เรื่อง คือ เรื่อง การศึกษาพระพุทธศาสนา เรื่องการฝึกตน เรื่องการปฏิบัติ เรื่องพระอรหันต์ และเรื่องพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งปวง โดยสาระสำคัญแล้วท่านมุ่งสอนให้ศิษย์เข้าใจธรรมภาคปฏิบัติและขั้นตอนของการปฏิบัติ โดยยึดหลักศีล สมาธิ และปัญญา เป็นแนวทางปฏิบัติ

๒. ธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พระทองคำ ญาโณภาโส กับพระวัน อุตตโม บันทึกไว้ เป็นคำสอนในบั้นปลายชีวิตของท่าน ประกอบด้วยเรื่องต่างๆ ๑๖ เรื่อง สรุปประเด็นสาระสำคัญได้ ๓ เรื่องคือ เรื่องกรรมฐาน เรื่องศีล และเรื่องเบ็ดเตล็ด

ข) เป็นการบันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ ภายหลังมีการรวบรวมพิมพ์ไว้กันสูญหาย บันทึกนี้มี ๓ ชุด คือ ๑. ปกิณณกรรมของท่านพระอาจารย์มั่น เป็นการรวบรวมบันทึกของศิษย์หลายท่าน ๒. ธรรมโอวาท เป็นการรวบรวมบันทึกเบ็ดเตล็ดของศิษยานุศิษย์หลายรูปที่ได้รับฟังโอวาทธรรมจากท่าน ๓. ภูริทัตตมโอวาท เป็นการรวบรวมบันทึกจากลูกศิษย์หลายรูปเช่นกัน

ข. ข้อวัตรปฏิบัติ

หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต^{๕๘} สั่งสอนพระภิกษุสามเณรให้ตั้งมั่นอยู่ในสัทธรรม หน้าในข้อวัตรปฏิบัติ เครื่องครัดในพระธรรมวินัย มีความยินดีในวิเวก รักษาศีลและสัจย์ ปฏิบัติตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และสมาทานอุตงค์วัตร ๑๓ มีปิงสุกุลิกังคะ ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเป็นต้น ในบรรดาอุตงค์วัตรทั้ง ๑๓ ข้อนั้น อุตงค์เหล่านี้คือ การอยู่รูกขมูลเป็นวัตร บิณฑบาตเป็นวัตร ฉันในบาตรเป็น

^{๕๗} ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ที่ พระพรหมมงคลญาณ (วริยงค์ สิริโนโธ), เจ้าอาวาสวัดธรรมมงคล กรุงเทพฯ.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน สุเขาวรม พลอยชุม, สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, รายงานการวิจัย, (ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๕-๔๘.

วัตร ถือบ้างสกุลเป็นวัตร ฉันทนเดียเป็นวัตร อยู่ป่าเป็นวัตร สายหลวงปู่มนัมนิยมปฏิบัติมาก ส่วน
 จุดด้อยข้ออื่นๆ ปฏิบัติบ้างเป็นครั้งคราว อีกทั้งยังปฏิบัติชันธวัตร ๑๔ เป็นประจำด้วย แต่ในบางที่ก็
 กล่าวว่าหลวงปู่มนัมนียึดมั่นถือปฏิบัติจุดด้อย ๗ ข้อ คือ ๑.ปิงสกุลิกังคะจุดด้อย ถือบ้างสกุล
 นับตั้งแต่วันอุปสมบทมาตราบถึงวัยชรา จึงได้ผ่อนใช้ผ้าที่ญาติโยมนำถวายเป็นผืน (คหบดีจีวร)
 เพื่ออนุเคราะห์แก่ผู้ศรัทธานำถวาย ๒.ปิณฑปาติกังคะจุดด้อย ถือบิณฑบาตมาฉันเป็นประจำ ยกเว้น
 เฉพาะวันที่ไม่ฉัน แม้อาพาธไปในละแวกบ้านไม่ได้ ก็บิณฑบาตในเขตวัด จนกระทั่งอาพาธในปัจฉิม
 สมัย ก็บิณฑบาตในโรงฉัน ๓.ปัตติปิณฑิกังคะจุดด้อย คือฉันในบาตรใช้ภาชนะเดียวเป็นนิตย์ ๔.ชะลุ
 ปัจฉาภัตติกังคะจุดด้อย คือการไม่รับอาหารที่ตามส่งภายหลัง คือรับเฉพาะอาหารที่ได้มาในบาตร ๕.
 เอกาสนิกังคะจุดด้อย ถือบิณฑบาตเป็นวัตรตลอดมา แม้อาพาธหนักในปัจฉิมสมัยก็ได้เลิกละ ๖.
 อรัญญิกังคะจุดด้อย ถือบิณฑบาตเสนาสนะป่า คือเที่ยวอยู่ตามโคนไม้บ้าง ในป่าในเขา อยู่ในที่วิเวก
 ตามสมณวิสัย ท่านมาพำนักประจำที่ ที่วัดป่าบ้านหนองผือ ใน ๕ ปีสุดท้ายก่อนมรณภาพ ๗.เตจิวริ
 กังคะจุดด้อย ถือบ้างไตรจีวรเป็นวัตร คือใช้ผ้า ๓ ผืน ได้แก่ สังฆาฏิ จีวร และสบง ยกเว้นผ้าอาบน้ำ
 ซึ่งจำเป็นในสมัยนี้^{๕๙} ซึ่งท่านจะไม่เคยก่อสร้างสิ่งใดๆ แต่เน้นการปฏิบัติตนไปสู่การหลุดพ้น และเน้น
 การเผยแผ่ธรรมตามแนวทางของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง

ปฏิบัติด้านการใช้สอยเครื่องบริวาร โดยส่วนตัวของท่านเองและสั่งสอนศิษยานุศิษย์นั้น
 นิยมความประหยัดมัธยัสถ์ ไม่สุรุ่ยสุร่ายในการนุ่งห่มใช้สอยบริวารต่างๆ มีการจัดเก็บบริวารไว้เป็น
 ระเบียบเรียบร้อยงามตา แม้ท่านจะเป็นคนประหยัดแต่ท่านก็ชอบในการให้ท่านสงเคราะห์ผู้อื่นเป็น
 อย่างมาก

ปฏิบัติด้านการฉัน เมื่อบิณฑบาตกลับมาแล้วก็นำมารวมกันแล้วแจกจ่ายใส่ในบาตรให้
 ทุกคน หากมีคฤหัสถ์ตามมาที่วัดแม้แต่คนเดียว ท่านก็จะให้พรอนุโมทนาเป็นภาษาบาลีว่า ยถา สัพพีฯ
 ก่อน แล้วพิจารณาอาหารในบทยปัจจุบันขณะ ปฏิสังขยาโยนิโสฯลฯ จึงลงมือฉันด้วยอาการสำรวม
 และพิจารณาหลักธรรมไปด้วย

ปฏิบัติด้านการทำวัตรสวดมนต์ ไม่มีการนัดรวมกันเพื่อสวดมนต์เลย มีเฉพาะวันอุโบสถ
 ปาติโมกษ์เท่านั้น ให้พระเถระทำวัตรสวดมนต์เองตามอัธยาศัยของตนๆ ตามความสะดวกแต่ละรูป

^{๕๙} ปฐม และ ภัทรา นิคมานนท์, ประวัติ ข้อวัตรและปฏิบัติ หลวงปู่มนัมนั กุริตโต โครงการหนังสือ
 บุรพาจารย์ เล่ม ๑, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : [http://www.dharma-
 gateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm](http://www.dharma-gateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm). [๑๑ มกราคม ๒๕๖๐].

บรรดาพระภิกษุสามเณรที่น้อมตัวเข้ามาเป็นศิษย์ของท่านแล้ว จะต้องปฏิบัติอย่างจริงจัง ข้อวัตรปฏิบัติเกี่ยวกับครูอาจารย์ต้องตรงต่อเวลา ห้ามเกียจคร้าน นอกจากเจ็บป่วย หากผู้ใดเกียจคร้าน มั่ง่าย เห็นแก่ตัวในอาภิส จะต้องถูกขับออกจากสำนักทันที

๒.๑.๖ รูปแบบและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่นภูริทัตโต

วิธีการสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ และมีแสดงไว้ในหนังสือคู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐาน ๕ สาย^{๖๐} ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปคู่มือนี้ขึ้นเป็นแนวการสอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่ สรุปประเด็นได้ดังนี้

ก.รูปแบบการฝึกสมาธิภาวนา

๑.บุพพภาค (เบื้องต้น) แห่งการปฏิบัติ

นักปฏิบัติ ฝ่ายคฤหัสถ์ ฟังประกาศปฏิญาณตน ถึงพระไตรสรณคมน์ เป็นอุบาสกอุบาสิกา ก่อน แล้วสมาทานศีล ๕ หรือ ศีล ๘ ให้บริสุทธิ์ กราบพระหรือไหว้พระเสร็จแล้วเจริญพรหมวิหาร ๔ จบแล้ว จึงนั่งสมาธิภาวนาต่อนักปฏิบัติฝ่ายบรรพชิต ฟังทำการบรรพชาอุปสมบทให้บริสุทธิ์ ด้วยสมบัติ ๕ ประการคือ วัตถุสมบัติ ญัตติสมบัติ อนุสาวนาสมบัติ สีม่าสมบัติ ปริสสมบัติ ชำระศีลให้บริสุทธิ์ ทำวัตรสวดมนต์ เจริญพรหมวิหาร ๔ จบแล้ว จึงนั่งสมาธิต่อไป

๒.วิธีนั่งสมาธิภาวนา

พระพุทธพจน์ในโอวาทปาติโมกข์

“อิธ อริยสาวโก โวสสคฺคการมมณฺเฏ กริตฺวา ลภติ สมานี ลภติ จิตฺตเสกคฺคตฺตนฺติ

ความว่า

“พระอริยสาวก ในพระธรรมวินัยนี้ กระทำกรรมฐานคือนั่งสมาธิภาวนา มีการสละลง เป็นอารมณ์ ย่อมได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีธรรมชาติเป็นหนึ่ง” ดังนี้

วิธีนั่งสมาธิภาวนานี้ ท่านสอนให้นั่งขัดสมาธิ เอาขาเบื้องขวาวางทับขาเบื้องซ้ายมือเบื้องขวาวางทับมือเบื้องซ้าย “อุชฺ ุ กายํ ปณฺิธาเย” ฟังตั้งกายให้ตรง คืออย่านั่งให้ก้มหน้า เป็นคนหน้าคว่าหน้าต่ำ ไม่ดี และอย่านั่งเงยหน้าขึ้น เป็นคนหน้าสูงเกินไป ไม่พอดีพองามทั้งอย่าให้เอียงไปข้างซ้าย

^{๖๐} ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) สนง.วัดหลวงพ่อดธรรม กายาราม, คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย, (โรงพิมพ์เพชรเกษม ฟรินติ้ง กรุป จำกัด : นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๒๐-๕๒.

ข้างขวา ข้างหน้า ข้างหลัง ตั้งตัวให้เที่ยงตรงจริงๆ อย่ากอดและอย่าข่มอวัยวะร่างกายแห่งใดแห่งหนึ่ง ให้ลำบากกายเปล่าๆ พึงวางกายให้สบายเป็นปกติเรียบร้อย ข้อที่ตั้งกายให้ตรงนี้ พึงดูรูปพระพุทธรูปเจ้า นั่งสมาธิเป็นตัวอย่าง เมื่อนั่งตั้งตัวตรงดีแล้ว อุชฺฐี จิตต์ ปณิธาย พึงตั้งจิตให้ตรง คือ ตั้งสติลงตรงหน้า กำหนดรู้ซึ่งจิตเฉพาะหน้าไม่ส่งจิตให้ฟุ้งซ่านไปเบื้องหน้า ออนาคตกาล อันยังมาไม่ถึง และไม่ให้ฟุ้งซ่านไปเบื้องหลัง อดีตกาล อันล่วงไปแล้วก็เป็นอันล่วงไปแล้ว ทั้งไม่ให้ฟุ้งซ่านไปเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องซ้าย เบื้องขวา ทั้งไม่ให้ฟุ้งซ่านไปในทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ทางใดทางหนึ่ง พึงเป็นผู้มีสติ กำหนดจิตรวมเข้าตั้งไว้ในจิต จนกว่าจิตจะเป็นเอกัคคตาจิต

๓. ตั้งสติลงตรงหน้า (พระอาจารย์ ผู้นำพึงอธิบายตรงนี้ให้แจ้ง)

จิต เป็นผู้รู้โดยธรรมชาติ เป็นแต่เพียงสักว่ารู้ คือ รู้สีก รู้นึก รู้คิด รู้ร้อน รู้เย็น รู้ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง และรู้ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัสถูกต้อง สิ่งสารพัดทั้งปวง แต่จิตนั้นไม่รู้จักพิณิจ พิจารณา วินิจฉัย ตัดสินอะไรไม่ได้ทั้งนั้น จึงเป็นอันว่า จิตนี้ ไม่รู้จักดี ไม่รู้จักชั่ว ไม่รู้จักผิด ไม่รู้จักถูก สติ เป็นตัวผู้รู้ มีอำนาจอยู่เหนือจิต สามารถรู้เท่าทันจิตและรู้เรื่องของจิตได้ดีว่า เวลานี้จิตดี เวลานี้จิตไม่ดี ตลอดมีความสามารถทำการปกครองจิตของเราให้ดีได้จริงๆ นักปฏิบัติในพระพุทธศาสนานี้ พึงกำหนดเอาตัวผู้รู้มีอำนาจอยู่เหนือจิตนั้น มาตั้งลงตรงหน้าเป็นสติ ทำหน้าที่กำหนดรู้ซึ่งจิต และรวมเอาดวงจิตเข้าตั้งไว้ในจิต พยายามจนกว่าจิตจะรวมเป็นหนึ่ง ท่านจึงจะเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะพร้อมบริบูรณ์ ในขณะเดียวกัน

๔. รวมจิต เข้าตั้งไว้ในจิต

“มนสา สัมโร สารุ   สารุ สพพตถ สัมโร
 สพพตถ สัมโร ภิภุช   สพพทุกขา ปมุจจติ”

แปลความว่า

“สำรวมเอาจิตเข้าตั้งไว้ในจิตได้ เป็นการดี และสำรวมระวังไม่ให้จิตฟุ้งซ่านไปในที่ทั้งปวงได้ เป็นการดี ภิกษุผู้สำรวมระวังรักษารอบคอบในที่ทั้งปวงแล้ว ย่อมเป็นผู้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง”
 ดังนี้

วิธีรวมจิตนี้ พึงเป็นผู้มีสติตั้งไว้เฉพาะหน้ากำหนดรู้ซึ่งจิต ซึ่งเป็ตัวผู้รู้โดยธรรมชาติ ที่รู้สีก รู้นึก รู้คิด อยู่เฉพาะหน้า และพึงพิจารณาหรือระลึกในใจว่าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ในใจ พระธรรมอยู่ในใจ พระอริยสงฆ์สาวกอยู่ในใจ เมื่อพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ อยู่ในใจ ของเรานี้แล้ว เราไม่ต้องกังวล วุ่นวายอะไร และไม่ต้องสนใจไปสู่ที่อื่นเราจะต้องทำความตกลง กำหนดเอาแต่ใจของเราดวงเดียว

เท่านั้นให้ได้ เมื่อตกลงดังนี้ พึงตั้งสติลงตรงหน้า กำหนดเอาตัวผู้รู้คือจิตเฉพาะหน้า นึกคำบริกรรม
ภาวนากรรมฐานบทใดบทหนึ่ง ซึ่งเป็นที่สบายแก่จิตของตน บริกรรมภาวนาสืบไป

๕.สำรวจแล้วนึก

ก่อนแต่จะนึกคำบริกรรมภาวนา พึงตรวจดูให้รู้แน่เสียก่อนว่าสติได้กำหนดจิตถูกแล้ว
หรือยัง เมื่อรู้ว่าสติได้กำหนดจิตถูกแล้ว แต่จิตยังไม่สงบและยังไม่รวม พึงตรวจดูจิตต่อไป ว่าจิตที่ยังไม่
รวมเป็นเพราะเหตุใด เพราะเป็นเพราะจิตของเรายังไม่ตกลงเชื่อมั่นต่อคุณพระรัตนตรัยอย่างนั้นหรือ
หรือจิตของเรายังฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อะไร ถ้าจิตของเราตกลงเชื่อมั่นต่อคุณพระรัตนตรัย ว่าพระ
พุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อยู่ในใจของเราจริงแล้วก็เป็อันนึกคำบริกรรมภาวนาได้แล้ว แต่ถ้ายังไม่
ตกลง และไม่เชื่อมั่นต่อคุณรัตนตรัย ว่ามีในใจของเราจริง ก็นึกคำบริกรรม ภาวนาไม่ได้ ถึงแม้นึกไป ก็
ไม่สงบ และไม่รวมเป็นหนึ่งลงได้ จำเป็นต้องพิจารณา ให้รู้รอบคอบเสียก่อนว่า จิตของเราคิดไปตาม
อารมณ์อะไร ในอารมณ์ที่จิตคิดไปนั้น เป็นอารมณ์ที่น่ารัก หรือเป็นอารมณ์ที่น่าเกลียด เมื่อทราบวา
จิตของเราติดอยู่ในความรักก็ดี หรือติดอยู่ในความเกลียดก็ดี พึงทราบเถิดว่า จิตของเราลำเอียง จึงไม่
ตกลง และไม่สงบ เมื่อทราบความจริงดังนี้แล้ว พึงปฏิบัติดีปฏิบัติชอบดังต่อไปนี้คือ ตั้งสติลงเป็นคน
กลาง กำหนดเอาดวงจิตเข้ามาตั้งไว้เป็นกลาง ทำความรู้เท่าส่วนทั้ง ๒ คือรู้เท่าทั้งส่วนความรัก ทั้ง
ส่วนความเกลียด ตั้งตรงแน่วแน่นอยู่ที่เฉพาะหน้า เมื่อมีสติเป็นกลาง จิตก็ยอมเป็นกลาง เมื่อจิตเป็น
กลาง และได้ทำความรู้เท่าส่วนทั้ง ๒ รวมเอาจิตเข้ามาตั้งไว้เฉพาะหน้า ทั้งได้แลเห็นคุณพระรัตนตรัย
แล้ว จิตนั้นปราศจากนิเวรณแล้วว่างจากอารมณ์ นึกคำบริกรรมภาวนา บทใดบทหนึ่งซึ่งเป็นที่สบาย
ของตน เป็นต้นว่า “พุทโธ ธมโม สงโฆฯ” ๓ จบ แล้ว รวมลงเอาคำเดียวว่า “พุทโธฯ” เป็นต้น เป็น
อารมณ์ นึกอยู่แต่ในใจไม่ออกปากคือไม่ให้มีเสียง มีสติจดจ่อต่อจิตจริงๆ จนจิตของเราตกลงสู่ภวังค์
เอง ให้หยุดคำบริกรรมนั้นเสียแล้วมีสติตามกำหนดเอาจิตในภวังค์ให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิต่อไป

๖.ภวังค์

ในเบื้องต้นนี้ จะกล่าวเรื่อง ภวังค์ ให้ทราบก่อน แล้วจึงจะกล่าวเรื่อง วิธีกำหนดรู้ซึ่งจิตตก
ลงสู่ภวังค์เอง ให้ทราบเมื่อภายหลังคำว่า “ภวังค์” แปลว่า จิตดวงเดิม คือ จิตเมื่อแรกเข้าสู่ปฏิสนธิใน
ครรภ์ของมารดาแล้ว จิตตั้งภวังค์ ขึ้นเป็นตัวภพ เหตุนั้น จิตที่ตกลงสู่ภวังค์แล้ว จึงเรียกว่า จิตดวงเดิม
อนึ่ง หน้าที่ของจิตในเวลาอยู่ในภวังค์นี้ จิตมีหน้าที่ทำการสร้างภพ คือสืบต่ออายุให้เจริญรุ่งเรือง ไม่
ทำการรับรู้รับเห็นในทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น หรือทางกายภายนอก มนุษย์ทุกคน เมื่อเข้าสู่
ปฏิสนธิในครรภ์ของมารดา จิตตั้งภวังค์ขึ้นเป็นตัวภพแล้ว จึงได้ประสูติเป็นชาติมนุษย์มาในที่นี้

ประสงค์จะแสดงชื่อของภวังค์ ให้ผู้ปฏิบัติได้ทราบไว้ทั้ง ๔ ชื่อ ในลำดับแห่งขณะจิต ข้อ ๑-๒-๓ กับข้อที่ ๑๐ แห่ง ขณะจิต ๑๗ ขณะ ดังต่อไปนี้

๑. อตติภวังคะ จิตอยู่ในภวังค์ ปล่อยอารมณ์ล่วงไปเปล่าๆ ตั้งแต่ ๑ ขณะ ถึง ๑๕ ขณะจิต
๒. ภวังคจลนะ จิตเคลื่อนไหวตัว จะออกจากภวังค์
๓. ภวังคุปัจเฉท จิตขาดจากความไหวๆ ตัว
๔. ปัญจทวาราราชชนะ จิตตกสู่ทวารทั้ง ๕
๕. สันติริณะ จิตไคร่ครวญในอารมณ์
๖. สัมปฏิจันนะะ จิตน้อมรับอารมณ์
๗. โวภูฐัพพะนะ จิตที่ตกลงจะถือเอาอารมณ์
๘. กามาพจรชวนะ จิตกามาพจร แล่นเรื่อยๆ กันไป ๗ ขณะจิต
๙. ตทาลัมพะนะ จิตรับเอาอารมณ์ได้สำเร็จความปรารถนา
๑๐. ภวังคปาทะะ จิตตกลงสู่ภวังค์เดิมอีก

เรื่อง ภวังค์จิต กับเรื่อง ขณะจิต ที่กล่าวมานี้ เป็นจิตของสามัญมนุษย์ทั่วไปในโลกที่ยังไม่ได้ประพฤติปฏิบัติพระพุทธานุสสาเลย ก็เป็นอยู่อย่างนั้น อนึ่ง เรื่องจิตที่ออกจากภวังค์และตกเข้าสู่ภวังค์ ดังข้อที่กล่าวแล้วในขณะจิต ๑๗ ขณะนั้น เป็นเรื่องที่ จิตออกเร็วเข้าเร็ว มากที่สุด และออกอยู่ตลอดเวลาเข้าอยู่ทุกเวลาที่กะพริบตา จนสามัญมนุษย์ทั้งหลายไม่สามารถตามรู้ทันได้ แม้นัยน์ตาเมื่อดูสิ่งของอันหนึ่งๆ อยู่แล้ว จะส่ายสายตาไปดูสิ่งอื่นอีก จิตก็ตกเข้าสู่ภวังค์ก่อนแล้วออกจากภวังค์ จึงดูสิ่งอื่นต่อไปได้ เป็นการรวดเร็ว จนเราไม่รู้สึกรู้ว่าออกเมื่อไร เข้าเมื่อไร นักปฏิบัติในพระพุทธานุสสานี้ มีประสงค์จะทำจิตให้เป็นสมาธิ มีปัญญาปริชาญาณ รู้แจ้งแทงตลอดในพระธรรมวินัย จึงจำเป็นต้องกำหนดให้รู้จิตที่ตกลงสู่ภวังค์เอง วิธีกำหนดให้รู้จิตที่ตกลงสู่ภวังค์ พึงมี “สติ” กำหนดให้รู้ จิต ในเวลาที่กำลังนึกคำบริกรรมภาวนาอยู่นั้น ครั้นเมื่อเรามี สติ กำหนดจ่อต่อคำบริกรรมจริงๆ จิตของเราก็อ้อมจ่อต่อคำบริกรรมด้วยกัน เมื่อจิตจ่อต่อคำบริกรรมอยู่แล้ว จิตย่อมตั้งอยู่ในความเป็นกลาง เมื่อจิตเป็นกลาง จิตย่อมวางอารมณ์ภายนอก เมื่อจิตวางอารมณ์ภายนอกหมดแล้ว จิตย่อมตกลงสู่ภวังค์เอง เมื่อจิตตกลงสู่ภวังค์ ย่อมแสดงอาการให้รู้สึกได้ทุกคนตลอดไป คือแสดงให้รู้สึกได้ว่า รวมวูบวาบลงทั้งแรงก็ดี หรือแสดงให้รู้สึกได้ว่า สงบนิ่งแนลงถึงที่แล้ว สว่างโล่งเยือกเย็นอยู่ในใจ จนลิ้มภายนอกคือลิ้มตนลิ้มตัว หรือลิ้มคำบริกรรมภาวนาเป็นต้น แต่บางคนก็ไม่ถึงกับลิ้มภายนอก แต่ก็ย่อมรู้สึกได้ว่า เบา ภาย เบาใจ เยือกเย็น เป็นที่สบายเฉพาะภายในเหมือนกันทุกคน

พระพุทธเจ้าทรงรับรองความเบากาย เบาใจ นี้เรียกว่า พระยุคคละ มี ๖ ประการคือ

๑. กายลหุตา จิตตลหุตา แปลว่า เบากาย เบาใจ
๒. กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา แปลว่า อ่อนหวานพร้อมทั้งกายทั้งใจ
๓. กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ แปลว่า สงบพร้อม ทั้งกายทั้งใจ
๔. กายชุกคตา จิตตชุกคตา แปลว่า เที่ยงตรงพร้อมทั้ง กาย ทั้งใจ
๕. กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา แปลว่า ควรแก่การกระทำ พร้อมทั้งกายทั้งใจ
๖. กายปาคุณฺญตา จิตตปาคุณฺญตา แปลว่า คล่องแคล่วสะดวกดีพร้อมทั้งกายทั้งใจ

และระดับทุกขเวทนาต่างๆ คือระดับความเหน็ด ความเหนื่อย ความหิวหิวทั้งปวง ตลอดความเจ็บปวดทุกประการ ก็ระงับกลับหายไปพร้อมกัน รู้สึกได้รับความสบายกาย สบายใจ ปลอดโปร่งในใจ ขึ้นพร้อมกันทีเดียว เมื่อรู้สึกดังข้อที่กล่าวมานี้ทั้งสิ้น หรือแม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงรู้จิตตกภวังค์แล้ว ให้หยุดคำบริกรรมภาวนาที่นี้กอยู่เสีย ไม่นึกอะไรต่อไปอีก เป็นแต่ให้มีสติตามกำหนด เอาจิตในภวังค์นั้นให้ได้ คือให้กำหนดรู้ว่า จิตของเราเมื่อตกเข้าไปสู่ภวังค์แล้ว ไปตั้งอยู่อย่างไร เมื่อมีสติกำหนดรู้แล้ว ให้มีสติชิวงให้รอบ กำหนดเอาจิตไว้ในขอบเขตบริเวณแห่งสตินั้น จนกว่าจิตนั้นจะหดตัวละเอียดเข้าเอง และใสบริสุทธิ์เป็นหนึ่งอยู่เองตลอดประชุมอริยมรรคสมังคีเป็นเอกจิต เอกธรรม เอกมรรค อยู่เองเมื่อรู้ว่า จิตประชุมอริยมรรคสมังคีเองแล้ว เพียงเป็นผู้มีสติตรวจดูให้รู้แจ้งว่าสติพร้อมทั้งสัมปชัญญะ และสมาธิ กับองค์ปัญญา ตลอดองค์อริยมรรคทั้ง ๘ ประการ ก็ประชุมพร้อมอยู่ในอริยมรรคสมังคีอันเดียวกัน เมื่อรู้แจ้งประจักษ์ดังกล่าวมาขณะนี้ พึงรักษาความไม่ประมาทเลินเล่อ คืออย่าผลอตัวและอย่าผลอสติ ทั้งอย่าทอดธุระ ให้มีสติตามกำหนดรู้อยู่อย่างนั้นจนกว่าจะรู้สึกเหนื่อยหรือได้เวลาแล้ว จึงออกจากที่นั่งภาวนาอย่างทีที่กล่าวมานี้เรียกว่า “ภาวนาอย่างละเอียด”

๗.วิธีออกจากสมาธิ

เมื่อจะออกที่นั้งสมาธิภาวนานั้น ให้พึงออกในเวลาทีรู้สึกเหนื่อยหรือได้เวลาแล้ว จึงออกจากที่นั้งสมาธิภาวนา แต่เมื่อจะออกจากที่นั้งจริงๆ นั้น อย่าออกให้เร็วนักจนผลอเรอลืมสติ ไม่ดีพึงออกจากที่นั้งสมาธิภาวนา ด้วยความมีสติพิจารณาเหตุผลให้รอบคอบ ทั้งกิจเบื้องต้น และกิจเบื้องปลายก่อน คือ

กิจเบื้องต้น ให้ระลึกถึงวิธีที่เราได้เข้านั้งสมาธิครั้งแรกว่า เบื้องต้นเราได้เข้าสมาธิอย่างไร และได้ทั้งสติกำหนดจิตอย่างไร ได้พิจารณาและนึกคำบริกรรมภาวนาว่ากระไร จิตของเราจึงสละลงและสงบจากอารมณ์ลงได้

กิจเบื้องปลาย คือเมื่อจิตของเราสงบแล้ว เราได้ตั้งสติกำหนดจิตอย่างไร ได้พิจารณา รู้จริง เห็นจริงอย่างไร ดวงจิตของเราจึงรวมเป็นหนึ่งอยู่ได้ ไม่ถอนจากสมาธิภาวนา เมื่อพิจารณาหรือระลึก ได้แล้วว่า ในเบื้องต้น เราได้เข้าสมาธิอย่างนั้น ตั้งสติอย่าง นั้น กำหนดจิตอย่างนั้น พิจารณาและนึก คำบริกรรมอย่างนั้น จิตของเราจึงได้สงบและรวมลงมาเป็นอย่างนี้

เมื่อจิตของเรารวมลงมาแล้ว ได้ตั้งสติกำหนดจิตอย่างนี้ พิจารณาอย่างนี้ ได้ความรู้จริงเห็นจริงอย่างนี้ เมื่อได้ความชัดเจนแล้ว พึงทำ โยนิโสมนสิการ คือกำหนดไว้ในใจว่า ถ้าเราออก จากที่นั่นนี้ แล้ว เราก็จะกำหนดจิตของเราไว้ให้ดีอยู่อย่างนี้เสมอตลอดไป ไม่ให้เผลอสติได้ ครั้นเมื่อเข้าสมาธิอีกครั้ง คราวหลัง เราก็จะเข้าไปให้ถูกตามวิธีที่เราได้ทำมาแล้วนี้ทุกประการ เมื่อได้ทำโยนิโสมนสิการคือกำหนดไว้ในใจดีแล้ว จึงออกจากที่นั่นสมาธิภาวนา นอนลงไป ก็ให้กำหนดใจนั้นไว้จนนอนหลับ ครั้นเมื่อตื่นขึ้นจากหลับ ก็ให้มีสติกำหนดเอาใจไว้ตลอดวัน และคือ ยืน เดิน นั่ง นอน พึงพยายามทำความเป็นผู้มีสติกำหนดรู้ซึ่งจิตของตนเสมอ จนกว่าจะชำนาญ คล่องแคล่วด้วย วสี ๕ ประการ คือ

๑. อาวัชชนวสี ชำนาญในการพิจารณาสมาธิภาวนา
๒. สมาปชชนวสี ชำนาญในการเข้านั่งสมาธิภาวนา
๓. อธิษฐานวสี ชำนาญในการตั้งสติ ทำจิตให้เป็นสมาธิไว้ให้มั่นคง ไม่ให้เคลื่อนคลาดจากที่กำหนดเดิม
๔. วุฏฐานวสี ชำนาญในการที่จะออกจากสมาธิภาวนาโดยมิให้เคลื่อนคลาดจากที่กำหนดวิธีการออก การเข้า
๕. ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณาให้รอบคอบ ในเวลาที่จะออกจากที่นั่นสมาธิภาวนานั้น

นักปฏิบัติพระพุทธศาสนา ย่อมเป็นผู้ชำนาญในวสีทั้ง ๕ ประการ เหล่านี้ ครั้นเมื่อเป็นผู้ชำนาญในวสีทั้ง ๕ ประการเหล่านี้แล้ว พึงตรวจดูชั้นภูมิแห่งจิตว่า ภูมิจิตของเรา เท่าที่เราได้พิจารณาเห็นว่าชำนาญด้วยวสีทั้ง ๕ ประการนั้น ภูมิจิตได้สำเร็จอริยมรรค

ในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะ พระอนุรุทธาจารย์เจ้าสอนให้บำเพ็ญวสีให้ชำนาญโดยลำดับชั้นภูมิแห่งอริยมรรค อริยผล ดังต่อไปนี้

เมื่อชำนาญในปฐมมรรค หรือ ปฐมฌาน ดีแล้ว จึงกระทำความเพียร เพื่อละเสียซึ่งส่วนที่หยาบมิวิตกเป็นต้น ให้ถึงซึ่งความละเอียดมีวิจาร์เป็นต้น โดยสมควรแก่ลำดับแห่งอริยมรรคอริยผล

ต่อไปจึงเข้าสู่ทุติยมรรค ทุติยผล หรือทุติยฌาน และตติยมรรค ตติยผล หรือตติยฌาน ตลอดจตุตถมรรค จตุตถผล หรือ จตุตถฌาน โดยสมควรแก่การบำเพ็ญในข้อปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทุกประการ เทอญ

๘. อริยมรรคสมังคี

คำพูดที่เรียกว่า “อริยมรรคสมังคี” เป็นคำพูดเรียกชื่อแห่งภูมิจิต ที่นักปฏิบัติได้นั่งสมาธิรวมจิตลงถึงความเป็นหนึ่งแล้ว และในที่ประชุมแห่งอริยมรรคสมังคินั้น เป็นที่ประชุมพร้อมแห่งองค์อริยมรรคทั้ง ๘ ประการ ประชุมพร้อมอยู่เองด้วย อริยสังขธรรมทั้ง ๔ ประการ ก็ประชุมพร้อมอยู่เองด้วย ตลอดพระธรรมวินัยทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นนี้ก็ประชุมพร้อมอยู่เองในขณะจิตอันเดียวกันนั้นด้วย นักปฏิบัติผู้รู้เร็ว สามารถรู้พร้อมในขณะจิตที่รวมลงเป็นหนึ่งถึงที่ประชุมแห่งอริยมรรคสมังคินั้นโดยเร็ว เรียกว่า สุขปฏิบัติ ขิปปาภิญญา แต่นักปฏิบัติผู้รู้ช้า ก็ไม่สามารถจะรู้พร้อมในขณะจิตรวมลงถึงความเป็นหนึ่งแห่งอริยมรรคสมังคินั้น เรียกว่า สุขปฏิบัติ ทันทาภิญญา อีกโวหารหนึ่ง โบราณจารย์เจ้า เรียกว่า “เอกวิธาสมัย” แปลว่า ตรัสรู้ได้ในขณะจิตดวงเดียว บัดนี้ อธิบายคำว่า “มรรค อริยมรรค ผล อริยผล” นั้นต่อไป

คำว่า “มรรค” เป็นชื่อแห่งหนทางทั่วไปในมนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก ตลอดเป็นชื่อแห่งหนทางพระนวลโลกุตตระ คือทางพระนิพพาน

คำว่า “อริยมรรค” เป็นชื่อแห่งหนทางพระนวลโลกุตตระ คือเป็นชื่อแห่งหนทางพระนิพพานอย่างเดียว ไม่ทั่วไปในหนทางอื่นๆ

คำว่า “ผล” เป็นชื่อแห่งความสำเร็จ หรือความบรรลุ ตลอดความตรัสรู้ ว่าโดยเฉพาะในทางโลกีย์ หมายถึง ความสำเร็จผลที่ตนต้องการ ในทางโลกุตตระ หมายถึง ดวงปัญญา

คำว่า “อริยผล” เป็นชื่อแห่งมรรคผล ธรรมวิเศษ ในทางโลกุตระอย่างเดียว ไม่เกี่ยวข้องกับในทางโลกีย์

บัดนี้ จะอธิบายเหตุ หรือปัจจัย ที่ให้บังเกิดมีมรรคมีผลขึ้น ข้อนี้ นักปฏิบัติพึงทราบดังนี้ว่า

“มรรคก็ดี อริยมรรคก็ดี” ตกแต่งเอาเองก็ได้ “ผลก็ดี อริยผลก็ดี” ตกแต่งเอาเองไม่ได้ เป็นของเป็นเอง หรือสำเร็จเองมาจากมรรค และอริยมรรคที่ตกแต่งถูกต้องแล้ว เมื่อบุคคลต้องการผลประโยชน์ในทางโลกีย์ ก็ให้พึ่งตกแต่งมรรคในทางโลกีย์ให้ถูกต้อง คือต้องการเดินไปมาสะดวก ก็ให้ตกแต่งถนนหนทางให้เรียบร้อย ต้องการมีวิชาความรู้ก็ให้ศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ต่อครูอาจารย์ ถ้าต้องการความมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติมากๆ ให้ตกแต่งการค้าขายให้ถูกต้องในทางสุจริตธรรม

ถ้าต้องการเป็นคนดี ก็ให้ตกแต่งความประพฤติปฏิบัติตน ให้เป็นคนซื่อสัตย์สุจริตธรรม ถ้าต้องการเป็นคนมีชื่อเสียง ยศถาบรรดาศักดิ์ ให้ตกแต่งตนเป็นคนทำราชการแผ่นดินให้ถูกต้องในทางราชการนิยม เมื่อบุคคลต้องการโลกุตตระ ให้ตกแต่งอริยมรรคให้ถูกต้องตามพระพุทธพจน์เดิมของพระพุทธเจ้า ซึ่งจะแสดงในข้อต่อไปข้างหน้า ในที่นี้ มีประสงค์จะแสดงรูปเปรียบไว้พอเป็นนิทศนัมมรรค กับ ผล มีรูปเปรียบเหมือนบุคคลปลูกต้นไม้ลงในพื้นที่ไร่ ที่สวน หรือปลูกต้นข้าวลงในพื้นที่นา ในเวลากำลังปลูกอยู่ก็ดี และเวลาบังเกิดเป็นต้นเป็นลำแล้ว แต่ต้นลำยังอ่อนอยู่ก็ดี ย่อมไม่แลเห็นผลอาศัยความเชื่อแนใจว่า ถ้าต้นลำแก่เต็มที่ และถึงฤดูเป็นผล ก็จะต้องเป็นผลแน่ และเป็นผลจริงๆ ด้วย ฉันทไคก็ดี มรรค กับ ผล ก็มีรูปเปรียบเหมือนกัน ฉันทันนั้น

อริยมรรค กับ อริยผล มีรูปเปรียบเหมือนบุคคลก่อไฟหรือจุดตะเกียงเจ้าพายุ ในเวลากำลังก่อไฟหรือกำลังจุดตะเกียงเจ้าพายุอยู่นั้น ไฟยังไม่ติด ก็ยังไม่สว่างฉันทใด อริยมรรคก็เหมือนกัน ฉันทันนั้นต่อเมื่อเวลาก่อไฟติดแล้ว หรือจุดตะเกียงเจ้าพายุติดแล้ว ย่อมบังเกิดแสงสว่างขึ้นพร้อมกัน ฉันทไคก็ดี อริยผล ก็มีรูปเปรียบเหมือนกันฉันทันนั้น ตรงตามพระพุทธภาษิตว่า นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา แปลว่าแสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ดังนี้ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า อริยผลคือดวงปัญญา ซึ่งบังเกิดสว่างไสวขึ้นในเวลาที่ดีประชุมอริยมรรคแล้ว

๙. วิธีตกแต่งอริยมรรค

นักปฏิบัติฝ่ายฆราวาส พึงตกแต่งตนให้ถึงพระไตรสรณคมน์ เป็นโลกียสรณคมน์ก่อนแล้ว ปฏิบัติตนให้ถึงโลกุตตรสรณคมน์ต่อไป และตกแต่งทาน ตกแต่งศีล ตกแต่งข้อวัตรปฏิบัติให้ถูกต้องเรียบร้อยทุกประการ ตลอดตกแต่งสติสัมปชัญญะ รวมจิตให้สงบและตั้งมั่นเป็นสมาธิ ประชุมอริยมรรคสมังคี ดังนี้ ชื่อว่าตกแต่งศีลอริยมรรค นักปฏิบัติฝ่ายบรรพชิต ให้ตกแต่งศีลธรรม ๕ ประการ คือ

๑. พึงตกแต่งสมบัติทั้ง ๕ ให้ปราศจากวิบัติทั้ง ๕ คือ

- ก. ตกแต่ง วัตถุสมบัติ ให้ปราศจากวัตถุวิบัติ
- ข. ตกแต่ง สีม่าสมบัติ ให้ปราศจากสีมาวิบัติ
- ค. ตกแต่ง ญัตติสมบัติ ให้ปราศจากญัตติวิบัติ
- ฌ. ตกแต่ง อนุสาวนสมบัติ ให้ปราศจากอนุสาวนวิบัติ
- ง. ตกแต่ง ปริสสมบัติ ให้ปราศจากปริสวิบัติ

๒. พึงตกแต่งกาย วาจา ใจให้บริสุทธิ์ ปราศจากโทษ ๕ โทษ ๘ โทษ ๑๐ โทษ ๒๒๗ ทรงไว้ซึ่งความเป็นผู้มีศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ และจตุปาริสุทธิศีลทั้ง ๔ ประการ ให้บริสุทธิ์เรียบร้อย

๓. พึงตกแต่งกัจจวัตร ๑๐ ธุดงค์วัตร ๑๓ ชั้นธวัตร ๑๔ ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท

๔. พึงตกแต่งสติให้เป็นมหาสติ คือ เบื้องต้น มีสติเฉพาะหน้า กำหนดตัวผู้รู้เฉพาะหน้า รวมจิต ประชุมอริยมรรคได้แล้ว ตรวจค้นร่างกาย พิจารณาเวทนา จิต ธรรม จนเป็นที่ตั้งของสติได้จริงๆ ตลอดทำสัมปชัญญะให้รู้ตัวและรู้จิตพร้อมทุกขณะตลอดไป

๕. พึงตกแต่งสมาธิ พร้อมทั้งตกแต่งดวงจิต ความคิด ความเห็น ตลอดความตั้งใจไว้ในที่ชอบให้ถูกต้องเรียบร้อยจริงๆ

เมื่อนักปฏิบัติ ทั้งคฤหัสถ์บรรพชิต ได้ตกแต่งข้อปฏิบัติปฏิบัติชอบ ถูกต้องเรียบร้อยแล้ว อภิญญาธรรมทั้ง ๘ ประการ ก็เป็นอันตกแต่งถูกต้องไปพร้อมกันอยู่ในตัวเสร็จแล้ว เหมือนหมูนานาฬิกา เมื่อหมุนถูกต้องเต็มบริบูรณ์แล้ว เครื่องจักรอื่นๆ ก็หมุนไปพร้อมกันเอง ฉะนั้นก็ตีอภิญญาธรรมทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ ก็เหมือนกันฉนั้น

อรรถาธิบาย ข้อนี้อรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คือ เมื่อตกแต่ง สมบัติทั้ง ๕ และตกแต่งกาย วาจา ใจ ให้บริสุทธิ์ ปราศจากโทษทั้งปวงดังกล่าวแล้ว ตลอดได้ตกแต่งกัจจวัตร ๑๐ ธุดงค์วัตร ๑๓ ชั้นธวัตร ๑๔ ถูกต้องเรียบร้อยแล้ว ก็ชื่อว่าตกแต่งอริยมรรค ข้อที่ ๓-๔-๕ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว แปลว่า มีวาจาชอบ มีการงานชอบ มีอาชีพชอบ ประชุมพร้อมอยู่แล้วในความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์เป็นอริศีล ในเมื่อได้ตกแต่งสติ ให้เป็นสัมมาสติ พร้อมทั้งสมาธิและสัมปชัญญะ รู้ตัว รู้จิตทุกขณะตลอดไปนั้น ชื่อว่าได้ตกแต่งอริยมรรคข้อที่ ๖-๗-๘ คือ สัมมาวาจาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธิ แปลว่า มีความเพียรชอบ มีสติชอบ มีสมาธิชอบ ประชุมพร้อมอยู่แล้วในความเป็นผู้มีสมาธิศึกษา เป็นอธิจิตตศึกษา ในเมื่อได้ตกแต่งความรู้ ความคิด ความเห็น ตลอดความตั้งใจไว้ในที่ชอบถูกต้องเรียบร้อยแล้ว ชื่อว่า ได้ตกแต่งอริยมรรคข้อที่ ๑-๒ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปो แปลว่า ความเห็นชอบ ความดำริชอบ ประชุมพร้อมอยู่ในความเป็นผู้มีปัญญาศึกษา เป็นอธิปัญญา นักปฏิบัติในพระพุทธศาสนานี้ พึงเดินมรรคให้ถูก ดังต่อไปนี้ คือ บำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา ให้เป็น อริศีล อธิจิต อธิปัญญา ถึงพร้อมบริบูรณ์อยู่แล้ว ชื่อว่า เป็นผู้เดินตามหนทางอริยมรรคถูกต้องแล้ว บัดนี้ จักแสดงอริยมรรคสมังคีต่อไป

นักปฏิบัติ เมื่อเป็นผู้มีสติบริบูรณ์ มีสัมปชัญญะบริบูรณ์ ได้พยายามทำความเพียรประกอบกับจิตอยู่เสมอ คือมีสติกำหนดจิต หรือประคับประคองจิตยังจิตให้ตกลงสู่ภวังค์เองแล้ว

ประทับพระองค์เอาจิตในภวังค์ให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิอยู่ได้ ไม่ไป ไม่มา ไม่ออก ไม่เข้า ไม่ขึ้น ไม่ลง เป็นหนึ่งจริงๆ ตลอดเป็นวิหารธรรมเครื่องอยู่ของจิต และเป็นเอกวิธากิสมัย ตรัสรู้ได้ในขณะจิตดวงเดียวว่า อริยมรรคทั้ง ๘ ประการได้ประชุมพร้อมแล้วในจิตดวงเดียวเมื่อใด เมื่อนั้น นักปฏิบัติย่อมรู้เป็นปัจเจกตั้งจำเพาะกับจิตว่า จิตของเราได้ประชุมอริยมรรคสมังคีครั้งหนึ่งแล้วหรือ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ตลอดประชุมถึง ๔ ครั้ง ก็ย่อมรู้ตลอดไป ตามนัยแห่งพระพุทธปฏิภาที่ทรงตรัสเทศนาในสังฆคณาว่า “ยทิท จตตาริ ปุริสสุคานิ อภฺฐปุริสสุคคฺคา” แปลว่า “นี่อย่างไร คู่ของบุรุษ ๔ คู่ นับเรียงตามลำดับตัวบุคคลเป็น ๘ บุคคล” ดังนี้ เมื่อนักปฏิบัติได้ปฏิบัติตามพระพุทธปฏิภาที่ถูกต้องแล้ว จิตย่อมประชุมอริยมรรคถึง ๔ ครั้ง สำเร็จเป็นมรรค ๔ ผล ๔ ดังที่ปรากฏแจ้งอยู่แล้วในพระนวลโลกุตรธรรมเจ้า ๙ ประการ

บัดนี้ จักแสดงอริยผลพอรู้เงื่อนไขเพื่อเป็นทางปฏิบัติปฏิบัติชอบสืบไป นักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดำเนินตามหนทางอริยมรรคถูกต้องดังกล่าวแล้ว ตลอดจิตประชุมอริยมรรคสมังคีเองแล้ว ย่อมบังเกิดอริยผลแจ้งประจักษ์ใจ ดังต่อไปนี้

๑. บังเกิดมีวิหารธรรมเป็นเครื่องอยู่ พร้อมทั้งมีธรรมจักขุดวงตาเห็นธรรมแจ้งประจักษ์
๒. บังเกิดมี จักขุกรณี ญาณกรณี คือ เห็นทางปฏิบัติอันเป็นกลาง ซึ่งไม่ลำเอียงเข้าไปใกล้ในความรักและความเกลียด กระทำดวงตาภายในให้บังเกิดเป็นตาอริยบุคคล พร้อมทั้งกระทำญาณความรู้วิเศษ ดำเนินตามหนทางอันเกษมจากโยคะทั้งปวงไปได้โดยสะดวก
๓. บังเกิดมี อุปสมาย อภิญญา คือ เข้าถึงความเป็นผู้สงบระงับ และบังเกิดมีอภิญญาความรู้ยิ่ง เห็นจริง ในพระธรรมวินัยนี้ทุกประการ
๔. บังเกิดมี อริยผล คือ มีปัญญาจักขุ ดวงตาเป็นดวงปัญญาปรีชาญาณ หยั่งรู้หยั่งเห็นในสารพัดถ้อยธรรมทั้งปวง ขณะตลอดไปนั้น ชื่อว่าได้ตกแต่งอริยมรรคข้อที่ ๖-๗-๘ คือ สัมมาวาจาโมสัมมาสติ
๕. บังเกิดมี พระพุทธเจ้า ขึ้นในโลก คือ ถ้านักปฏิบัติเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้ทรงสร้างพระสมมติสภารมีเต็มบริบูรณ์แล้ว ได้มาปฏิบัติพระพุทธศาสนาถูกต้องตามหนทางแห่งความตรัสรู้ นี้ เป็นสัพพัญญูพุทธสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นในโลก ทรงทศพลญาณ มีพระสมันตจักขุ ดวงตาอันแจ้งใสสว่างยิ่ง ไม่มีแสงสว่างอื่นเสมอได้ ทรงทศนการทั่วไปในพระธรรมวินัยทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี ตลอดได้ทรงทศนการทั่วไปในไตรโลกธาตุทั้งสิ้นด้วย

อริยมผล เท่าที่แสดงมาทั้งสิ้นนี้ เป็นอริยมผลที่กล่าวเป็นส่วนรวมและแสดงเป็นกลางๆ ฟังได้ ทั้งสมณะ และวิปัสสนา ไม่ได้ชี้ขาดลงไปว่า ผู้นั้นได้สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษขั้นนั้นๆ

ข้อนี้เอาไว้ให้นักปฏิบัติ ผู้ที่ปฏิบัติได้แล้ว ได้รู้เป็นปัจจัยตั้งโดยเฉพาะตนเอง

๑๐.วิธีเดินจงกรมภาวนา

วิธีเดินจงกรมภาวนา เป็นวิธีภาวนาเปลี่ยนอริยาบถ คือเปลี่ยนจากการนั่งสมาธิภาวนา มา ทำความเพียรภาวนาในอริยาบถเดิน เรียกว่า เดินจงกรมภาวนา เปลี่ยนมาทำความเพียร ภาวนาใน อริยาบถยืน เรียก ยืนกำหนดจิต เปลี่ยนมาทำความเพียรภาวนาในอริยาบถนอน เรียก นอนพุทธ ไสยาสน์ หรือ สี่หุไสยาสน์ ก็เรียก

เมื่อจะเดินจงกรม นักปฏิบัติพึงกำหนดหนทางจงกรมที่เราจะพึงเดินว่า เราจะเดินจากที่นี้ ไปถึงที่นั้นหรือถึงที่โน้น เป็นระยะทางจงกรมสั้นๆ หรือระยะทางจงกรมยาวๆ แล้วแต่ความต้องการ หรือแล้วแต่สถานที่ พึงกำหนดหรือตกแต่งทางจงกรม ตามสมควรที่เราจะเดินได้โดยสะดวก

วิธีเดินจงกรม ให้ไปยืนที่ต้นทางแห่งจงกรมนั้นแล้ว พึงยกมือทั้ง ๒ ขึ้น ประณมมือทั้ง ๒ ไว้ เหนือหว่างคิ้ว ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย คือ ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม คุณพระอริยสงฆ์ สาวกว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ เป็นสรณะที่พึ่ง ที่ระลึกที่เคารพนับถือของข้าพเจ้า แล้ว ตั้งเป็นสัจจอธิษฐานไว้ในใจว่า “บัดนี้ข้าพเจ้า จะตั้งใจปฏิบัติพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นเครื่องปฏิบัติ บูชาพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรม และพระอริยสงฆ์สาวก ด้วยอำนาจแห่งคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์นี้ ขอจงบันดาลบันดาล ให้น้ำใจของข้าพเจ้า จงสงบระงับและตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว จงบังเกิดมี ปัญญา ปรีชาญาณ รู้แจ้งแทงตลอดในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกประการเทอญ”

เมื่อตั้งเป็นสัจจะและอธิษฐานไว้ดีแล้ว เอามือทั้ง ๒ วางจากการประณมมือ หย่อนมือทั้ง ๒ ลงมา แล้วเอามือข้างขวาจับมือข้างซ้าย หย่อนมือลงไว้ตรงข้างหน้า ตามแบบพระพุทธรำพึง เจริญ พรหมวิหารทั้ง ๔ จบ แล้วทอดตาลงเบื้องต่ำ ตั้งสติกำหนดจิตตามแบบวิธีนั่งสมาธิที่กล่าวแล้ว นึกคำ บริกรรมภาวนาบทเดียวกันกับนั่งสมาธิภาวนาเสร็จแล้วออกเดินจงกรม ตั้งแต่หัวสุดจงกรมข้างนี้ ไป ถึงหัวสุดจงกรมข้างโน้น เดินกลับจากหัวสุดจงกรมข้างโน้น มาถึงหัวสุดจงกรมข้างนี้ เพียรพยายาม เดินกลับไปกลับมา ไม่ต้องนับเที่ยว ให้นับสติ นับดวงจิต ว่าสติของเราดีหรือไม่ ดวงจิตของเราสงบ หรือยัง ถ้ายังไม่สงบ ก็ให้เพียรพยายามเดินอยู่อย่างนั้นจนกว่าจิตของเราสงบลงได้จริงๆ เมื่อจิตสงบ ครั้งแรก ยังตั้งสติไม่ได้ ก็อย่าเพิ่งเดินต่อไป ให้หยุดยืนกำหนดจิตอยู่ก่อน จนกว่าจิตรวมสงบดีแล้ว เรา ตั้งสติได้แล้ว จึงเดินต่อไปอีก ด้วยความเป็นผู้มีเพียรเพ่งอยู่ พยายามทำความเพียรให้เป็นไปทางใจ

จนกว่าจะชำนาญคล่องแคล่วในสมาธิภาวนาในวิธีเดินจงกรมภาวนานี้ มีวิธีกระทำความเพียรให้เป็นไปทางใจ ด้วยใช้สติสัมปชัญญะ นี้กับกิจกรรมภาวนาบทเดียวกันกับนั่งสมาธิภาวนา จุดประสงค์ต้องการให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเหมือนกัน ต่างกันแต่อิริยาบถนั่งกับเดินเท่านั้น นักปฏิบัติในพระธรรมวินัยนี้ ตั้งอยู่ในความเป็นผู้ไม่ประมาท ย่อมสนใจและเอาใจใส่ กระทำความพากเพียร ทั้งยืน ทั้งเดิน ทั้งนั่ง ทั้งนอน ให้ชำนาญคล่องแคล่วจริงๆ จนกว่าจะแตกฉานในห้องพระไตรปิฎก

ข.นิमितสมาธิ

ในเบื้องต้นนี้ จะได้แสดงชื่อของนิमितที่พระอนุรุธาจารย์เจ้าได้แสดงไว้ในคัมภีร์พระอภิธรรมมถาสังคหะว่า ตีณิ นิमितตานิ แปลว่า ในพระสมถกรรมฐานภาวนา ประกอบด้วยนิमितมี ๓ ประการ คือ ๑. บริกรรมนิमित ๒. อุคหนิมนิต ๓. ปฏิภาคนิมนิต นิमितทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ พระอนุรุธาจารย์เจ้า แสดงไว้แล้ว ก็เป็นอันถูกต้องดีแล้ว คือเป็นของมีจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ทุกประการ นักปฏิบัติในพระพุทธศาสนานี้ โดยมากก็ถือเอาเป็นเครื่องรู้ เป็นเครื่องเล่น เป็นเครื่องพิจารณา แต่ผู้มุ่งโลกุตตรธรรมเป็นเครื่องอยู่อันแท้จริงแล้ว ย่อมไม่ติดข้องอยู่ในนิमितทั้งหลายเหล่านี้ คือเมื่อเห็นแล้วก็แก้ไขให้หลุดพ้นผ่านไป ก้าวหน้าสู่โลกุตตรธรรมอย่างเดียว เรื่องนิमितที่ปรากฏเห็น หรือบังเกิดขึ้นนั้น มีนัยดังจะกล่าวต่อไปนี้เป็น

๑. จิตในเวลานอนหลับ ก็บังเกิดนิमितได้ เรียกว่า ฝัน

๒. จิตในเวลานั่งสมาธิ ก็บังเกิดนิमित เรียกว่า นิमितสมาธิ

ในที่นี้ มีประสงค์จะอธิบายเฉพาะแต่นิमितสมาธิเท่านั้น เพื่อไม่ให้หลงไปตามนิमित จะได้มีปัญญารู้เท่านิमितและแก่นิमितต่อไป

เรื่องนิमितสมาธิ ในเวลานั่งสมาธิภาวนา จิตตกลงสู่ภวังค์แล้วเปลอสติ บังเกิดนิमितเป็นเรื่องราวใหญ่โตขึ้นก็มี หรือไม่เปลอสติ จิตเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปนาสมาธิย่อมมีนิमितต่างๆ บังเกิดขึ้น ปรากฏเห็นชัดในจักขุทวาร มโนทวาร นักปฏิบัติบางจำพวก กระทำบุพพภาคแห่งการปฏิบัติเบื้องต้นไม่ถูกต้อง จะกระทำโลกุตตระให้แจ้ง ก็ทำไม่ได้ เมื่อนั่งสมาธิภาวนา ได้แต่เพียงนิमितสมาธิภาวนา คือได้เห็นนิमितต่างๆ มาปรากฏในจักขุทวาร มโนทวาร เท่านั้นก็ดีใจ บังเกิดถือทิฐิมานะว่าตนได้รู้ได้เห็น และได้สำเร็จมรรคผลธรรมวิเศษชั้นนั้นๆ ไม่รู้เลยว่าตนเป็นผู้หลงติดข้องอยู่ในชั้นโลกีย์ ไม่ใช่ชั้นโลกุตตระ นักปฏิบัติผู้มีบุพพภาคแห่งการปฏิบัติเบื้องต้นได้กระทำถูกต้องแล้ว เมื่อนั่งสมาธิภาวนา จิตตกลงสู่ภวังค์ บังเกิดมีนิमितขึ้นมาก็ดี หรือจิตเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปนา

สมาธิ อันใดอันหนึ่ง บังเกิดมีนิมิตปรากฏเห็นชัดในจักขุทวาร มโนทวาร ย่อมไม่ดีใจ เสียใจ คือ ไม่ยินดี ยินร้าย ในนิมิตนั้นๆ ย่อมเป็นผู้มีสติทำจิตให้เป็นสมาธิตลอดไป

นิมิตบางประการ เมื่อบังเกิดขึ้นแล้ว เป็นอุบายให้ได้สติ มีปัญญา พาให้จิตสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิเรียบร้อยดีก็มี แต่นิมิตบางประการ เป็นนิมิตที่น่ากลัว กระทำให้จิตหวาดเสียว ตกใจกลัวก็มี ผู้ไม่มีสติอาจฟุ้งซ่าน เสียสติอารมณ์ก็เป็นได้ จึงขอเตือนสติไว้ในที่นี้ว่า ท่านผู้ปฏิบัติใหม่ทั้งหลาย พึงเป็นผู้มีสติ กำหนดจิตไว้ให้ดี อย่าตกใจกลัว และอย่าประหม่า กระดากก้อเขิน คืออย่าเป็นผู้กล้าหรือเป็นผู้กลัวจนเกินไป ถ้ากลัวเกินไป ก็ทำให้ใจฟุ้งซ่านได้ หรือกลัวเกินไป ก็ทำให้เสียสติ อารมณ์ท้อถอยจากความเพียร ไม่อาจนั่งสมาธิภาวนาอีกได้ เพราะหลงนิมิตเท่านั้น

อนึ่ง นิมิตบางประการแสดงเรื่องมนุษย์ บางประการแสดงเรื่องสวรรค์ บางประการ แสดงเรื่องพระนิพพาน นักปฏิบัติบางจำพวกชอบเล่นนิมิตเกินไป ก็หลงเพลินไปเที่ยวเล่นในมนุษยโลก และเที่ยวเล่นในสวรรค์ ตลอดเข้าสู่พระนิพพาน ตามอาการของนิมิตที่ปรากฏจนสามารถพูดอวดได้ว่าตนได้สำเร็จสวรรค์ สำเร็จพระนิพพานไปแล้ว ครั้นออกจากสมาธิแล้ว ก็เปล่าๆ หาได้สำเร็จอะไรไม่ นี่แสดงว่านิมิตหลอกให้หลง ก็หลงตามจริงๆ ด้วยความเข้าใจผิด เห็นผิดจากความจริงทุกประการตลอดไป นักปฏิบัติในพระธรรมวินัยนี้ที่มุ่งโลกุตตรธรรมจริงๆ ย่อมเป็นผู้ไม่หลงไปตามอาการของนิมิต เมื่อนิมิตบังเกิดขึ้น ย่อมมีสติพิจารณาให้รู้แจ้งว่า นิมิตนี้บังเกิดขึ้นจากเหตุแห่งคำบริกรรม เรียกว่า บริกรรมนิมิต และนิมิตนี้บังเกิดขึ้นเป็นอุบายให้มีสติมีสมาธิยิ่งขึ้นไป เรียก อุกคหนิมิต ทั้งอีกนิมิตนี้ บังเกิดขึ้นจากปฏิภาณภายในร่างกายตัวเรา หรือภายในร่างกายของคนอื่น เรียกว่า ปฏิภาณนิมิต ย่อมรู้รอบคอบตลอดทุกประการ นิมิตที่ปรากฏเห็นดวงเดือน ดวงดาว ดวงอาทิตย์ หรือเห็นแสงสว่างภายในดวงใจของเรา นับเข้าในพวก อุกคหนิมิต ไม่เป็นของที่น่ากลัว

นิมิตที่ปรากฏเห็นโครงกระดูกในร่างกายเรา หรือเห็นตัวของเราตายเป็นซากศพนอนกลิ้งอยู่ต่อหน้า ตลอดเห็นซากศพมนุษย์ทั้งหลายตายเต็มโลก นับเข้าเป็น ปฏิภาณนิมิต ผู้ไม่มีสติย่อมตกใจกลัว แต่ผู้มีสติย่อมไม่กลัว ยิ่งได้สติดีขึ้น คือได้ใช้เป็นอุบายพิจารณา อสุภกรรมฐานแยกส่วน แบ่งส่วน ซากศพนั้นออกดูให้ตลอดก่อน แล้วน้อมเข้ามาพิจารณาในร่างกายตน จนเห็นจริงแจ้งประจักษ์ แล้วพิจารณาร่างกายของบุคคลผู้อื่น ก็แลเห็นแจ้งแทงตลอดทุกประการ บังเกิดมีนิพพิทาญาณ เห็นอโยหนายสังเวชสลดใจ น้ำใจสงบตั้งมั่น เป็นสมาธิแน่วแน่ดี สติก็มีกำลังดียิ่งขึ้น เรียกว่า ปฏิภาณนิมิต

๑. วิธีแก้กัมมิตสมาธิ

เหตุจำเป็นที่จะต้องแก้กัมมิตสมาธิ เพราะเหตุว่าเรื่องของกัมมิตสมาธิทั้งหมด เป็นเรื่องของโลกีย์ ไม่ใช่โลกุตตระ จัดว่าเป็นเบญจมาร ๕ ประการ คือ กิเลสมาร ๑ เทวบุตรมาร ๑ ชั้นธมาร ๑ อภิสังขารมาร ๑ มัจจุมาร ๑ บันดลบันดาลให้บังเกิดมีกัมมิตขึ้น หลอกล่อให้หลงติดข้องอยู่ในวิภวสังสารตลอดไป คือให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพทั้ง ๓ ประการ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ นักปฏิบัติผู้ต้องการพ้นทุกข์ คือต้องการโลกุตตระ ไม่ต้องการข้องอยู่ในวิภวสังสาร จึงจำเป็นต้องแก้กัมมิตทั้ง ๓ ประการให้หลุดพ้นไป

วิธีแก้กัมมิต ตามหนทางพระพุทธศาสนา ท่านสอนไว้มี ๓ ประการ

วิธีที่ ๑ เจริญญัตปริญญาวิธี แปลว่า ทำความกำหนดรู้ทั้งจิตทั้งกัมมิตอยู่เฉยๆ หรือมีสติกำหนดจิตนิ่งเฉยต่อกัมมิต

วิธีที่ ๒ เจริญตรณปริญญาวิธี แปลว่า พิจารณาตรวจค้นเหตุผลของกัมมิตให้รอบคอบ

วิธีที่ ๓ เจริญปหานปริญญาวิธี คือสละลงซึ่งกัมมิตนั้นให้ขาดหรือถอนค้นหาเสียทั้งโคน

๑.๑ ญัตปริญญาวิธี

เป็นวิธีที่นักปฏิบัติใหม่ทั้งหลายจำเป็นต้องใช้ประกอบกับภูมิจิตของตน ที่ได้เจริญสมถกรรมฐานใหม่ๆ และได้ฝึกหัดสมาธิน้อย สดียงอ่อน ไม่มีกำลังพอที่จะต่อสู้กับกัมมิตทั้งปวงได้ จึงจำเป็นต้องใช้วิธีที่ ๑ เจริญญัตปริญญาวิธี ทำความกำหนดรู้อยู่เฉยๆ หรือมีสติกำหนดจิตนิ่งเฉยต่อกัมมิตนั้นๆ ทุกประการ ภูมิจิตแห่งนักปฏิบัติใหม่ ที่ควรเจริญญัตปริญญาวิธี คือเมื่อนักปฏิบัติใหม่ทั้งหลายได้เจริญสมถกรรมฐานใหม่ๆ และได้กระทำความเพียรนั่งสมาธิภาวนาใหม่ๆ ยังไม่ชำนาญคล่องแคล่วดีในวิถีนหนทางโลกุตตระ ในเวลานั่งสมาธิภาวนา จิตกำลังสงบตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิหรืออุปจารสมาธิ แล้วกำลังก้าวหน้าเข้าสู่อัปนาสมาธิ บังเกิดมีกัมมิตอันใดอันหนึ่งมาปรากฏเฉพาะหน้า ครั้นจะถือเอากัมมิตนั้นเป็นอารมณ์ ก็ถือเอาไม่ได้ เพราะเป็นเหตุให้เปลอสติ จิตนั้นก็ถอนจากสมาธิ กัมมิตนั้นก็หายไป จำเป็นต้องเจริญญัตปริญญาวิธี คือ มีสติกำหนดจิตทำความกำหนดรู้นิ่งเฉยอยู่ตลอดเวลา จนกว่ากัมมิตนั้นสงบหายไปเอง

ญัตปริญญาวิธีนี้ เป็นวิธีอบรมบ่มอินทรีย์ให้มีกำลังแก่กล้า คือทำให้จิตของเรามีความเชื่อมั่นและมีความเพียรมากขึ้น มีสติตั้งมั่นตลอด ทำให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่จริงๆ จนบังเกิดมีปัญญาเฉลียว

ฉลาดมากขึ้นโดยลำดับ ยังมีนิมิตมาปรากฏบ่อยๆ และได้เจริญญาคปริญญาวิธีนี้บ่อยๆ ก็ยังได้สติและมีปัญญา สามารถทำจิตให้เป็นสมาธิ ดำเนินตามหนทางอริยมรรคได้ดีมากขึ้นโดยรวดเร็ว ไม่ถอยหลัง

อนึ่ง ความรู้ความเห็นบางประการบังเกิดขึ้น แล้วกลายเป็น สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิณฺฐวิปลาส ความรู้ความเห็นเหล่านั้นไม่ใช่เป็นความรู้จริงเห็นจริงในพระธรรมวินัย เป็นความรู้ความเห็นที่เกิดจากความหวั่นไหวอ่อนแอไปตามอารมณ์สัญญาและนึกเดา หรือคาดคะเนเอาจากนิมิตต่างๆ เนื่องด้วยเหตุนี้ เมื่อความรู้ความเห็นเกิดขึ้น อย่าเพิ่งรู้หน้าเดียวเห็นหน้าเดียว ให้พึงเจริญญาคปริญญาวิธี ทำความเป็นผู้ไม่ยินดีและไม่ยินร้ายในความรู้ความเห็นเหล่านั้น

การเจริญญาคปริญญาวิธีมีอานิสงส์มาก สามารถทรมาณจิตให้ละพยศอันร้ายได้ คือในเมื่อไม่ยินดี ไม่ยินร้ายในความรู้ ความเห็น และในนิมิตต่างๆ ที่เกิดขึ้น ตลอดไม่ส่งจิตให้คิดไปตามเช่นนั้นแล้ว ตัณหาความตั้งรกรากระวนกระวายย่อมบังเกิดมีขึ้น เป็นพยศอันร้ายแรงแห่งจิต คืออยากเห็นนิมิตนั้นแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น หรือมิฉะนั้น เมื่อได้เห็นซึ่งนิมิตที่น่ากลัว ก็อยากให้นิมิตที่น่ากลัวนั้นหายไป เมื่อนิมิตที่น่ากลัวนั้นไม่หายไปตามประสงค์ ก็บังเกิดความเสียใจ และร้อนใจ ไม่อยากพบไม่อยากจะเห็นซึ่งนิมิตที่น่ากลัวนั้นเสียเลย ชื่อว่า พยศอันร้าย ครั้นเมื่อจิตบังเกิดพยศอันร้ายดังกล่าวแล้ว ปฏิฆะกับความประมาทก็บังเกิดขึ้นพร้อม เป็นเหตุให้เสื่อมเสียศรัทธา ท้อถอยจากการปฏิบัติ ไม่บำเพ็ญศีลสมาธิ ปัญญา ก็เสื่อมจากทางมรรค ทางผล ทางสวรรค์ ทางนิพพาน ถ้าได้เจริญญาคปริญญาวิธีนี้เสมอ ก็สามารถทรมาณซึ่งพยศอันร้ายแรงแห่งจิตให้หายไป กับบังเกิดเป็นผู้มีสติดี กำหนดรู้ซึ่งจิต ทำความสงบนิ่งเฉยอยู่ได้ดี เมื่อจิตสงบตั้งมั่นลงได้แล้ว ตัณหาทั้ง ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็สงบไปเอง คือ ไม่ยินดี ไม่ยินร้าย และไม่ทะเยอทะยานอยาก พร้อมทั้งความไม่อยากก็สงบระงับไปตามกัน กลับตั้งใจไว้ได้ในมัชฌิมาปฏิปทา คือตั้งใจไว้เป็นกลาง ไม่ตกใจกลัว และไม่กลัวเกินไป สม่าเสมอ พอเหมาะพอดีเป็นหนึ่งอยู่ได้ ไม่เดือดร้อนในเรื่องนิมิตจะมีมา หรือไม่มีมาก็แล้วแต่เหตุผล หรือมีมาแล้วจะหายไปหรือไม่หายไป ก็แล้วแต่เรื่องของเรื่อง สันทิณฺฐิโก เป็นผู้เห็นเอง อกาลิโก ไม่เลือกกาล เอหิปัสสิโก มีเครื่องแสดงบอกให้รู้เห็นตามความเป็นจริงอยู่อย่างนั้น ปัจจัตตัง รู้จำเพาะกับจิตตลอดไป เมื่อทรมาณจิตให้ละพยศอันร้ายได้แล้ว ย่อมบำเพ็ญสมาธิ ดำเนินตามหนทางอริยมรรคได้ดี คือ ๑. ทางดำเนินของสติ ก็ดำเนินได้สะดวกดีขึ้น ๒. ทางดำเนินของสัมปชัญญะ ก็ดำเนินได้สะดวกดีขึ้น ๓. ทางดำเนินของมัชฌิมาปฏิปทา ก็ดำเนินได้สะดวกดีขึ้น ๔. ทางดำเนินทิณฺฐชุกฺขม ก็ทำความเห็นชื่อตรงดีขึ้น ๕. ทางดำเนินแห่งการรวมจิต พร้อมทั้งสติสัมปชัญญะทั้งความเห็น ก็รวมได้สะดวกดีขึ้น ชื่อว่าดำเนินอริยมรรคได้ดี เรียกว่าญาคปริญญาวิธี ด้วยประการฉะนี้

๑.๒ ตีรณปริญาวิธี

ตีรณปริญาวิธี แปลว่า ใคร่ครวญตรววจตรองเหตุผลแห่งนิमित ในตีรณปริญาวิธีที่ ๒ นี้ เป็นหน้าที่ของนักปฏิบัติชั้นสมถกรรมฐาน ผู้ชำนาญในญาตปริญาวิธีมาแล้ว มีหน้าที่ จำเป็นต้อง เจริญตีรณปริญาวิธีต่อไป ในขณะที่เมื่อเจริญตีรณปริญาวิธีนั้น นักปฏิบัติผู้ชำนาญย่อมเจริญในเวลา รวมจิตได้แล้วและมีนิมิตมาปรากฏเฉพาะหน้า ก่อนแต่จะเจริญวิปัสสนากรรมฐาน นักปฏิบัติผู้ชำนาญ ย่อมเจริญตีรณปริญาวิธี ให้ชำนาญก่อน คือพิจารณาปฏิภาคนิมิตให้แตกฉาน ดังต่อไปนี้

ปฏิภาคนิมิต ในที่นี้มี ๒ ประการ คือ

- ๑) ปฏิภาคนิมิตภายนอก ได้แก่ รูปร่างกายของมนุษย์ ภายนอกจากตัวของเรา
- ๒) ปฏิภาคนิมิตภายใน ได้แก่ รูปร่างกายของเราเอง

รวมปฏิภาคนิมิต มี ๒ ประการดังกล่าวนี้ มีในตัวของคนมนุษย์ทุกคนตลอดโลก บังเกิดเป็น นิมิตปรากฏขึ้นในเวลา นั่งสมาธิ เรียกว่าปฏิภาคนิมิต นักปฏิบัติใหม่ทั้งหลายผู้ไม่ชำนาญ ก็รู้ไม่เท่า และแก้ไม่ได้ ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะเหตุว่า ตัวปฏิภาคนิมิตทั้งหมด เป็นตัวกองทุกข์ และ อาสวะกองกิเลส

- ๑) แก้ปฏิภาคนิมิตภายนอก

วิธีแก้ปฏิภาคนิมิต นักปฏิบัติผู้ชำนาญ ย่อมแก้ปฏิภาคนิมิตภายนอกก่อน คือใน เมื่อเวลา กำลังนั่งสมาธิภาวนา รวมจิตได้แล้ว บังเกิดเห็นนิมิตมาปรากฏต่อหน้า เป็นรูปมนุษย์ผู้หญิง หรือรูปมนุษย์ผู้ชาย เป็นรูปเด็กเล็ก หรือรูปหนุ่มสาว แสดงอาการแลบลิ้นปลิ้นตา หน้าบิดตาเบือน แผลกประหลาด น่าตกใจกลัว อาการอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม หรือแสดงอาการให้เห็นเป็นรูปคนตายก็ ตาม นักปฏิบัติผู้มีสติดี ย่อมพลิกจิตของตน ทวนกลับเข้ามาตั้งสติ กำหนดจิตไว้ให้ดี แล้ววิตกถามด้วย ในใจว่า “รูปนี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง จะแก่เฉ่าชรา ตายลงไปหรือไม่ ?” เมื่อวิตกถามด้วยใจดังนี้แล้ว พึงหยุดและวางคำที่นึกนั้นเสียกำหนดจิตให้รวมสนิท นิ่งพิจารณาด้วยความวางเฉย จนได้ความรู้แจ้ง ขึ้นเอง ปรากฏเห็นชัดซึ่งรูปนิมิตนั้นไม่เที่ยง แก่เฉ่าชราไปเอง ตลอดจนเพ่งให้ตาย ก็ตายลงเอง ตาม อาการที่วิตกในใจนั้นๆ ทุกประการ ต่อแต่นั้น จะวิตกในใจให้เห็นซึ่งรูปนิมิตที่ตายแล้ว เพื่อย่น่า ตลอดจนแตกทำลาย กระจัดกระจาย เป็นดิน เป็นน้ำ เป็นลม เป็นไฟ ไปตามธรรมดา ธรรมดาตุ ธรรม ฐิติ ธรรมนิยาม ย่อมได้ตามประสงค์ตลอดตลอดไปรุ่งทุกประการ เว้นแต่จิตถอนจากสมาธิแล้ว หรือ

นึกคาดคะเน หรือนึกเดาเอาเท่านั้น จึงไม่สำเร็จสมประสงค์ อันนักปฏิบัติผู้ชำนาญจริงแล้ว ย่อมไม่ใช้คาดคะเนและไม่นึกเดาเอา คือยอมทำตามระเบียบวิธีที่ถูกต้องจริงๆ จึงสำเร็จตามประสงค์

๒) แก่ปฏิภาคนิมิตภายใน

ในขณะที่พิจารณาปฏิภาคนิมิตภายนอกได้ความชัดแล้ว ชื่อว่า แก่ปฏิภาคนิมิตภายนอกได้แล้ว อย่างหยุดเพียงแค่นั้น หรืออย่าเพิ่งเป็นผู้ประมาททอดธุระเสีย ให้น้อมเอาจิตของตน ทวนกระแสกลับเข้ามาพิจารณาภายในร่างกายของเราเอง ในเบื้องต้น ถ้าจิตของตนไม่ปลอดโปร่ง คือไม่แลเห็นร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง ให้พึงรวมเอาแต่จิตให้สนิทอยู่ก่อนเมื่อจิตของตนรวมสนิทดีแล้ว พึงใช้อุบายวิตกดังกล่าวแล้ว ในที่นี้ประสงค์ให้วิตกว่า ศิลของเราที่บริสุทธิ์ดีแล้ว สมบัติของเราก็ตั้งมั่นดีแล้ว เมื่อมีศิลปก็ต้องมีสมาธิ เมื่อมีสมาธิก็ต้องมีปัญหา บัดนี้มีศิลป สมาธิ แล้วปัญญาคืออย่างไร เมื่อวิตกถามด้วยใจดังนี้แล้ว พึงหยุดและวางคำที่วิตกนั้นเสีย กำหนดจิตให้รวมสนิทหนึ่ง พิจารณาด้วยความวางเฉย จนกว่าได้ความรู้แจ้งขึ้นเองปรากฏเห็นชัด ซึ่งผู้รู้ทั้งหลายมาชี้บอกว่า ทางนี้เป็นทางรัก ทางนี้เป็นทางเกลียด ทางนี้เป็นทางมัชฌิมาปฏิบัติฯ พร้อมทั้งแลเห็นเป็นทางโปร่งโล่งทั้ง ๗ ทาง ในขณะเดียวกันก็รู้ชัดได้ว่า ปัญญาคือความเห็นชอบ พร้อมทั้งความรู้ก็รอบคอบด้วยต่อแต่นั้น พึงวิตกถามถึงส่วนของร่างกายภายในร่างกายตนเองเป็นตอนๆ ไป ในตอนแรก พึงวิตกว่า ร่างกายของเราเป็นอย่างไร เทียงหรือไม่เที่ยง จะแก่เฒ่าชราและแตกทำลายเปื่อยเน่าลงไปเหมือนกันหรือไม่ เมื่อวิตกถามด้วยใจเช่นนั้นแล้วพึงหยุด และวางความวิตกนั้นเสีย กำหนดจิตให้รวมสนิทหนึ่ง พิจารณาด้วยความวางเฉย จนกว่าได้ความรู้แจ้งขึ้นเอง และแลเห็นชัดแจ้งประจักษ์ว่า ร่างกายของเรา แก่เฒ่าชรา และล้มตายลงไปในปัจจุบันทันใจในขณะที่นั้นสำเร็จสมประสงค์ ตอนที่ ๒ พึงวิตกถามด้วยใจว่า อาการ ๓๒ ภายในร่างกายเรา ส่วนไหนตั้งอยู่อย่างไร มีลักษณะอาการเป็นอย่างไร หทัยวัตถุอยู่ที่ไหน ครั้นเมื่อวิตกถามด้วยใจดังนี้แล้ว พึงหยุด และวางคำวิตกนั้นเสีย กำหนดจิตให้รวมสนิทหนึ่ง พิจารณาด้วยความวางเฉย จนกว่าได้ความรู้แจ้งขึ้นเองปรากฏเห็นชัด ซึ่งดวงหทัยวัตถุตั้งอยู่ตรงวงอกข้างซ้าย มีรูปลักษณะคล้ายดอกบัวตูม มีหน้าที่ทำงานฉีดยาไปเลี้ยงร่างกาย เมื่อเห็นเครื่องภายในก่อนดังนี้ พึงพิจารณาเครื่องภายในให้ตลอด คือ พิจารณาม้ามว่าตั้งอยู่ที่ไหน มีรูปลักษณะอาการเป็นอย่างไร ให้วิตกถามด้วยใจ แล้ววางคำวิตกนั้นเสีย กำหนดจิตรวมให้สนิทหนึ่ง พิจารณาด้วยความวางเฉย จนกว่ารู้ขึ้นเองว่า ม้ามตั้งอยู่ข้างซ้ายของดวงหทัยวัตถุ มีรูปลักษณะคล้ายตับ มีสีแดง ส่วนด้านบน ตั้งอยู่ข้างขวาของดวงหทัยวัตถุ มีสีดำคล้ำ ปอดตั้งอยู่ตรงวงอกเบื้องบน มีหน้าที่รับลมหายใจเข้าออก และส่งไปเลี้ยงร่างกายทั่วสรรพางค์กาย อันตั้ง ไล่ใหญ่ ต่อจากลำคองลงไป มีกระเพาะ

อาหาร สำหรับรับอาหารใหม่ ต่อจากกระเพาะอาหารใหม่ลงไป เรียกว่า ลำไส้ใหญ่ ตั้งอยู่ในท้องของเรา เป็นเขตๆ มีไส้เนื้อยัดเรียงเรียกว่าสายรัดไส้ ต่อจากลำไส้ใหญ่ มีกระเพาะอาหารเก่า สำหรับรับกากของอาหาร ต่อจากกระเพาะอาหารเก่าลงไป เป็นทวารหนักสำหรับถ่ายอุจจาระ เมื่อเห็นแจ้งขึ้นเอง ซึ่งเครื่องภายในชัดเจนตลอดแล้ว พึ่งพิจารณาอาการ ๓๒ เป็นอนุโลม ปฏิโลม โดยปัจจัยตั้ง รู้จำเพาะกับจิต ไม่ใช่หนีไปตามตำราที่จำได้ นักปราชญ์ทั้งหลายย่อมนึกวิตกถามผู้รู้ ในเวลานั้นสมาธิรวมจิตสนิทดีแล้ว มีสติกำหนดจิตได้แล้ว พึ่งวิตกถามด้วยในใจว่า ตโจ แปลว่า หนึ่ง หุ้มร่างกายเรา ตายแล้วถูกเผา ถมแผ่นดินพระธรณี เกสา แปลว่า ผม ตั้งอยู่ที่ไหน มีรูปพรรณสัณฐานอย่างไร เมื่อวิตกถามแล้ว พึ่งหยุดและวางคำถามนั้นเสีย มีสติ รวมจิตให้สนิทหนึ่ง พิจารณาด้วยความวางเฉย จนปรากฏเห็นชัดเจนเองว่าผมอยู่บนศีรษะ มีสีดำคล้ำ รูปพรรณสัณฐานเป็นเส้นยาวๆ แก่แล้วหงอกขาว ตายแล้วลงถมแผ่นดิน โลมา แปลว่า ขน เกิดอยู่ตามขุมขน มีทั่วร่างกาย ครั้นเมื่อเราตาย ถมแผ่นดินพระธรณี นขา แปลว่า เล็บ มีอยู่ที่ปลายนิ้ว ทั้งเท้าทั้งมือ ทุกคนย่อมถือว่าเล็บของตน ลื่นซีฟ วายชนม์ลงถมแผ่นดิน หันตา แปลว่า ฟัน ในปากของเรา ครั้นเมื่อแก่เฒ่า ฟันเราโยกคลอน หนักเข้าหลุดถอนลงถมแผ่นดิน ตโจ แปลว่า หนึ่ง หุ้มร่างกายเรา ตายแล้วถูกเผา ถมแผ่นดินพระธรณี ครั้นเมื่อพิจารณาปรากฏเห็นเองแจ้งประจักษ์ใจตามความเป็นจริง ในมูลกรรมฐานนี้แล้ว ชื่อว่าพิจารณาเป็นอนุโลม พึ่งพิจารณาย้อนกลับเป็นปฏิโลม กลับไปกลับมาให้ชำนาญดีแล้ว จึงพิจารณาเป็นลำดับต่อไปอีกว่า มังสัง แปลว่า เนื้อ มีหนังหุ้มอยู่ จะแลดูด้วยตาย่อมไม่เห็น เมื่อเราจะพิจารณาดูซึ่งเนื้อ จำเป็นจะต้องถลกหนังนี้ออกให้หมดเสียก่อน จึงจะพิจารณาดูซึ่งเนื้อให้เห็นจริงแจ้งประจักษ์ได้ แต่จะต้องถลกออกด้วยอุบายปัญญา ครั้นพิจารณาเห็นดังนั้นแล้ว พึ่งทำในใจด้วยอุบายที่ชอบ คือ มีสติยกจิตขึ้นเพ่งให้หนังเล็กออกไป ตั้งแต่หนังศีรษะเป็นต้นไปโดยลำดับ ตลอดถึงหนังพื้นเท้าเป็นที่สุด เสร็จแล้วเอากองไว้ที่พื้นแผ่นดิน เมื่อพิจารณาให้หนังเล็กออกไปหมดแล้ว ก็แลเห็นกล้ามเนื้อเป็นกล้ามเนื้อๆ ทั่วสรรพางค์กาย จึงตั้งสติ กลับจิตให้รวมสนิทแล้วยกจิตขึ้น เพ่งให้กล้ามเนื้อหลุดออกจากกระดูกหมดทุกกล้ามเนื้อ ตลอดทั่วสรรพางค์กาย ตกกลงไปกองอยู่ที่พื้นแผ่นดิน เมื่อกล้ามเนื้อหลุดออกจากโครงกระดูกหมดแล้ว ก็แลเห็นเส้นเอ็นอย่างกระจ่างแจ้งว่า เส้นเอ็นทั้งหลายรัดเรียงโครงกระดูกให้ติดกันอยู่ได้ เมื่อจะพิจารณาให้เส้นเอ็นหลุดจากโครงกระดูกนั้น จึงพลิกจิตให้กลับรวมสนิทแล้ว ยกจิตขึ้นเพ่งให้เส้นเอ็นทั้งหลายหลุดจากโครงกระดูกหมดทุกเส้น เมื่อเส้นเอ็นหลุดจากโครงกระดูกหมดแล้ว ก็แสดงให้เห็นโครงกระดูกได้อย่างกระจ่างแจ้ง เมื่อเห็นโครงกระดูกแจ่มแจ้ง แต่เครื่องภายในโครงกระดูกยังมีอยู่ พึ่งกระทำพิธี

พิจารณาให้เครื่องภายในโครงกระดูกนั้นหลุดออกไปก่อน แล้วจึงพิจารณายกจิตขึ้น เพ่งให้โครงกระดูกหลุดออกเมื่อภายหลัง

วิธีพิจารณาให้เครื่องภายในหลุดออกจากโครงกระดูก ให้มีสติพลิกจิต กำหนดรวมจิตให้สนิทแน่น แล้วยกจิตขึ้นเพ่งให้เครื่องภายในหลุดออกจากโครงกระดูกที่ละอย่างๆ คือ

เพ่งม้าม	ให้ม้ามหลุดออกไป
เพ่งหทัยวัตถุ	ให้หทัยวัตถุหลุดออกไป
เพ่งตับ	ให้ตับหลุดออกไป
เพ่งพังผืด	ให้พังผืดหลุดออกไป
เพ่งไต	ให้ไตหลุดออกไป
เพ่งปอด	ให้ปอดหลุดออกไป
เพ่งลำไส้ใหญ่	ให้ลำไส้ใหญ่หลุดออกไป
เพ่งไส้เล็ก	ให้ไส้เล็กหลุดออกไป
เพ่งอาหารใหม่ อาหารเก่า	ให้อาหารใหม่ อาหารเก่าหลุดออกไป

เมื่อเครื่องภายในโครงกระดูกหลุดออกไปหมดแล้ว ธาตุน้ำทั้งหลาย มีน้ำเลือด น้ำเหลือง เป็นต้น มีน้ำมูตร [ปัสสาวะ] เป็นที่สุด ก็หลุดออกจากโครงกระดูก ตกลงไปกองอยู่ที่พื้นแผ่นดิน เมื่อมีสติเพ่งพิจารณาให้เครื่องภายในภายนอกหลุดออกจากโครงกระดูกหมดแล้ว ก็แสดงให้เห็นโครงกระดูกอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง ทั้งข้างในข้างนอก จึงพิจารณาโครงกระดูกเป็นอนุโลมปฏิโลมต่อไป

วิธีพิจารณาโครงกระดูก

พึงมีสติ กำหนดจิต ให้รวมสนิทเรียบร้อยก่อน แล้วยกจิตขึ้นเพ่งพิจารณากำหนดให้รู้โครงกระดูกโดยลำดับ ตั้งแต่เบื้องบนลงไปถึงที่สุดเบื้องต่ำ คือเพ่งพิจารณากระดูกกะโหลกศีรษะ และกำหนดให้รู้แจ้งว่า กระดูกกะโหลกศีรษะนี้ เป็นแผ่นโค้งเข้าหากัน มีฟันเกาะกันไว้เป็นกะโหลกอยู่ได้ กระดูกคอ เป็นข้อๆ และเป็นท่อนๆ สวมกันไว้เป็นลำดับลงไป กระดูกหัวไหล่ กระดูกไหปลาร้า ต่อกออกจากระหว่างกระดูกทั้ง ๒ ข้าง กระดูกแขน ทั้ง ๒ ข้าง กระดูกข้อศอก ทั้ง ๒ ศอก กระดูกข้อมือ กระดูกฝ่ามือ กระดูกนิ้วมือ ทั้ง ๑๐ นิ้ว กระดูกซี่โครงทั้ง ๒๔ ซี่ กระดูกสันหลังเป็นข้อๆ และเป็นท่อนๆ สวมกันไว้เป็นลำดับลงไปตั้งแต่กระดูกคอ ตลอดถึงกระดูกบั้นเอว กระดูกสะโพก กระดูกโคนขา กระดูกเข่า กระดูกแข้ง กระดูกข้อเท้า กระดูกฝ่าเท้า กระดูกนิ้วเท้าทั้ง ๑๐ นิ้ว พิจารณาโดยลำดับอย่างนี้ เรียกว่า พิจารณาเป็น อนุโลม เมื่อพิจารณาเป็นอนุโลมโดยลำดับดังนี้แล้ว พึงพิจารณา

ย้อนกลับเป็นปฏิโลม ดังต่อไปนี้ พิงมีสติ กำหนดจิตให้รวมสนิทเป็นหนึ่งตลอดไป ยกจิตขึ้นเพ่งพิจารณา กำหนดรู้โครงกระดูก ย้อนกลับเป็นปฏิโลม ตั้งแต่เบื้องต่ำลำดับขึ้นไป จนถึงสุดเบื้องบน คือ เพ่งพิจารณาทำให้รู้ให้เห็นกระดูกนิ้วเท้า ทั้ง ๑๐ ตลอด แล้วเพ่งพิจารณา ดูให้รู้ให้เห็นกระดูกฝ่าเท้า กระดูกข้อเท้า กระดูกเท้า กระดูกเข่า กระดูกโคนขา กระดูกสะโพก กระดูกบั้นเอว กระดูกสันหลัง กระดูกซี่โครง กระดูกหัวไหล่ กระดูกไหปลาร้า กระดูก แขน กระดูกศอก กระดูกข้อมือ กระดูกฝ่ามือ กระดูกนิ้วมือ กระดูกคอ กระดูกกะโหลกศีรษะ พิจารณาย้อนกลับ ตั้งแต่เบื้องต่ำตลอดขึ้นไปจนถึง เบื้องบนอย่างนี้ เรียกว่า พิจารณาเป็น ปฏิโลม

พิจารณารวมศูนย์กลาง

เมื่อพิจารณาโครงกระดูกเป็นอนุโลม ปฏิโลม ถอยลง ถอยขึ้น รอบคอบตลอดแล้ว พิงพิจารณารวมศูนย์กลางที่ท่ามกลางอก ดังต่อไปนี้ พิงมีสติ รวมจิต พร้อมทั้งรวมความคิดเห็นที่ได้ พิจารณาเห็นโครงกระดูกตั้งแต่เบื้องบนลงไปถึงเบื้องล่าง ตั้งแต่เบื้องล่างย้อนกลับขึ้นมาจนถึงเบื้องบน รอบคอบตลอดแล้วนั้น ทวนกระแสรวมเข้าตั้งไว้ในท่ามกลางอก มีสติพิจารณาให้รู้แจ้งว่า “ร่างกายนี้ ก็เป็นแต่เพียงสักว่ากาย ถ้าไม่มีใจครอง ก็ไม่รู้สึกรู้จัก รู้คิด และเคลื่อนไหวไปมาไม่ได้ มีวิญญาณจิตดวงเดียวเท่านั้นเป็นใหญ่ในชีวิตของเรา ร่างกายทั้งส่วนนี้ก็อยู่ในใต้อำนาจแห่งจิตดวงนี้ เพราะฉะนั้น จำเป็นเราต้องรวมเอาดวงจิตของเราเข้าตั้งไว้ให้เป็นเอกจิต เอกธรรม เอกมรรค คือให้เป็นจิตดวงเดียว ตั้งมั่นอยู่ที่ทรวงอก” วิธีที่ ๒ ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า เจริญตรณปริญญาวิธี

๑.๓ เจริญปหานปริญญาวิธี

แปลว่า ละ หรือ วาง นิमितได้ขาด นักปฏิบัติในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีเพียรเพ่งอยู่ และประสงค์จะบำเพ็ญตนให้ก้าวสู่โลกุตตรธรรม จึงจำเป็นต้องเจริญปหานปริญญาวิธีต่อไป

การเจริญปหานปริญญาวิธี ย่อมเจริญด้วยวิปัสสนากรรมฐาน ๓ ประการ คือ

๑. วิปัสสนาอนุโลม ใช้บริการรณภาวนาอนุโลมเข้าหาวิปัสสนาวิธี

๒. วิปัสสนาสุญญตวิโมกข์ ใช้บริการรณภาวนาดับสัญญาให้ขาดสูญ

๓. วิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ ใช้บริการรณภาวนาวิปัสสนาญาณวิธีให้เต็มรอบ ระวัง

นิमितให้ขาดถอนอุปาทานขั้นธ ตลอดจนถอนต้นเหตุทั้งโคน

ภูมิจิตแห่งนักปฏิบัติที่สมควรได้เจริญวิปัสสนา ทั้ง ๓ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อผู้ปฏิบัติจะได้ปฏิบัติถูก คือ

๑. นักปฏิบัติบางคนหรือบางรูปเมื่อนั่งสมาธิภาวนารวมจิตให้สนิทได้ดี แต่มีปิติ แรงกล้า บังเกิดขึ้นทับถมกลบเกลื่อนดวงใจ จะยกจิตขึ้นพิจารณาอะไรก็ไม่สะดวก

๒. นักปฏิบัติบางคนหรือบางรูป เมื่อนั่งสมาธิภาวนา รวมจิตก็สนิทได้ดีเหมือนกัน แต่เมื่อบังเกิดมีนิมิตขึ้นมาก เหลือวิสัยที่จะแก้ไขได้ กลายเป็นสัญญาเนื่องอยู่ในจิต ระวังไม่ได้ จำเป็นต้องเจริญวิปัสสนาสุญญตวิโมกข์ ใช้กรรมภาวนาว่า “สพเพ สงขารา สพพสญญา อนตตา” เป็นต้น

๓. นักปฏิบัติผู้มีภูมิจิตสูง ได้เจริญญาตปริญญาวิธี และได้เจริญตริณปริญญาวิธี จนตลอด ดังกล่าวแล้ว เชื่อว่ามีภูมิจิตสูง ก้าวล่วงวิปัสสนาอนุโลม และวิปัสสนาสุญญตวิโมกข์แล้ว ควรได้เจริญ วิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์ ต่อไป

ในขณะที่เมื่อตรวจค้นปฏิภาคนิมิต เล็กถอนเครื่องภายในภายนอกหมดแล้ว ยังเหลือแต่โครงกระดูกเปล่า และได้พิจารณาโครงกระดูกเป็นอนุโลม ปฏิโลม รอบคอบตลอดแล้วได้รวมจิตให้สนิท ตั้งมั่นในที่ทรงอกติแล้ว มีสติ ยกจิตขึ้นเพ่งซึ่งโครงกระดูกนั้น ด้วยอุบายปัญญา ซึ่งบังเกิดขึ้นเอง แลเห็นด้วยในใจของตนเองว่าโครงกระดูกทั้งสิ้นนี้ เป็นของไม่ใช่ตน ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา เชื่อว่าเห็นอนัตตา ด้วยในใจของตนเอง และเห็นเป็นอนิจจังไม่เที่ยง เป็นทุกข์แน่แท้แล้ว ยกคำบริกรรม วิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์ ขึ้นกรรมภาวนาว่า “สพเพ ธมมา อนตตา สพเพ ธมมา อนิจจา สพเพ ธมมา ทุกขา” ให้กรรมภาวนา นึกอยู่ในใจอย่างเดียว ไม่ออกปาก และไม่ให้มีเสียง มีสติกำหนดจิตเพ่งด้วยความนิ่งและวางเฉย จนกว่าจะปรากฏเห็นโครงกระดูกนั้น หลุดถอนจากกัน ตกลงไปกองอยู่ที่พื้นแผ่นดินเมื่อปรากฏเห็นแจ้งชัดว่าโครงกระดูกนั้น หลุดออกจากกันตกลงไปกองอยู่ที่พื้นแผ่นดินหมดแล้ว พึงมีสติยกจิตขึ้นเพ่ง และกรรมภาวนาวิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์อีกว่า “สพเพ ธมมา อนตตา สพเพ ธมมา อนิจจา สพเพ ธมมา ทุกขา” ให้นึกอยู่ในใจอย่างเดียว จนกว่าจะปรากฏเห็นชัดว่าเครื่องอวัยวะทุกส่วนที่ตกลงไปกองอยู่ที่พื้นแผ่นดินนั้น ได้ละลายกลายเป็นดิน เป็นน้ำ เป็นลม เป็นไฟ ไปเองหมดแล้ว เมื่อจะระงับสัญญาที่หมายพื้นแผ่นดินปรฐพี พึงมีสติยกจิตขึ้นเพ่งกรรมภาวนา วิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์ ดังกล่าวแล้ว เมื่อจะระงับเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้กรรมภาวนา วิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์ แบบเดียวกัน ตลอดการระงับอรูปรมาณทั้ง ๔ ก็ใช้คำบริกรรมภาวนา วิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์ แบบนี้ตลอดไป นี้แลชื่อว่า ได้เจริญปหานปริญญาวิธี

ในตอนสุดท้ายนี้ ขอเตือนไว้ว่า ในเวลาที่ใช้คำบริกรรมภาวนาวิปัสสนาวิโมกขปริวัตติ์นี้ พิจารณาให้โครงกระดูกละลายไปเองแล้วก็ดี และได้พิจารณาให้เครื่องอวัยวะต่างๆ ที่ตกลงไปกองอยู่

พื้นแผ่นดินนั้นละลายกลายเป็นดิน เป็นน้ำ เป็นไฟ เป็นลม ไปแล้วก็ดี ตลอดได้ฟังพิจารณาให้พื้นแผ่นดินละลายไปเองแล้วก็ดี ฟังเป็นผู้มีสติบริบูรณ์ กำหนดเอาจิตของตนไว้ให้รวมสนิทเป็นเอกจิต เอกธรรม เอกมรรค คือเป็นหนึ่งอยู่กับที่ตลอดไป อย่าฟังเป็นผู้ประมาททอดธุระ ปล่อยจิตของตนให้ฟุ้งซ่านไป เมื่อได้บำเพ็ญข้อปฏิบัติปฏิบัติชอบในพระพุทธศาสนาดังกล่าวมาถึงขั้นนี้แล้ว ย่อมแลเห็นอานิสสแห่งการปฏิบัติพระพุทธศาสนาไม่มีประมาณ ชื่อว่าได้ถึงพระไตรสรณคมน์ อันแท้จริงส่วนที่ยิ่งกว่านี้ยังมีอยู่อีก

๒.๑.๗ ตัวอย่างคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เรื่องการเจริญภาวนา

ภาวนา^{๖๑} คือ การอบรมใจให้ฉลาดเที่ยงตรงต่อเหตุผลอรรถธรรม รู้จักวิธีปฏิบัติต่อตัวเอง และสิ่งทั้งหลาย ยึดการภาวนาเป็นรั้วกันความคิดฟุ้งของใจให้อยู่ในเหตุผล อันจะเป็นทางแห่งความสงบสุข ใจที่ยังมิได้รับการอบรมจากการภาวนา จึงเปรียบเหมือนสัตว์ที่ยังมิได้รับการฝึกหัด ยังมีได้รับประโยชน์จากมันเท่าที่ควร จำต้องฝึกหัดให้ทำประโยชน์ ถึงจะได้รับประโยชน์ตามควร ใจจึงควรได้รับการอบรมให้รู้เรื่องของตัว จะเป็นผู้ควรแก่การงานทั้งปวง ทั้งส่วนเล็กส่วนใหญ่ ภายนอกภายใน

ผู้มีภาวนาเป็นหลักใจ จะทำอะไรชอบใช้ความคิดอ่านเสมอ ไม่เสีียง และไม่เกิดความเสียหายแก่ตนเองและผู้เกี่ยวข้อง การภาวนาจึงเป็นงานเพื่อผลในปัจจุบันและอนาคตการงานทุกชนิด ที่ทำด้วยใจของผู้มีภาวนา จะสำเร็จลงด้วยความเรียบร้อย ทำด้วยความใคร่ครวญเล็งถึงประโยชน์ที่จะได้รับ เป็นผู้ที่มีหลักมีเหตุผล ถือหลักความถูกต้องเป็นเข็มทิศทางเดินของกาย วาจา ใจ ไม่เปิดช่องให้ความอยากอันไม่มีขอบเขตเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะความอยากดั้งเดิมเป็นไปตามอำนาจของกิเลสตัณหา ซึ่งไม่เคยสนใจต่อความผิด ถูก ดี ชั่วพาเราเสียไปจนนับไม่ถ้วน ประมาณไม่ถูก จะเอาโทษมันก็ไม่ได้ ยอมให้เสียไปอย่างน่าเสียดาย ถ้าไม่มีสติระลึกรู้บ้างเลย แล้วของเราก็เสียไป ของใหม่ก็พลอยจมไปด้วย ไม่มีวันฟื้นคืนตัวได้ ฉะนั้น การภาวนาจึงเป็นเครื่องหักล้างความไม่มีเหตุผลของตนได้ดี

วิธีภาวนา คือ การสังเกตจิตที่อยู่ไม่เป็นสุข ด้วยสติตามรู้การเคลื่อนไหวของจิต โดยบริการมธรรมบทที่ให้ผลดี วิธีภาวนานั้นลำบากอยู่บ้าง เพราะเป็นวิธีบังคับใจ วิธีภาวนาก็คือวิธีสังเกตตัวเอง สังเกตจิตที่มีนิสัยหลุกหลิก ไม่อยู่เป็นปกติสุข ด้วยมีสติตามระลึกรู้ความเคลื่อนไหวของจิตโดยมีธรรมบทใดธรรมบทหนึ่งเป็นคำบริการม เพื่อเป็นยารักษาจิตให้ทรงตัวอยู่ได้ด้วยความสะดวกสบาย ในขณะที่ภาวนา ที่ให้ผลดีก็มีอานาปานสติ คือกำหนดจิตตามลมหายใจเข้าออก ด้วยคำภาวนา

^{๖๑} ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐-๕๒.

“พุทโธ” พยายามบังคับใจให้อยู่กับอารมณ์แห่งธรรมบทที่นำมาบริกรรมขณะภาวนาพยายามทำอย่างนี้เสมอ ด้วยความไม่ลดละความเพียร จิตที่เคยทำบาปหาบทุกข์อยู่เสมอ จะคอยรู้สึกตัวและปล่อยวางไปเป็นลำดับ มีความสนใจหนักแน่นในหน้าที่ของตนเป็นประจำ จิตที่สงบตัวลงเป็นสมาธิ เป็นจิตที่มีความสุขเย็นใจมาก และจำไม่ลืม ปลุกใจให้ตื่นตัวและตื่นใจได้อย่างน่าประหลาด ... ผู้มีปัญญา ซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรแยกกิเลสให้หมดไป จะไม่เกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืน

กาลใดที่ขาดสติ กาลนั้นเรียกว่า ขาดความเพียร แม้กำลังเดินจงกรมหรือนั่งสมาธิอยู่สักแต่ว่าเท่านั้น แต่มิได้เรียกว่าเป็นความเพียรชอบ ดังนั้น ท่านจึงสอนเน้นลงในความมีสติ มากกว่าธรรมอื่นๆ เพราะสติเป็นรากฐานสำคัญของความเพียรทุกประเภทและทุกประโยชน์ที่ทำได้ จนกลายเป็นมหาสติขึ้นมา และผลิตปัญญาให้เป็นไปตามๆ กัน ภูมิต้นเพื่อความสงบ ต้องใช้สติให้มาก ภูมิต่อไป สติกับปัญญาควรเป็นธรรมควบคู่กันไปตลอดสาย

คำว่า ศิล ได้แก่สภาพเช่นไร ศิลอย่างแท้จริงเป็นไปด้วยความมีสติ รู้สิ่งที่ควรหรือไม่ควร ระวางการระบายออกทางทวารทั้ง ๓ คอยบังคับกาย วาจา ใจ ให้เป็นไปในขอบเขตของศีลที่เป็นสภาพปกติ ศิลที่เกิดจากการรักษามีสภาพปกติ ไม่คะนองทางกาย วาจา ใจ ให้เป็นที่เกลียด นอกจากความปกติงดงามทางกาย วาจา ใจ ของผู้มีศีลว่า เป็นศีลเป็นธรรมศีลนั้นอยู่ที่ไหน มีตัวตนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้รักษา แล้วก็รู้ว่าผู้นั้นเป็นตัวศีลศีลก็อยู่ที่ตนนี้ เจตนาเป็นตัวศีล เจตนาคือจิตใจ คนเราถ้าจิตใจไม่มีก็ไม่เรียกว่าตนมีแต่กายจะทำอะไรได้ ร่างกายกับจิตต้องอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อจิตไม่เป็นศีล กายก็ประพฤติไปต่างๆ ผู้มีศีลแล้วไม่มีโทษ จะเป็นปกติแบบเนียนไม่หวั่นไหว ไม่มีเรื่องหลงหาหลงขอคนที่หา คนที่ขอ ต้องเป็นทุกข์ ขอเท่าไรยังไม่มี ยิ่งอดอยากยากเข็ญยิ่งไม่มีกายกับจิตเราได้มาแล้ว มีอยู่แล้ว ได้จากบิดามารดาพร้อมบริบูรณ์แล้ว จะทำให้เป็นศีลก็รีบทำ ศิลมีอยู่ที่เรานี้แล้ว รักษาได้ไม่มีกาล ได้ผลไม่มีกาลผู้มีศีลย่อมเป็นผู้องอาจกล้าหาญ ผู้มีศีลย่อมมีความสุข ผู้จักมั่งคั่งบริบูรณ์สมบูรณ์ไม่อด ไม่จน ก็เพราะรักษาศีลได้สมบูรณ์ จิตดวงเดียวเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญา ผู้มีศีลแท้ เป็นผู้หมดเวรหมดภัย

การบำรุงรักษาสິลสิ่งใดๆ ในโลก การบำรุงรักษาตนคือใจ เป็นจุดที่ยอดเยี่ยมของโลกได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรมทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงนิพพาน ใจนี้แลคือสมบัติอันล้ำค่า จึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะมองข้ามไปคนพลาดใจ คือไม่สนใจปฏิบัติต่อใจดวงวิเศษในร่างนี้ แม้จะเกิดร้อยชาติพันชาติก็คือผู้พลาดอยู่นั่นเอง ใจนี้แลเป็นผู้ทรงบุญ ทรงกุศล ทรงมรรค

ทรงผล ทรงสวรรคตนิพพาน และใจนี้แลเป็นผู้ไปสู่สวรรคตนิพพาน นอกจากใจ ไม่มีอะไรจะไปอารมณฺ์ ภายนอกและภายใน เป็นของที่ตั้งอยู่เป็นธรรมดา แต่จิตเป็นของที่รับรู้ ฉะนั้นต้องทรมานจิตให้มากๆ แก้อวิชชา แก้อาสวะ แก่ทุกข์ แก่สมุทัย นิโรธเกิดญาณตั้งอยู่เป็นอมตธรรมที่ไม่ตายถ้าส่งจิตรู้เห็นนอก กาย เปนี้ มิจฉาทิภูฏิ ใหญ่เห็นอยู่ในกายกับจิตนั้น เปนี้ สัมมาทิภูฏิทานกำชับว่าอย่าให้จิตเพ่งนอก ให้รู้ ในตัว เห็นในตัว เมื่อรู้ในตัวแล้วรู้ทั่วไป เพราะตัวเป็นต้นเหตุ

การนอน การสงบเข้าฌาน เป็นอาหารของจิตและร่างกายอย่างหนึ่ง สมณะต้องพักจิตสงบ อารมณฺ์ ส่วน วิปัสสนา จิตเดินไตรลักษณ์ให้รู้ริยสัจ เห็น้อยแล้วเข้าพักจิตพักจิตหายเห็น้อยแล้วจิต ตรวจอริยสัจอีก ดังนี้ ฉะนั้น ให้ฉลาดในการพักจิต การเดินจิตทั้งวิปัสสนาและสมณะ พระโยคาวจร เจ้าทั้งไม่ได้ ชำนิชำนาญทั้ง ๒ วิธี จึงเอาตัวพ้นจากกิเลสทั้งหลายไปได้ เป็นมหาศีล มหาสมาธิ เป็น มหาปัญญา มีศีลทั้งอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียด พร้อมทั้งจิตเจตสิก พร้อมทั้งกรรมบถ ๑๐ ไม่ กระทำผิดในที่ลับและที่แจ้ง สว่างทั้งภายในทั้งภายนอก มีมหาสิตรอบคอบหมด วิโมกข์ วิมุตติ อุกุป ธรรมจิตบริสุทธิ์ จิตปกติ เป็นจิตพระอรหันต์ สว่างแจ้งทั้งภายนอกภายใน สว่างโร่ ปุถุชนตีเตียน [พระ อรหันต์ ย่อม] เกิดบาป เพราะพระอรหันต์บริสุทธิ์ กายเป็นชาตินิพพานวาจาใจเป็นชาตินิพพาน นิพพานมี ๒ อย่าง นิพพานยังมีชีวิตอยู่ ๑ นิพพานตายแล้ว ๑ พระอรหันต์รอขึ้นรถขึ้นเรือไปนิพพาน ฉะนั้น

ดังนั้น กัมมัญฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณฺ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ อุบาย ทางใจ วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา มาจากรูปวิเคราะห์ว่า กมมเมว ฐานนติ กมมัญฐานํ การ ปฏิบัติบำเพ็ญ อันเป็นที่ตั้งแห่งการบรรลุคุณวิเศษ กล่าวคือฌานและมรรคผลเรียกชื่อว่า กรรมฐาน ในพระพุทธศาสนาแบ่งกรรมฐานออกเป็น ๒ อย่างคือ สมถกัมมัญฐาน และวิปัสสนากัมมัญฐาน

หลักธรรมที่จัดอยู่ในหมวดของกรรมฐานในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีหลายอย่าง วิปัสสนาภูมิถือว่าธรรมขั้นพื้นฐานเป็นอารมณฺ์ของจิตในการเจริญวิปัสสนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแบ่ง ประเภทของภูมิวิปัสสนาเป็น ๖ หมวด คือ ชั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปัจจุสมุปบาท ๑๒

หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต เกิดที่บ้านคำบาง ตำบลโขงเจียม อำเภอ โขมเจียม จังหวัด อุบลราชธานี เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๔๑๓ เป็นปีที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงครองราชย์เป็นปีที่ ๓ บิดาของท่านชื่อนายคำด้วง มารดาชื่อนางจันทร์ นามสกุล แก่นแก้ว มีพี่น้อง ๙ คน ได้มรดกภาพดับขันธเมื่อเวลา

๐๒.๒๓ น. ในวันศุกร์ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๒ รวมสิริอายุได้ ๘๐ ปี อายุพรรษา ๕๘ จัดงานฌาปนกิจ ณ เมรุชั่วคราวบริเวณที่เป็นโบสถ์วัดป่าสุทธาวาสในปัจจุบัน อัฐิของท่านได้แจกจ่ายไปให้ลูกศิษย์ตามจังหวัดต่างๆ ซึ่งปรากฏต่อมาว่าอัฐิของท่านแปรเป็นพระธาตุในหลายที่หลายแห่ง เป็นเครื่องยืนยันว่า “พระอรหันต์ และมรรค ผล นิพพาน ไม่หมดสิ้น ถ้ามีการปฏิบัติตรงตามแนวทางของสมเด็จพระสัมมาสัมมาพุทธเจ้า”

ท่านเป็นผู้ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาทั้งด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ท่านเป็นพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระหรือสายวัดป่าในยุคปัจจุบัน ได้รับการเทิดทูนบูชาจากบรรดาศิษยานุศิษย์ และพุทธศาสนิกชนที่สนใจในการปฏิบัติธรรมว่าเป็นพระอาจารย์วิปัสสนาชั้นเยี่ยมในยุคสมัยกึ่งพุทธกาล

คำสอนของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต มี ๒ ลักษณะ คือ ๑. คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง มี ๒ เรื่อง คือ ชันระวิมุตติสังฆคิธรรมและบทธรรมบรรยาย ๒. คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แบ่งเป็น ๒ แบบ คือ ก) เป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ ทำนองบันทึกใจความของพระธรรมเทศนาหรือโอวาทในโอกาสต่างๆ มี ๒ ชุด คือ ๑. ชุดโตทัย ๒. ธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่น ฐริทัตโต ข) เป็นการบันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ บันทึกนี้มี ๓ ชุด คือ ๑. ปกิณณกรรมของท่านพระอาจารย์มั่น เป็นการรวบรวมบันทึกของศิษย์หลายท่าน ๒. ธรรมโมวาท เป็นการรวบรวมบันทึกเบ็ดเตล็ดของศิษยานุศิษย์หลายรูปที่ได้รับฟังโอวาทธรรมจากท่าน ๓. ฐริทัตตมโมวาท เป็นการรวบรวมบันทึกจากลูกศิษย์หลายรูปเช่นกัน

ในด้านข้อวัตรปฏิบัติ หลวงปู่มั่น ฐริทัตโต ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมหนักในข้อวัตรปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัย มีความยินดีในวิเวก รักาศิลและสัจย์ ปฏิบัติตามหลักกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน สมาทานธุดงค์วัตร ๑๓ และปฏิบัติชันธวัตร ๑๔ เป็นประจำด้วย

ในด้านรูปแบบและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทธโธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งได้รับการสืบทอดจากศิษยานุศิษย์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

๒.๒ เอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ)^{๖๒} ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน” พบว่า คำว่า สติปัฏฐานมาจากสติ คือ การระลึกรู้ ปฏฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้ สติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกรู้ที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม อีกนัยหนึ่งหมายถึงการระลึกรู้ อย่างมั่นคง ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม

ชินสภเถระ^{๖๓} ได้เขียนหนังสือชื่อว่า ดับทุกข์ด้วยวิปัสสนาธุระ โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับการสอนวิธีปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานให้กับผู้ปฏิบัติตอนหนึ่งว่าสรุปแล้วสัมมาทิฐิ ทำหน้าที่ตรวจตรา และควบคุมระบบ การทำงานว่ามรรคเข้าหรือกิเลสเข้า ถ้ามรรคเข้าก็รักษาไว้เป็นปกติ ถ้ากิเลสเข้าก็ให้มรรคเข้าไป กิเลสก็จะละไปเองด้วยอำนาจของมรรคนั้น จิตก็จะสงบจากกิเลสลงสู่อุเบกขานอกจากนี้ยังต้องตรวจดู เป้าหมายคือทุกข์ที่ต้องรู้และสมุทัยที่ต้องละด้วย

พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙)^{๖๔} ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ” พบว่า วิปัสสนากรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานเป็นอุบายทำให้เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง คือ เห็นปัจจุบันรูปนาม พระไตรลักษณ์ มรรค ผลนิพพาน อารมณ์ของวิปัสสนาได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ย่อให้สั้นได้แก่รูปนาม คือ กายกบใจนั่นเอง

พระญาณวิศิษฏ์สมิทธิวีราจารย์ (สิงห์ ขนดยาคโม)^{๖๕} ได้กล่าวไว้ในหนังสือแบบถึงพระไตรสรณคมน์ และแบบวิธีนั่งสมาธิภาวนา โดยกล่าวถึงวิธีใช้สติกำหนดจิตในการเจริญสติปัฏฐานไว้ว่า จิตเป็นผู้รู้โดยธรรมชาติเป็นแต่เพียงสักว่ารู้ คือ รู้สึก รู้นึก รู้คิด รู้ร้อน รู้เย็น รู้ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง

^{๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาดอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดยพระคันธสาราภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๔.

^{๖๓} ชินสภเถระ, ดับทุกข์ด้วยวิปัสสนาธุระ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่เยลโล่การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๘.

^{๖๔} พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ กุฑมอร์นิง, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘.

^{๖๕} พระญาณวิศิษฏ์สมิทธิวีราจารย์ (สิงห์ ขนดยาคโม), แบบถึงพระไตรสรณคมน์ และแบบวิธีนั่งสมาธิภาวนา,(ม.ป.ท: ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๒๒. (เอกสารสำเนาเย็บเล่ม).

และรู้ตมกลืน ลืมรส สัมผัสถูกต้อง สิ่งสารพัดทั้งปวง แต่จิตนั้นไม่รู้จักพินิจ พิจารณาวิจิตรยับยัดสินอะไรไม่ได้ทั้งนั้น จึงเป็นอันว่า จิตนี้ไม่รู้จักดี ไม่รู้จักชั่ว ไม่รู้จักผิด ไม่รู้จักถูก สติเป็นตัวผู้รู้ มีอำนาจอยู่เหนือจิต สามารถรู้เท่าทันจิตและรู้เรื่องของจิตได้ที่ว่าเวลานี้จิตดี เวลานี้จิตไม่ดี ตลอดมีความสามารถทำการปกครองจิตของเราให้ได้ดีได้จริง ๆ นักปฏิบัติในพระพุทธศาสนานี้พึงกำหนดเอาตัวผู้รู้มีอำนาจอยู่เหนือจิตนั้น มาตั้งลงตรงหน้าเป็นสติทำหน้าที่กำหนดรู้ซึ่งจิต และรวมเอาดวงจิตเข้าตั้งไว้ในจิตพยายามจนกว่าจิตจะรวมเป็นหนึ่ง ท่านจึงจะเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะพร้อมบริบูรณ์ในขณะเดียวกัน

แนบ มหานิรานนท์^{๖๖} ได้กล่าวในหนังสือวิสุทธิ ๗ ไว้ว่าการการบำเพ็ญทางใจ ที่จะต้องมีองค์ประกอบของธรรมหลายประการเข้าด้วยกัน ซึ่งจะต้องมีความเพียรเป็นเครื่องดำเนินไปไว้ในหนังสือ “วิสุทธิ ๗” ว่า “การสร้างสมาธิในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ต่างกับการสร้างสมาธิในอารมณ์ของกรรมฐานอื่นอย่างไร องค์ของการสร้างสมาธินั้น ทุกท่านก็ทราบแล้วว่า วิริยะ สติ การสร้างสมาธิ องค์นี้เป็นองค์ของการสร้างสมาธิในกลุ่มมรรคที่เรียกว่า สัมมาสมาธิ ฉะนั้นผู้เจริญสติปัฏฐานก็ต้องมีความเพียรเรียกว่า “อาตปปี ” ต้องมีสัมปชัญญะคือ “สัมปชาโน” และก็มีสติ ทั้งวิริยะและสตินั้นเป็นองค์ของการสร้างสมาธิอยู่แล้ว ฉะนั้นในขณะที่เราเจริญสติปัฏฐานก็มีความเพียรและสติเป็นองค์ของการสร้างสมาธิอยู่แล้ว เมื่อเราเจริญสติปัฏฐาน การสร้างสมาธิก็ต้องเกิดตามองค์นั้นๆ ก็ชื่อว่าเจริญสมาธิด้วยกิจของการสร้างสมาธิก็เข้าร่วมเป็นไปกับอารมณ์ของวิปัสสนาว่าเป็นตังคะ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)^{๖๗} ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” พบว่าสติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือการใช้สติ หรือ วิธีการปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีมากที่สุด...การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นที่นิยมกันมากและยกย่องนับถืออย่างสูง ถือว่าพร้อมทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัว

^{๖๖} แนบ มหานิรานนท์, วิสุทธิ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๙.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๘๑๐.

๒.๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สุเชาว์ พลอยชุม^{๒๘} ได้ศึกษาวิจัย “เรื่องสำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต” ผลจากการวิจัยพบว่า พระอาจารย์มั่นเป็นศิษย์รุ่นที่ ๓ ที่สืบเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังผนวชเป็นพระภิกษุ เป็นผู้มีความรอบรู้ในวิปัสสนากรรมฐานทั้งเชิงปริยัติและปฏิบัติ ได้รับความเคารพยกย่องจากพระภิกษุสามเณรผู้เป็นศิษย์ว่า “พระอาจารย์ใหญ่” มีศิษยานุศิษย์ทั้งในคณะธรรมยุติและในคณะมหานิกาย ซึ่งศิษย์ทั้ง ๒ คณะต่างปฏิบัติยึดมั่นตามแนวคำสอนและปฏิปทาของพระอาจารย์มั่น คือเคร่งครัดในพระธรรมวินัยสมาทานจุดดวงจิตและปฏิบัติสมถกรรมฐานอย่างจริงจังและปฏิบัติสมถวัตรต่างๆ อย่างสม่ำเสมอโดยไม่แตกต่างกัน ศิษยานุศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ทั้ง ๒ นิกาย ต่างได้รับความนิยมนับถือจากพุทธบริษัททั่วไปเหมือนกัน เป็นเหตุให้เกิดวัดหรือสำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุติและฝ่ายมหานิกายกระจายไปทั่วทุกภูมิภาคทั่วประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสาขาของสำนักสำคัญ ๒ สำนักคือ วัดประชาคมวนารามและวัดหนองป่าพง และส่วนใหญ่ร้อยละ ๙๐ อยู่ในภาคอีสาน

๒.๓ สรุป

จากเอกสารและงานวิจัยต่างๆ สรุปความได้ว่า พระอาจารย์มั่นเป็นศิษย์รุ่นที่ ๓ ที่สืบเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังผนวชเป็นพระภิกษุ เป็นผู้มีความรอบรู้ในวิปัสสนากรรมฐานทั้งเชิงปริยัติและปฏิบัติ ได้รับความเคารพยกย่องจากพระภิกษุสามเณรผู้เป็นศิษย์ว่า “พระอาจารย์ใหญ่” มีศิษยานุศิษย์ทั้งในคณะธรรมยุติและในคณะมหานิกาย ซึ่งศิษย์ทั้ง ๒ คณะต่างปฏิบัติยึดมั่นตามแนวคำสอนและปฏิปทาของพระอาจารย์มั่น คือเคร่งครัดในพระธรรมวินัยสมาทานจุดดวงจิตและปฏิบัติสมถกรรมฐานอย่างจริงจังและปฏิบัติสมถวัตรต่างๆ อย่างสม่ำเสมอโดยไม่แตกต่างกัน ศิษยานุศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ทั้ง ๒ นิกาย ต่างได้รับความนิยมนับถือจากพุทธบริษัททั่วไปเหมือนกัน เป็นเหตุให้เกิดวัดหรือสำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุตินิกายและฝ่ายมหานิกายกระจายไปทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสาขาของสำนักสำคัญ ๒ สำนักคือ วัดประชาคมวนารามและวัดหนองป่าพง และส่วนใหญ่ร้อยละ ๙๐ อยู่ในภาคอีสาน และเผยแพร่สาขาไปยังต่างประเทศเช่นประเทศสหรัฐอเมริกา ได้แก่วัดพุทธรัตนาราม วัดพุทธบูชา วัด

^{๒๘} สุเชาว์ พลอยชุม, สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, รายงานการวิจัย, (ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), บทคัดย่อ.

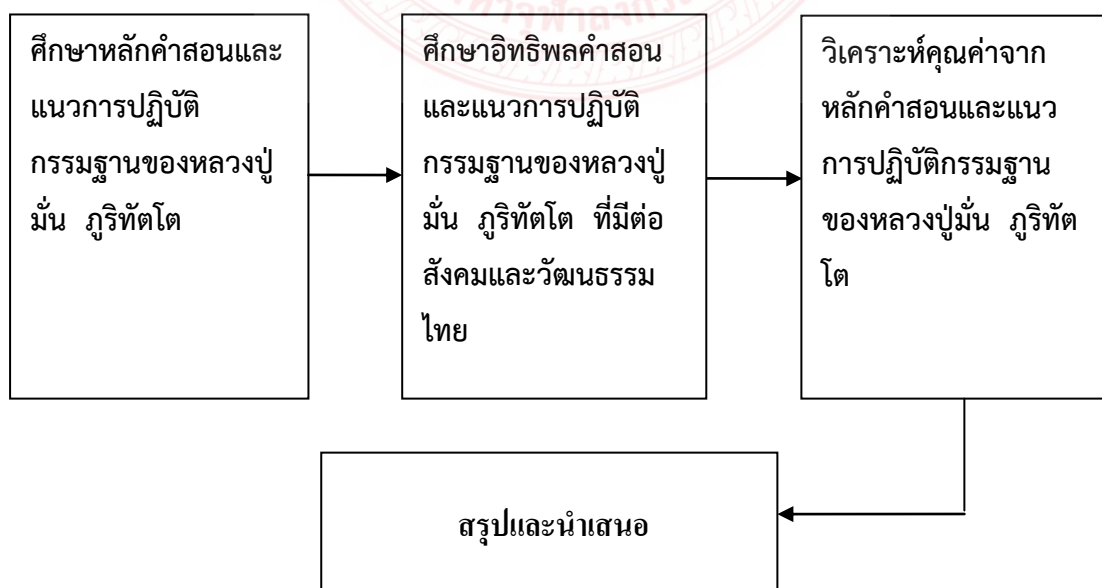

วอชิงตันรัตนาราม วัดกุริทัตตวนาราม เป็นต้น ประเทศแคนาดา ได้แก่วัดญาณวิริยา๑ วัดญาณวิริยา๒ วัดราชธรรมวิริยา๑ วัดราชธรรมวิริยา๒ เป็นต้น ทวีปยุโรป ได้แก่วัดป่าโคเปนเฮเกน(ประเทศเดนมาร์ก) วัดสันตินิवास(ประเทศสวีเดน) วัดธรรมประทีป(ประเทศฝรั่งเศส) วัดป่าอนาลโย(ประเทศเยอรมนี) วัดป่ากุริทัตตารม(ประเทศเยอรมนี) เป็นต้น ทวีปเอเชีย ได้แก่วัดพุทธเมตตา(ประเทศอินโดนีเซีย) วัดสันติวนาราม(ประเทศมาเลเซีย) วัดป่าพุทธคยา(ประเทศอินเดีย) วัดอ่องกงวนาราม (เขตบริหารพิเศษฮ่องกง) วัดไทยพุทธธรรม ซินอุ(ประเทศไต้หวัน) เป็นต้น และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักปฏิบัติที่ผู้ปฏิบัติสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ และเมื่อผู้ปฏิบัตินั้นประกอบด้วยอตาปี สติมา และสัมปะชาโนแล้ว การปฏิบัติก็ย่อมมีความเจริญก้าวหน้าเกิดปัญญาเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เข้าสู่กระบวนการแห่งการดับทุกข์ เกิดเป็นวิปัสสนาญาณ เป็นมรรค เป็นผลต่อไป ทำให้ผู้ศึกษาอาศัยหลักการวิธีการ และแนวความคิดเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อเป็นฐานในการศึกษาหลักคำสอนและวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ต่อไป

๒.๔ กรอบแนวคิดในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบในการวิจัยดังนี้

แผนภูมิแสดงกระบวนการวิจัย

บทที่ ๓

ระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่
มั่น ภูริทัตโต เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการศึกษาข้อมูลเชิงคุณภาพ
(Qualitative Data) และการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึก ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการวิจัย
ดังต่อไปนี้

๑. เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต
๒. เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต
ที่มีต่อสังคมไทย
๓. เพื่อศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น
ภูริทัตโต

การวิจัยนี้ คณะผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยที่ใช้เป็นแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูล ภายใต้
กรอบการศึกษาที่กำหนดไว้แล้วตามวัตถุประสงค์ข้างต้น เพื่อรวบรวมข้อมูลโดยการศึกษาและ
สัมภาษณ์เจาะลึก การบันทึกและนำข้อมูลมาทำการวิเคราะห์จะดำเนินการตามระเบียบวิธีวิจัย
ตามขั้นตอน ดังต่อไปนี้

- ๑) รูปแบบการวิจัย
- ๒) พื้นที่การวิจัย/ประชากรผู้ให้ข้อมูลสำคัญ
- ๓) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย
- ๔) การเก็บรวบรวมข้อมูล
- ๕) การวิเคราะห์ข้อมูล
- ๖) สรุปกระบวนการวิจัย

๓.๑ รูปแบบการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) ที่นำมาใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ทางคณะผู้วิจัยได้กำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) โดยเป็นกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) อันประกอบไปด้วย

๑) การวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research)

๒) การสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) สำหรับการนำเสนอระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) นั้นในส่วนนี้คณะผู้วิจัยได้กำหนดกรอบและขอบเขตของระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) ตลอดจนเหตุผลประการสำคัญของการนำระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) ดังกล่าวข้างต้นมาใช้ในการดำเนินการวิจัยครั้งนี้ อันมีสาระสำคัญโดยสรุปดังต่อไปนี้

๑. วิธีการวิจัยสำหรับการกำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) ตามโครงการศึกษาวิจัยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้กำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) โดยการใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) อันประกอบไปด้วย กระบวนการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารหรือการวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) และกระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) โดยมีเหตุผลประการสำคัญของการนำระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) ดังกล่าวข้างต้นมาใช้ในการดำเนินการกระบวนการวิจัย อันมีสาระสำคัญโดยสรุปดังต่อไปนี้

๑.๑ การวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) สำหรับการกำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) โดยการใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ด้วยกระบวนการวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) นั้น โดยเบื้องต้นทางคณะผู้วิจัยได้ดำเนินการกระบวนการวิจัย ตามระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) โดยการใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ด้วยกระบวนการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารหรือการวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) โดยการทบทวนแนวความคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โดยดำเนินการศึกษาจากเอกสารทางวิชาการ ผลงานวิจัยและบทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งข้อมูลทางวิชาการที่ได้จากการสืบค้นทางสื่อ

อิเล็กทรอนิกส์หรือทางเว็บไซต์ต่าง ๆ อันประกอบไปด้วยข้อมูลทางวิชาการ อันมีสาระสำคัญโดยสรุปดังต่อไปนี้

๑) แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

๒) งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๒ การสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) สำหรับการกำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) โดยการใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ด้วยการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้น ในการกำหนดกระบวนการวิจัยครั้งนี้ ได้กำหนดให้มีกระบวนการวิจัย (methodology) โดยการใช้แบบสัมภาษณ์ที่มีลักษณะเป็นการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) โดยมีการออกแบบโครงสร้างของข้อคำถามที่สามารถนำไปใช้ในการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง หรือการสัมภาษณ์แบบชี้แนะ (guided interview) กล่าวคือ เป็นการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างหรือเป็นการสัมภาษณ์แบบปลายเปิด ซึ่งเป็นกระบวนการวิจัย (methodology) ที่มีความยืดหยุ่นและเปิดกว้างหรือมีการนำคำสำคัญ (keywords) มาใช้ประกอบในการชี้แนะคำสัมภาษณ์ กล่าวคือ มีการร่างข้อคำถามที่มีลักษณะปลายเปิดที่มีคำสำคัญพร้อมกับลักษณะของข้อคำถามที่มีความยืดหยุ่นและพร้อมที่จะมีการปรับเปลี่ยนถ้อยคำของข้อคำถามให้มีความสอดคล้องกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการวิจัยหรือผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละคนในแต่ละสถานการณ์ที่มีเหตุการณ์หรือมีสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อให้ผู้ทรงคุณวุฒิ นักวิชาการ ตลอดจนบุคคลที่มีความสำคัญหรือมีส่วนเกี่ยวข้อง ตอบข้อคำถามจากการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) อันทำให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่มีความหลากหลายในมิติต่าง ๆ และข้อเท็จจริงในทางปฏิบัติที่มีทั้งมิติของความลึกและมิติของความกว้างในเรื่องเกี่ยวกับการพัฒนาสุขภาพจิตของผู้สูงอายุตามหลักพุทธธรรมภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ได้ดำเนินการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้น

๓.๒ พื้นที่การวิจัย/ประชากรผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ นอกจากศึกษาข้อมูลจากเอกสารแล้ว ผู้วิจัยได้กำหนดพื้นที่ศึกษาวิจัยในสุรินทร์ ได้แก่ วัดบูรพาราม วัดเขาศาลาอตุลฐานะจาโร และวัดป่าโยธาประสิทธิ์ โดยกำหนดประชากรและกลุ่มตัวอย่างในการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์ของกลุ่มต่อไปนี้

พระสงฆ์ คือพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่เป็นศิษยานุศิษย์ของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตที่เป็นธรรมยุติกในประเทศไทย

บุคลาการ/นักวิชาการ คือ บุคคลที่ได้รับการยอมรับในชุมชนหมู่บ้าน และมีความรู้เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตความเป็นอยู่ในชุมชน โดยเกี่ยวข้องกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตในฐานะศิษยานุศิษย์และสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่ได้

ปราชญ์ชาวบ้าน คือ ผู้ที่มีความรู้ในหลักพุทธธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และมีความรู้ที่เกิดจากการศึกษาและประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตความเป็นอยู่ทั้งทางตรงและทางอ้อม รู้จักวิเคราะห์การแก้ปัญหาจนเกิดความรู้ที่กลั่นกรองและรวบรวมเป็นความคิดของตนเอง สามารถนำมาพัฒนาและนำไปประยุกต์ถ่ายทอดความรู้ให้เกิดประโยชน์ตนเองและชุมชนได้

ประชากรและกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยสำหรับการกำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนการวิจัย (methodology) โดยการใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ครั้งนี้ได้กำหนดประชากรและกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยจากผู้ทรงคุณวุฒิ นักวิชาการ ตลอดจนบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องและมีความสำคัญในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ทั้งนี้ เพื่อให้ทราบถึงแนวความคิดหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โดยดำเนินการกระบวนการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่าง ด้วยวิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive random) อันเป็นการเลือกตัวอย่างที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการพิจารณาเลือกตัวอย่างด้วยตนเองเพื่อที่จะได้นำข้อมูลที่ได้รับจากกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ดังกล่าวมาดำเนินการประมวลผลข้อมูล อันนำไปสู่ข้อค้นพบต่อไปโดยในส่วนของกำหนัดประชากรและกลุ่มตัวอย่างสำหรับกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ครั้งนี้ได้กำหนดประชากรและกลุ่มตัวอย่างสำหรับการสัมภาษณ์เจาะลึกจากประชากรดังต่อไปนี้

๑. พระสงฆ์	๕	รูป
๒. บุคลาการ/นักวิชาการ	๕	คน

๓. ผู้สูงอายุ/ปราชญ์ชาวบ้าน ๕ คน
รวมทั้งหมด ๑๕ รูป/คน

๓.๓ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

สำหรับเครื่องมือที่มีความเหมาะสมในการนำมาใช้สำหรับกำหนดระเบียบวิธีการวิจัยหรือ กระบวนวิธีการวิจัย (methodology) ครั้งนี้ เนื่องจากการวิจัยได้กำหนดกระบวนวิธีการวิจัย (methodology) โดยการใช้กระบวนวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) นั้น ประกอบไปด้วย การวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลแนวทางหนึ่ง โดยการศึกษาและค้นคว้าจากพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี มหาจุฬาเตปิฎกั พุทธศักราช ๒๕๐๐ และ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ เอกสารทางวิชาการ ตำรา บทความ หนังสือวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนผลงานวิจัยประเภทต่าง ๆ รวมทั้ง ข้อมูลจากการค้นคว้าทางสื่ออิเล็กทรอนิกส์หรือข้อมูลที่ได้จากเว็บไซต์ทางอินเทอร์เน็ตเพื่อนำมาใช้ใน กระบวนการสร้างพื้นฐานขององค์ความรู้อย่างบูรณาการในทางวิชาการเกี่ยวกับแนวคิดหลักคำสอน และแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โดยเบื้องต้นก่อน อันเป็นแนวทางสำคัญ ในการนำไปสู่การสร้างเครื่องมือที่สามารถนำไปใช้ในกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลทางวิชาการที่มี ประสิทธิภาพต่อไป ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลตามกระบวนวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) อีกแนวทางหนึ่งนั้น ได้แก่แบบสัมภาษณ์ที่มีลักษณะเป็นการสัมภาษณ์ เจาะลึก (in-depth interview) โดยมีการออกแบบโครงสร้างของข้อคำถามที่สามารถนำไปใช้ใน กระบวนการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง หรือ การสัมภาษณ์แบบชี้นำ (guided interview) อันเป็น แบบสัมภาษณ์ที่ไม่มีการกำหนดโครงสร้างของข้อคำถามที่มีความชัดเจนตายตัว โดยเป็นแต่เพียง การกำหนดแนวข้อคำถามแบบเปิดกว้าง หรือเป็นการใช้แบบสัมภาษณ์ปลายเปิด

การสร้างเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยสำหรับกระบวนการในการสร้างเครื่องมือที่ใช้ใน กระบวนวิธีการวิจัยนั้น เนื่องจากระเบียบวิธีการวิจัยหรือกระบวนวิธีการวิจัย (methodology) ครั้งนี้ ได้กำหนดให้ใช้วิธีการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) โดยกระบวนวิธีการสัมภาษณ์ แบบชี้นำ (guided interview) อันเป็นกระบวนวิธีการสัมภาษณ์ที่ไม่มีรูปแบบข้อคำถามที่ตายตัว หรือกระบวนวิธีการสัมภาษณ์ที่มีลักษณะที่ไม่มีข้อคำถามที่เป็นมาตรฐาน (unstructured or

unstandardized interview) กล่าวคือ เป็นกระบวนการวิธีสัมภาษณ์ที่ไม่มีการกำหนดโครงสร้างของข้อคำถามที่นำมาใช้ในการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) อย่างชัดเจน เพียงแต่มีการกำหนดลักษณะของข้อคำถามที่มีลักษณะเปิดกว้างมีความยืดหยุ่น และมีการนำคำสำคัญ (keywords) มาใช้ประกอบในการชี้แนะในกระบวนการสัมภาษณ์ โดยที่ลักษณะของข้อคำถามเช่นว่านี้สามารถที่จะปรับเปลี่ยนถ้อยคำหรือให้มีความสอดคล้องกับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการวิจัยหรือผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละคนตามสถานการณ์ที่มีการขับเคลื่อนหรือเปลี่ยนแปลงไปได้ตลอดเวลา

ส่วนการกำหนดกระบวนการและขั้นตอนในการออกแบบการวิจัย (research design) หรือการสร้างเครื่องมือที่ใช้ในกระบวนการวิจัยนั้น คณะผู้วิจัยได้กำหนดกระบวนการและขั้นตอนในการดำเนินกระบวนการวิจัย อันมีสาระสำคัญโดยสรุปดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาวิจัยข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและผลงานวิจัยที่เกี่ยวกับหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

๒ การดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต

๓. การดำเนินการเพื่อกำหนดกระบวนการ ขั้นตอนและแนวทางในการสัมภาษณ์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการวิจัยหรือผู้ให้สัมภาษณ์

๔. การออกแบบการวิจัย (research design) หรือ การสร้างแบบสัมภาษณ์ สำหรับนำไปใช้ในกระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึก โดยการออกแบบหรือสร้างแบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างหรือการสัมภาษณ์แบบชี้แนะ ซึ่งมีลักษณะเป็นกระบวนการวิธีการสัมภาษณ์ที่มีแบบหรือลักษณะที่ไม่เป็นมาตรฐาน ทั้งนี้ ได้มีการกำหนดให้นำแบบสัมภาษณ์ดังกล่าวมาดำเนินการตรวจสอบความถูกต้องชัดเจนในเชิงเนื้อหาให้สอดคล้องกับประเด็นปัญหาและวัตถุประสงค์ของการวิจัยโดยผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัยในเบื้องต้นก่อน เพื่อที่จะนำแนวความคิดหรือข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ที่ได้รับจากผู้ทรงคุณวุฒิมาใช้ในการปรับปรุงข้อคำถามของแบบสัมภาษณ์

โดยข้อคำถามสำหรับนำไปใช้ในกระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้นได้ดำเนินการออกแบบการวิจัย (research design) หรือ การสร้างแบบสัมภาษณ์ สำหรับนำไปใช้ในกระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) โดยการออกแบบหรือสร้างแบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างหรือเป็นกระบวนการวิธีการสัมภาษณ์ที่มีรูปแบบหรือมีลักษณะที่ไม่เป็นมาตรฐาน

(unstructured or unstandardized interview) หรือการสัมภาษณ์แบบชี้นำ (guided interview) ในการกำหนดโครงสร้างของข้อคำถาม สำหรับนำไปใช้ในกระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้น ประกอบไปด้วยข้อคำถามจำนวน ๔ ตอน อันได้แก่

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไป

ตอนที่ ๒ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

ตอนที่ ๓ อิทธิพลของหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย

ตอนที่ ๔ คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไป

๑.๑ ชื่อ..... ฉายา.....นามสกุล.....

๑.๒ อายุ.....ปี พรรษา.....

๑.๓ ผู้มีความรู้ด้าน พระสงฆ์
 บุคลากร/นักวิชาการ
 ผู้สูงอายุ/ปราชญ์ชาวบ้าน

๑.๔ การศึกษา ( ) ศาสนศึกษา นักรธรรม..... ( ) สามัญศึกษา.....

( ) เปรียญธรรม..... ( ) อื่น ๆ .....

( ) มัธยมศึกษาตอนต้น ( ) มัธยมศึกษาตอนปลาย ( ) ปริญญาตรี

( ) สูงกว่าปริญญาตรี ( ) อื่น ๆ .....

๑.๕ ที่อยู่.....ตำบล.....

อำเภอ.....จังหวัด.....

๑.๖ ตำแหน่ง.....อาชีพ.....

๑.๗ มีความรู้ความสามารถด้าน.....

ตอนที่ ๒ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต

๒.๑ หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต มีอะไรบ้าง

๒.๒ หลวงปู่มั่น ฐริทัตโตมีหลักการสอนเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไว้อย่างไร

๒.๓ หลวงปู่มั่น ฐริทัตโตมีหลักการและแนวการปฏิบัติในการสั่งสอนศิษยานุศิษย์อย่างไร

๒.๔ ความคิดเห็นเพิ่มเติมหรือข้อเสนอแนะ

ตอนที่ ๓ อิทธิพลของหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย

๓.๑ หลักคำสอนและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตมีอิทธิพลในด้านคณะสงฆ์อย่างไร

๓.๒ หลักคำสอนและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตมีอิทธิพลในด้านประชาชนทั่วไป

๓.๓ ข้อเสนอแนะหรือความคิดเห็นเพิ่มเติม

ตอนที่ ๔ คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต

๔.๑ จากการศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตทำให้เห็นคุณค่าที่เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตอย่างไร

๔.๒ หลวงปู่มั่น ฐริทัตโตมีคุณค่าต่อศิษยานุศิษย์และประชาชนทั่วไปอย่างไร

๔.๓ ความคิดเห็นเพิ่มเติมหรือข้อเสนอแนะ

๓.๔ การเก็บรวบรวมข้อมูล

สำหรับกระบวนการหรือแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูลที่นำมาใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้กำหนดกระบวนการหรือแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูลใน ๓ ลักษณะ อันได้แก่ กระบวนการหรือแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและข้อมูลจากสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ และกระบวนการหรือแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากสัมภาษณ์เจาะลึก โดยกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูล

ดังกล่าวเป็นกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลตามแนวทางของกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ อันมีสาระสำคัญโดยสรุปดังต่อไปนี้

๓.๔.๑ การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและข้อมูลจากสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ สำหรับกระบวนการในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารทางวิชาและข้อมูลจากสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศนั้น ผู้วิจัยได้ดำเนินการกระบวนการในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะแหล่งข้อมูลที่เกี่ยวข้อง หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต จากพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ รายงานการศึกษาวิจัยและผลงานวิจัยประเภทต่าง ๆ เป็นต้น เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการออกแบบหรือสร้างแบบสัมภาษณ์เจาะลึกรวมทั้งเพื่อนำมาใช้เป็นส่วนประกอบในกระบวนการวิเคราะห์และประมวลผลข้อมูลในการวิจัยในส่วนต่อไปนี้

๓.๔.๒ การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึกสำหรับแนวทางประการสำคัญในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้น ทางผู้วิจัยได้กำหนดแนวทางประการสำคัญในการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการขอความร่วมมือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อขอสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ กระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึกนั้น ทางผู้วิจัยได้ดำเนินการกระบวนการบันทึกข้อมูลโดยวิธีการจดบันทึกข้อมูล การบันทึกเสียง การถ่ายภาพนิ่ง การถ่ายวิดีโอ ของผู้ให้สัมภาษณ์ โดยการขออนุญาตจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องและผู้ให้สัมภาษณ์ ก่อนทำการบันทึกเสียงหากได้รับอนุญาต เพื่อนำมาใช้ในกระบวนการตรวจสอบและตรวจทานความถูกต้องย้อนกลับในภายหลังได้

๓.๕ การวิเคราะห์ข้อมูล

สำหรับกระบวนการในการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้น คณะผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) นั้น มาใช้ในกระบวนการวิเคราะห์และประมวลผลข้อมูลโดยดำเนินการร่วมกับกระบวนการรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสาร (documentary research) โดยกระบวนการและวิธีการวิเคราะห์ อันจะได้ดำเนินการกระบวนการตามแนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ อันได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลโดยพิจารณาประเด็นหลัก (major themes) หรือแบบแผนหลัก (major pattern) ที่พบในข้อมูล

ได้รับจากการสัมภาษณ์ทั้งหมด จากนั้นจึงนำประเด็นหลัก (major themes) มาพิจารณาแบ่งแยก ออกเป็นประเด็นย่อย (sub-themes) และหัวข้อย่อย (categories) อันเป็นกระบวนการวิเคราะห์ โดยการเริ่มต้นจากการวิเคราะห์ภาพรวมไปสู่การวิเคราะห์ประเด็นย่อยของกระบวนการวิเคราะห์ ตามแนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ นอกจากนี้ในระหว่างการทำกระบวนการสัมภาษณ์เจาะลึกนั้น ทางผู้วิจัยได้ดำเนินการสะท้อน (reflecting) ควบคู่ไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การดำเนินการ สะท้อน (reflecting) ในแต่ละช่วงหรือในแต่ละขั้นตอนควบคู่ไปกับการดำเนินการ กระบวนการวิจัย เพื่อเสริมสร้างให้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) โดยการใช้ กระบวนการในการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) ที่นำมาใช้ ในการวิจัยครั้งนี้มีความแกร่งและแม่นยำ (rigor) เพื่อให้กระบวนการวิจัยครั้งนี้ มีความเข้มข้น (intensive process) มากยิ่งขึ้น รวมทั้ง คณะผู้วิจัยจะได้ดำเนินการในการวิเคราะห์ข้อมูล ที่ได้จากการสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) โดยการพรรณนาข้อมูลตามปรากฏการณ์ ร่วมด้วยเพื่อแสวงหา หรือให้ได้มาซึ่งข้อค้นพบ จากกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพต่อไป

๓.๖ สรุปกระบวนการวิจัย

นำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลตามวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ในรูปของการพรรณนา วิเคราะห์ (Descriptive Analysis) จำแนกประเด็นเนื้อหาตามความมุ่งหมายและพื้นที่ของการวิจัย

บทที่ ๔

ผลการศึกษาวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต” มีวัตถุประสงค์คือ ๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ๒) เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย ๓) เพื่อศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการศึกษาข้อมูลเชิงคุณภาพ (Qualitative Data) และการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึก จากนั้นนำข้อมูลมาวิเคราะห์และสรุปงานวิจัย แบบพรรณนา โดยมีผลการวิจัยดังนี้

๔.๑ ผลการศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

จากการศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ทำให้เห็นถึงแนวทางวิธีการดำเนินชีวิตและการถ่ายทอดหลักคำสอนของท่านให้บรรดาศิษยานุศิษย์ได้เรียนรู้และนำไปปฏิบัติตาม เช่น ข้อวัตรปฏิบัติ ปฏิปทาการดำเนินชีวิตของท่านที่เป็นแบบอย่างให้ศิษยานุศิษย์ทั้งหลายได้ยึดถือและปฏิบัติตามจนเกิดมรรคผล ซึ่งหลักคำสอนของท่านพอสรุปได้ดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในทางพระพุทธศาสนา

๔.๑.๑.๑ กรรมฐานในทางพระพุทธศาสนา

กัมมัฏฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ อุกายทางใจ วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา คำว่า กรรมฐาน มาจากรูปวิเคราะห์ว่า กम्मเมวฐานนติ กम्मภูฐานํ การปฏิบัติบำเพ็ญ อันเป็นที่ตั้งแห่งการบรรลุคุณวิเศษ กล่าวคือ อดานและมรรคผล เรียกชื่อว่า กรรมฐาน ในพระพุทธศาสนาแบ่งกรรมฐานออกเป็น ๒ อย่างคือ สมถกัมมัฏฐาน และ

วิปัสสนากัมมัฏฐาน สมถกัมมัฏฐาน หมายถึงอุบายหรือวิธีการที่ทำให้จิตเกิดความสงบ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นลักษณะวิธีการที่ทำให้จิตเกิดสมาธิ ในการฝึกสมถกัมมัฏฐานนั้นจะใช้จิตเพ่งที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือวัตถุชนิดใดชนิดหนึ่งให้นานๆ เพื่อให้สงบจากนิวรณ์ เมื่อจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดได้นานแสดงว่าจิตเป็นสมาธิ จึงจัดอยู่ในระดับสมถกัมมัฏฐาน ส่วนวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นหมายถึง ความเห็นแจ้ง, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิปัสสนากรรมฐาน มีปรมาตถเป็นอารมณ์ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งแทงตลอด สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ปัญญานั้นมีอยู่ ๓ ชั้น คือ (๑) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง การเรียน การอ่านหนังสือต่างๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม (๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

๔.๑.๑.๒ ขั้นตอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา

การเจริญสมถกัมมัฏฐานวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดสมาธิ แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิแล้วจิตย่อมไม่ฟุ้งซ่านไม่วอกแวกไม่ดิ้นรนไม่กระวนกระวาย ตัวสมถคือสมาธิ การทำสมาธิแบบสมถะ คือการทำสมาธิให้เกิด ซึ่งมีลำดับขั้นตอนดังนี้

(๑) ขำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ในเบื้องต้น

(๒) ตัดปถิโพธิ คือ ตัดความห่วงใยกังวลกับภารกิจต่างๆให้หมดไป เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ห่วงใย เป็นกังวล ไม่สามารถที่จะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐานนั้นๆได้

(๓) เข้าหากัลยาณมิตร หมายถึง การเข้าหาอาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน ผู้ที่มีความรู้ความสามารถในวิธีการอบรมสั่งสอน ผู้มีอุบายชี้แนะหลักการปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นผู้ที่มีคุณธรรมมีความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่นหรือต่อศิษย์

(๔) น้อมรับเอาอารมณ์ของกัมมัฏฐาน ๔๐ อย่าง(อย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่มีความเหมาะสมกับจริตของตนเอง

๔.๑.๒ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

๔.๑.๒.๑ หลักคำสอน

จากการศึกษาพบว่าหลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มีอยู่ ๒ ลักษณะคือ คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง และคำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ คำสอนลักษณะแรกพบว่ามีอยู่ ๒ เรื่อง คือ^๑ ๑. ชั้นระวิมุตติสะมังคีธรรม ๒. บทธรรมบรรยาย ซึ่งทั้ง ๒ เรื่องนี้ หลวงปู่มั่น ท่านเขียนด้วยลายมือของท่านเองในสมุด เรื่องแรกเขียนด้วยอักษรไทย ส่วนเรื่องที่สองเขียนด้วยอักษรธรรมหรืออักษรของอีสานโบราณ คำสอนลักษณะที่ ๒ คือ คำสอนที่ศิษยานุศิษย์บันทึกไว้ มีเป็น ๒ แบบคือ แบบแรกเป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ ทำนองบันทึกใจความของพระธรรมเทศนาหรือโอวาทในโอกาสต่างๆ แต่ได้สาระสำคัญในเรื่องนั้นๆ บางเรื่องก็ต่อเนื่องกัน บางเรื่องก็ไม่ต่อเนื่องกัน บันทึกคำสอนลักษณะนี้มีอยู่ ๒ ชุดคือ ๑.มุตโตทัย พระภิกษุวิริยงค์ สิริธโร (ปัจจุบันคือ พระพรหมมงคลญาณ วัดธรรมมงคล กรุงเทพมหานคร) กับพระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส เป็นผู้บันทึก และ ๒.ธรรมเทศนาของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส กับพระภิกษุวัน อุตตโม (คือพระอุดมสังวรวิสุทธิเถร) เป็นผู้บันทึก

บันทึกคำสอนแบบที่ ๒ เป็นการบันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ฟังได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ ต่อมาได้มีการรวมพิมพ์ไว้เพื่อมิให้สูญหาย บันทึกแบบที่ ๒ นี้มีอยู่ ๓ ชุดคือ ๑.ปณิณณกรรมของหลวงปู่มั่น เป็นการรวมบันทึกของศิษย์หลายท่าน ๒.ธรรมโอวาทที่ศิษยานุศิษย์ได้รับจากหลวงปู่มั่น เป็นการรวมบันทึกเบ็ดเตล็ดของศิษยานุศิษย์หลายรูป ๓.ภูริทัตตมโฆวาท เป็นการรวมบันทึกเบ็ดเตล็ดของศิษยานุศิษย์หลายรูปเช่นเดียวกัน

ผลงานที่เป็นคำสอนของหลวงปู่มั่นแต่ละเรื่องดังกล่าวแล้ว ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเรื่องใดก่อนเรื่องใดหลังยกเว้นโอวาทบางเรื่องเท่านั้นที่มีหลักฐานระบุชัดว่าเป็นคำสอนในช่วงใดของชีวิตท่าน ผลงานหลักคำสอนเหล่านี้ผู้วิจัยสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

๑) ชั้นระวิมุตติสะมังคีธรรม คำสอนเรื่องนี้อาจถือได้ว่าเป็นคำสอนชุดแรกของหลวงปู่มั่น เพราะท่านเรียบเรียงขึ้นในช่วงเวลาที่ท่านจำพรรษาอยู่ ณ วัดปทุมวนาราม

^๑ พระอริยคุณาธาร (เส็ง ปุสฺโส), *ชีวประวัติ ธรรมเทศนา บทประพันธ์และธรรมบรรยายของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓๑ - ๕๘.

กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นช่วงแรกๆ ของชีวิตท่าน เนื้อหาเป็นการอธิบายเรื่องทุกข์และสาเหตุของทุกข์ โดยมีขั้น ๕ เป็นเนื้อหาและดำเนินเรื่องเป็นทำนองคำถามและคำตอบ

๒) บทธรรมบรรยาย ผลงานคำสอนของหลวงปู่มั่น เรื่องนี้ไม่ปรากฏว่าท่านเรียบเรียงขึ้นเมื่อใด เนื้อหาประกอบด้วยเรื่องต่างๆ มีลักษณะเป็นการบันทึกข้อธรรมสำคัญจากที่ต่างๆ แบบย่อๆ รวม ๒๔ เรื่อง กล่าวคือมีวิเวกธรรม เป็นเบื้องต้น และมีวินัยกรรมเป็นที่สุด^๒

๓) มุตโตทัย เป็นบันทึกคำสอนที่มีศิษย์ ๒ ท่านบันทึกไว้ มีลักษณะเป็นบันทึกใจความโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ รวม ๑๗ เรื่อง ซึ่งสรุปได้เป็น ๕ ประเด็นสำคัญคือ

๑. เรื่องการศึกษาพระพุทธศาสนา ควรศึกษาทั้งจากปริยัติและปฏิบัติ เพราะปริยัติอย่างเดียวยังใช้การไม่ได้ดี ต่อเมื่อฝึกหัดจิตใจโล่งปุ๊กกิเลสออกจากจิตจึงจะสำเร็จประโยชน์เต็มๆ และทำให้พระสัทธรรมบริสุทธิ์ไม่คลาดเคลื่อน

๒. เรื่องการฝึกตน ผู้ที่ฝึกตนดีแล้ว จึงจะสามารถจำแนกแจกธรรมของพระพุทธเจ้าได้ดีมูลมรดกหรือต้นทุนในการฝึกตนก็คือร่างกายอันได้มาจากพ่อแม่ตัวเอง ไม่ต้องไปหาทรัพย์ที่ไหนมาลงทุนในการปฏิบัติ วิธีฝึกตนที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำ ไว้มี ๔ วิธีคือ ๑) ผู้ปฏิบัติทำจิตรวมง่าย ให้กินอาหารอย่างเพียงพอ ๒) ผู้ปฏิบัติทำจิตไม่ค่อยจะลง ไม่ต้องให้กินอาหารเลย ๓) ผู้ปฏิบัติทำจิตลงยากแท้ ไม่ต้องให้กินอาหารเลย ๔) ผู้ปฏิบัติทำจิตไม่ได้เลย ไม่ทรงสอน

๓. เรื่องการปฏิบัติ คัมภีร์พระอภิธรรมแสดงให้เห็นว่า มโนคือใจ เป็นเหตุเป็นตัวเดิมของสิ่งทั้งหมดในสากลโลกธาตุ เพราะจะพูดจะทำย่อมไปจากใจทั้งหมด ใจนี้เป็นพ่อแม่ทั้งของวิชาและอวิชา เป็นตัวการตั้งเดิมของสังสารวัฏ เมื่อจะตัดสังสารวัฏ จึงต้องอบรมบ่มตัวการตั้งเดิมให้มีวิชา เราทุกคนจึงได้รับมรดกอันเลิศมาจากพ่อแม่ คือว่าร่างกายอันนี้ อันเป็นที่ตั้งของมรรคผลนิพพาน

๔. เรื่องพระอรหันต์ พระอรหันต์ท่านเรียกว่า วิสุทธิเทพ หรือสันตบุคคัล ไม่ใช่เหาะขึ้นไปไหน แต่คงอยู่ที่นั่นเอง การดับนั้นคือดับที่จิต เพราะจิตนั่นเองเป็นโลก ๓ ผู้ต้องการดับโลก ๓ พึงดับที่จิตของตน คือทำลายสมมติให้สิ้นจากจิต คงเหลือแต่ฐิติจิต ฐิติธรรม อันไม่รู้จักตาย พระอรหันต์ย่อมพ้นจากสัตตาวาส (คือที่อยู่อาศัยของสัตว์) ทั้ง กามโลก รูปโลก อรูปโลก

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙ - ๑๖๔.

๕. เรื่องพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งปวง ทั้งในปฐมโพธิกาล คือช่วงต้นของการตรัสรู้ มัชฌิมโพธิกาลคือช่วงกลางของการตรัสรู้ และปัจฉิมโพธิกาล คือช่วงปลายของการตรัสรู้ล้วนเป็นคำสอนที่มุ่งถึงวิมุตติธรรมคำสอนหรือโอวาทเรื่อง มุตติธรรม ของหลวงปู่มั่นดังกล่าวจะเห็นได้ว่าโดยสาระสำคัญแล้วก็เป็คำสอนที่มุ่งให้ศิษยานุศิษย์เข้าใจธรรมภาคปฏิบัติและขั้นตอนของการปฏิบัติรวมทั้งให้กำลังใจหรือเข้าใจผู้ปฏิบัติให้เกิดความอดสาหะในการปฏิบัติ โดยยึดหลักศีล สมาธิ และปัญญา เป็นแนวทางปฏิบัติที่สำคัญ

๔) เรื่องธรรมเทศนาของหลวงปู่มั่น บันทึกคำสอนชุดนี้เป็นคำสอนช่วงสุดท้ายในชีวิตของหลวงปู่มั่น ซึ่งประกอบด้วยเรื่องต่างๆ รวม ๑๖ เรื่อง สรุปสาระสำคัญไว้เป็น ๓ ประเด็นสำคัญดังนี้

๑. ว่าด้วยเรื่องกัมมัญฐาน ท่านสอนว่าผู้บวชในพระพุทธศาสนาแล้วได้เรียนกัมมัญฐานมาด้วยกันตั้งแต่วันบวชได้แก่มูลกัมมัญฐาน (กัมมัญฐานเบื้องต้น) ศีลการพิจารณา ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง หรือกล่าวโดยรวมก็คือการพิจารณาร่างกายของตนนั่นเอง ต่างแต่ว่าใครจะพิจารณาหรือไม่เท่านั้น ผู้ปฏิบัติเมื่อกำหนดพิจารณาอยู่ตลอดทั้งกลางวันกลางคืน ก็ได้ชื่อว่าฟังธรรมเทศนาทุกเมื่อ และธรรมที่แสดงก็คือแสดงความจริงคือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาให้ปรากฏอยู่ทุกเมื่อ การกำหนดพิจารณาธรรมอย่างเอาใจใส่ดังกล่าว เรียกว่า “ปริกรรม” เมื่อได้ความแน่ใจในเหตุผลของธรรมที่พิจารณานั้นแล้ว จิตจะสงบรวมลงสู่วงค์ดำรงอยู่หน่วยหนึ่งแล้วก็ถอยออกความสงบขั้นนี้เรียกว่า ปริกรรมสมาธิ หรืออนิกสมาธิ หากจิตสงบรวมลงสู่วงค์ถึงฐิติธรรมดำรงอยู่นานหน่อยแล้ว ถอยออกมารู้เห็นอสุภะปรากฏขึ้น ความสงบขั้นนี้เรียกว่าอุปลารสมาธิ การพิจารณาธรรมคืออสุภนิมิตที่ปรากฏแก่จิตที่เรียกว่า อุดคคหนิมิตนั้นจนเพียงพอ จิตปล่อยวางนิมิตเสียสงบรวมลงสู่วงค์ ถึงฐิติธรรมดำรงอยู่นานเป็นเอกัคคตาสงบนิ่งแน่น ความสงบขั้นนี้เรียกว่าอัปนาสมาธิ ครั้นจิตถอยออกมาพิจารณา อีกซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนขยายส่วนแยกส่วนเป็นปฏิภาคนิมิตว่า ตายเปื่อยเน่า ผุพัง เหลือแต่กระดูกทั้งในกายตนและกายผู้อื่น เห็นส่วนต่างๆ ของกายจนถึงแตกสลายไปสู่สภาพเดิมของมันคือ ปฐวีเตโช วาโย อาโป อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งส่วนนิมิตที่ปรากฏแก่ผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนาตามลำดับดังกล่าวนี้เรียกว่า ปริกรรมนิมิต อุดคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต ตามลำดับจิตของผู้บำเพ็ญภาวนาเข้าสู่ความสงบถึงฐานเดิมของจิตแล้วพักเสวยความสงบอยู่ในสมาธินั้นนาน มีอาการครอบงำของฌาน

เรียกว่า ฆาน เมื่อพิจารณาธรรมด้วยปัญญาจนเพียงพอจิตรวมลงสู่ภวังค์คือฐานเดิมของจิตตัดกระแสภวังค์ไม่พักเสวยอยู่ เกิดญาณความรู้ขึ้นว่าภาพเบื้องหน้าของเราไม่มีอีกแล้วดังนี้เรียกว่า ฐิติญาณ

๒. เรื่องศีล ศีลคือความปกติเปรียบได้กับหินที่เป็นของหนักและเป็นแกนของดินเราต้องรู้จักว่าศีลอยู่ที่ไหนอยู่ที่ตน อะไรเป็นศีลเจตนาเป็นตัวศีล ใครเป็นผู้รักษา ผู้รักษานั้นแหละคือตัวศีล ฉะนั้นศีลจึงอยู่ที่กายกับจิต เมื่อรู้จักศีล เราจึงไม่ต้องขอศีลจากใคร เพราะศีลมีอยู่ที่เราแล้วอย่างอกาลิโก เราจึงรักษาศีลได้อย่างไม่มีเวลา และศีลมีตัวเดียวคือเจตนาหรือจิต ฉะนั้นเมื่อเราได้ลิ้มรสธรรมจิตดวงเดี่ยวนั้นจึงเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ขึ้นในตัวเรา

๓. ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด คือเรื่องการออกผนวชและบำเพ็ญเพียรจนตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าโดยเน้นให้เห็นความสำคัญของการตั้งสัจจาธิษฐานอันแน่วแน่ในการปฏิบัติเพื่อความตรัสรู้เรื่องความอัศจรรย์ เกี่ยวกับพระพุทธองค์และพระสาวบางรูปตลอดถึงการที่พระพุทธองค์ทรงเห็นการณ์ไกลมอความเป็นใหญ่ในการดูแลพระศาสนาให้แก่สงฆ์เป็นเหตุให้มีผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้จำนวนมากและมาได้พบเห็นความอัศจรรย์ในพระธรรมวินัยนี้ตามวาสนาบารมีของตนๆ ซึ่งมีมากน้อยไม่เท่ากันแต่เมื่อได้คบกับบัณฑิตก็สามารถเลื่อนภูมิวาสนาของตนให้สูงขึ้นได้ ระยะเวลาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ก็มี ๓ ระยะเวลา คือ พระชนม์ชีพก่อนเสด็จออกทรงผนวชเรียกว่า ปฐมโพธิสัตว์ เมื่อทรงผนวชอยู่ระหว่างบำเพ็ญทุกรกิริยา ๖ ปีเรียกว่าเรียกว่า มัชฌิมโพธิสัตว์ ขณะเมื่อทรงได้อาสวักขยญาณ เรียกว่า ปัจฉิมโพธิสัตว์หลังจากตรัสรู้แล้วถึงได้อัครสาวกและแสดงมัชฌิมเทศนา (โอวาทปาติโมกข์) เรียกว่าปฐมโพธิกาล ช่วงที่ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ ๔๕ พรรษา เรียกว่า มัชฌิมโพธิกาล นับแต่เวลาประทับสี่หีสายสน์ ณ พระแท่นปรินิพพานถึงเสด็จดับขันธปรินิพพาน เรียกว่า ปัจฉิมโพธิกาล ธรรมจักกัปปวัตตนสูตรเรียกว่าปฐมเทศนา พระโอวาทปาติโมกข์ในวันมาฆบูชาเรียกว่ามัชฌิมเทศนา ปัจฉิมโอวาทในวันเสด็จดับขันธปรินิพพานเรียกว่า ปัจฉิมเทศนา พระโอวาทปาติโมกข์ในวันมาฆบูชาเรียกว่ามัชฌิมเทศนา ปัจฉิมโอวาทในวันเสด็จดับขันธปรินิพพานเรียกว่าปัจฉิมเทศนา เรื่องการสำคัญตนผิดว่าเป็นพระอรหันต์ พระผู้ปฏิบัติบางรูปได้เพียงความชำนาญ (วสี) ในสมาธิสมาบัติแล้วสำคัญตนผิดว่าเป็นพระอรหันต์ แต่เมื่อเพื่อนภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์เตือนให้รู้ตัวก็ปฏิบัติตาม จนในที่สุดก็บรรลุพระอรหันต์ได้ เป็นอุทาหรณ์ให้เห็นว่าผู้ประพฤติธรรมควรเป็นสหายกันในกิจที่ชอบ ก็ยังประโยชน์ของกันและกันให้สำเร็จด้วยดี เรื่องสุดท้ายคือเรื่องพระ

รัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นั้น ไม่ได้เชื่อมสูญอันตรธานไปไหน ยังปรากฏอยู่แก่ผู้ปฏิบัติเข้าถึงอยู่เสมอ เมื่อปฏิบัติตามสธนะทั้ง ๓ จริงก็จะคลาดแคล้วจากภัยทั้งหลายแน่นอน^๓

๔.๑.๒.๒ หลักการและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น

ภริทัตโต

หลักการและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโตที่ท่านได้สั่งสอนอบรมศิษยานุศิษย์ตลอดชีวิตสมณของท่านที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารและบทสัมภาษณ์สรุปได้ดังนี้ คือ

๑. หลวงปู่มั่นได้ให้อโฆสแก่พระภิกษุสามเณร ให้เป็นผู้ตั้งมั่นในสัทธรรมตระหนักในข้อวัตร หนักในพระธรรมวินัย ให้มีความยินดีในวิเวก ให้รักษาคุณเครื่องความงามแห่งสมณะคือศีลของตนยิ่งชีวิต แม้ประสบความทุกข์ยากลำบาก ก็ไม่ทิ้งกัลยาณธรรมของสมณะ คือ ศีลและสัจย์^๔

๒. แนวทางดำเนินของพระอริยสงฆ์ผู้มีปฏิญาณของหลวงปู่มั่นคือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และอริยสัจ ๑๓ คือ ๑)ปิงสุกุกังคะ ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ๒)เตจิวริกังคะ ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร ๓)บิณฑบาติกังคะ ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ๔)สปาทานจาริกังคะ ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามแควเป็นวัตร ๕)เอกาสนิกังคะ ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร ๖)ปัตตปิณฑิกังคะ ถือนั่งฉันเฉพาะอาสนะเดียวเป็นวัตร ๗)ขลุปัจฉากัตติกังคะ ถือห้ามภัตรอันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็นวัตร ๘)อารัญญิกังคะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ๙)รุกขมุสิกังคะ ถืออยู่ในโคนไม้เป็นวัตร ๑๐)อัปโภาสิกังคะ ถืออยู่ในที่โล่งแจ้งเป็นวัตร ๑๑)โสสานิกังคะ ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร ๑๒)ยถาสันถติกังคะ ถือการอยู่ในเสนาสนะตามแต่ท่านจัดให้เป็นวัตร ๑๓)เนสัชชิกังคะ ถือการนั่งเป็นวัตร

ท่านถือเป็นสิ่งสำคัญมากประดุจดั่งเส้นชีวิตของพระอริยสงฆ์ใครเข้าไปรับการอบรมกับท่านท่านต้องสอนกรรมฐานและอริยสัจให้ ถ้าเป็นหน้าแล้งท่านมักจะสอนให้ไปอยู่รุกขมูลร่วมไม้เสมอท่านถือว่า อริยสัจ ๑๓ แต่ละข้อมีความหมายในการปราบปรามกิเลสทุกประเภทได้อย่าง

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙ - ๘๙.

^๔มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภริทัตโต, บุรพาจารย์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า

อัศจรรย์ยากที่จะคาดให้ทั่วถึงได้ไม่ว่าจะเป็นการอยู่รูกงมูล , บิณฑบาตเป็นวัตร, ฉันทบาตรเป็นวัตร, ถือบ้างสกุลเป็นวัตร, ฉันทนเดียวเป็นวัตร, อยู่ป่าเป็นวัตร ซึ่งข้อเหล่านี้นิยมปฏิบัติมากในสายหลวงปู่มั่น ส่วนข้ออื่นๆ ก็ปฏิบัติบ้างเป็นครั้งคราวตามแต่โอกาส นอกจากนี้ยังปฏิบัติขันธวัตร ๑๔ เป็นประจำอีกด้วย^๕

๓. การเดินธุดงค์เป็นอีกวิธีหนึ่งที่หลวงปู่มั่นสั่งสอนคือ จัดให้พระเดินธุดงค์ไปแสวงหาความสงบโดยเฉพาะซึ่งเป็นวิธีที่เป็นประโยชน์แก่พระภิกษุสามเณรผู้ใหม่ที่บวชใหม่หรือบวชเก่าแต่ยังปฏิบัติไม่ได้ผลเท่าที่ควรโดยจะต้องแสวงหาที่สงบวิเวก ไกลบ้านพอสมควร คือ ตามป่า ป่าช้า ภูเขา ถ้าพักอยู่ป่าเพื่ออุสมณธรรมโดยเฉพาะ งดเว้นจากการสั่งสอนอุบาสิกอุบาสิกา แต่ให้มีการแนะนำช่วยเหลือกันระหว่างพระภิกษุสามเณรแต่ท่านก็เคยสอนว่าการปฏิบัติในสถานที่วิเวกนี้ทำให้เกิดความชินชาได้เหมือนกันเพราะเหตุแห่งการอยู่นานแม้ว่าสถานที่จะวิเวกเพียงใด เมื่ออยู่นานเข้าก็เข้าใจว่าเป็นที่ของเราขึ้นมา^๖

๔. ท่านสอนเรื่องการแสวงหาที่ปฏิบัติสมณธรรมว่าการเปลี่ยนบรรยากาศจากในป่าเข้ามาอยู่ในเมืองนั้น เป็นสิ่งที่ควรทำเพราะเท่ากับเป็นการทดลองกำลังใจของคนที่ฝึกฝนมาแล้ว เพราะถ้าหากอยู่ป่านานไปถ้าไม่มีสติพออาจจะเข้าใจว่าโลกนี้แคบ และเป็นโมหะติดอยู่ในความสงบ การอยู่ป่าจึงมีทั้งส่วนดีและส่วนเสีย ในส่วนเสียหากเกิดเป็นทิฏฐิชนิดหนึ่งแล้วแก้ยาก คือคิดว่าการอยู่ป่าวิเศษกว่าอยู่ที่อื่นเกิดกิเลส เกิดการตำหนิผู้อื่นและถือตัวเองเป็นใหญ่^๗

๕. การเดินจงกรมท่านสอนให้เดินไปตามตะวันเยื้องตะวันไปทางทิศเหนือหรือทิศใต้ขณะเดินจงกรมพึงกำหนดสติกับคำบริกรรมให้กลมกลืนเป็นอันเดียวกัน ปรคองความเพียรด้วยสติสัมปชัญญะมีใจแน่วแน่ต่อธรรมที่บริกรรม^๘

^๕พระราชญาณวิสุทธิโสภณ, ปฏิปทาของพระธุดงค์กรรมฐานสายท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๘.

^๖พระญาณวิริยาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ฉบับสมบูรณ์และได้สามัญสำนึก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประชาชนจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๖๐.

^๗สัมภาษณ์ นายแพทย์ สดทรงศิลป์ , ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาหัวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^๘สัมภาษณ์ พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาราม, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

๖. ท่านสั่งสอนเน้นหนักทางสติมากไม่ว่าทำความเพียรในท่าใด อิริยาบถใด
ไม่ว่าผู้เริ่มอบรมใหม่หรือเก่า ท่านต้องสอนสติตามไปกับโอวาทเพื่อภูมิจิตภูมิธรรมของผู้มาศึกษานั้น^๙

๗. ทั้งปฏิบัติโดยส่วนตัวของท่านเอง และที่ท่านสั่งสอนแก่ศิษย์นั้น หลวงปู่
มั่นนิยมความประหยัด มัธยัสถ์ ไม่สุรุ่ยสุร่ายในการนุ่งห่มใช้สอยบริวารต่างๆ รวมทั้งการเก็บรักษาจัด
วางก็ต้องมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยงามตา แต่ในขณะที่เดียวกันการสงเคราะห์ให้ท่านนั้น ท่านก็นิยม
เป็นอย่างยิ่งด้วยเมตตาจิต^{๑๐}

๘. สำหรับเรื่องการขบฉันของพระธุดงค์กัมมัฏฐานนั้น จะต้องเปี่ยมไปด้วย
ความสำรวมระวังมีสติตลอดเวลา เวลาไปบิณฑบาตกลับมาถึงที่พักหรือวัดแล้ว ก่อนฉันถ้ามีพระสงฆ์
อยู่หลายรูปด้วยกัน ก็จะนำอาหารต่างๆ ออกจากบาตรมาแก้รวมกันแล้วแจกจ่ายใส่บาตรให้ทั่วถึงกัน
เสร็จแล้วถ้ามีญาติโยมตามออกมาแม้แต่คนหนึ่งขึ้นไป ท่านอนุโมทนา ยถา สัพพีฯ ก่อน เมื่อจัดอาหาร
ใส่บาตรเสร็จแล้ว ท่านเริ่มทำความสงบอารมณ์พิจารณา “ปัจจุเวกขณะ ปฏิสังขา โยนิโส ฯลฯ” ใน
อาหารชนิดต่างๆ ที่รวมในบาตรตามแต่ความถนัดของแต่ละคน แล้วค่อยเริ่มลงมือฉันด้วยท่าสำรวม
และมีสติประจำตัวในขณะที่ฉัน ไม่พูดสนทนาเรื่องใดๆ(เว้นเสียแต่จำเป็น) ขณะฉันก็พิจารณาไปด้วย
ตามความถนัดในแง่แห่งธรรม^{๑๑}

๙. การทำวัตรสวดมนต์ของพระกัมมัฏฐานสายท่านหลวงปู่มั่น ท่านจะไม่นัด
ให้มีการประชุมไหว้พระสวดมนต์เลย จะมีเฉพาะวันอุโบสถปาติโมกข์เท่านั้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้พระเถระทำ
วัตรสวดมนต์ตามอัธยาศัยโดยลำพังตามความสะดวกของตนและเป็นการภาวนาไปด้วยในตัว^{๑๒}

๑๐. หลวงปู่มั่น เน้นย้ำสอนศิษย์เสมอว่าการฉันคนเดียว การฉันในบาตร การ
บิณฑบาตการปิดกวาดลานวัด การปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์อาจารย์ การอยู่ป่าวิเวก เป็นศีลวัตรอันควรแก่ผู้
ฝึกตนชั้นอุกฤษฏ์จะพึงปฏิบัติ ผู้บวชเป็นพระครองผ้าเหลืองแล้วจะต้องรักษาพระวินัยยิ่งชีวิต แม้แต่

^๙ สัมภาษณ์ นางสุกัญญา วารีด้า, เจ้าพนักงานธุรการสำนักงานพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๐} สัมภาษณ์ นายภัทรพล ชำनिया, นักวิชาการศาสนาชำนาญการ, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๑} สัมภาษณ์ พระสันพิชัย ปณฺญาวฑฒโน, เลขานุการเจ้าคณะอำเภอเมืองสุรินทร์(ธ), ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๒} สัมภาษณ์ พระราชวรคุณ(สมศักดิ์ ปณฺฑิต), ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ), เจ้าอาวาสวัด
บูรพาราม จ.สุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ร่างกายก็ต้องเสียสละเพื่อพระธรรมวินัย และจะต้องมีจริยวัตรที่สำรวม เป็นระเบียบเรียบร้อย ทำอะไรต้องไม่เสียงดังเอะอะ^{๑๓}

๑๑. ท่านจะสั่งสอนพระศิษย์เสมอว่า เวลาเดินผ่านกลดหรือผ่านกุฎีของใคร อย่าได้ส่งเสียงดัง เพราะผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเอื้อเพื่อการปฏิบัติต่อกัน ไม่ส่งเสียงดังเป็นการทำลายสมาธิ^{๑๔}

๑๒. เมื่อถึงกาลเข้าพรรษา หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต จะไม่ให้พระศิษย์จำพรรษา ร่วมกันมากเกินไป ให้แยกกันไปจำพรรษา ตามสถานที่วิเวก^{๑๕}

๑๓. พระภิกษุสามเณรที่ได้เข้ามาเป็นลูกศิษย์แล้วท่านจะสอนให้ปฏิบัติอย่างจริงจัง ข้อวัตรปฏิบัติเกี่ยวกับครูบาอาจารย์ประจำวันและส่วนรวมจะต้องมีการผูกขาดและตรงต่อเวลา จะอ้างเหตุผลบ่ายเบี่ยงเพราะเกียจคร้านไม่ได้ นอกจากเจ็บป่วยจริงๆ ในสำนักของหลวงปู่มั่น ศิษย์จะต้องไม่มีนิสัยเกียจคร้าน มั่งง่าย และเห็นแก่อามิส ถ้าใครมีนิสัยดังกล่าวจะถูกขับออกจากสำนัก^{๑๖}

๔.๑.๒.๓ วิธีการสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

จากบันทึกชีวประวัติ หลักคำสอน และการสัมภาษณ์ของศิษยานุศิษย์ที่แสดงให้เห็นวิธีการสอนธรรมของท่านซึ่งสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

๑) การอบรมสั่งสอนพระภิกษุสงฆ์สามเณร ท่านไม่มีการสอนตามตารางหรือหลักสูตรการสอนที่ตายตัว แต่ยึดถือธรรมวินัยที่เป็นหลักแบบฝึกหัดอบรมศิษยานุศิษย์แล้วแต่ท่าน ผู้ใดชอบธรรมบทใดก็นำธรรมบทนั้นไปปฏิบัติตามอัธยาศัย ใครมาเรียนถามตามภูมิจิตภูมิธรรมที่ปรากฏจากจิตภาวนาของตน ท่านก็อธิบายให้ฟังเป็นตอนๆ และเป็นรายๆ ไป นอกจากนี้ไม่มีผู้มาศึกษา

^{๑๓} สัมภาษณ์ พระราชวิสุทธิมุนี(เยื่อน ขนติพโล), เจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ), เจ้าอาวาสวัดเขาศาลาอตุลฐานะจาโร จังหวัดสุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๔} สัมภาษณ์ พระครูโสภณธรรมรังสี(พระมหาสุพรรณ สุวณโณ), เจ้าอาวาสวัดป่าโยธาประสิทธิ์(ธ) จังหวัดสุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๕} สัมภาษณ์ นายแพทย์ สดทรงศิลป์, ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๖} สัมภาษณ์ พระราชวิสุทธิมุนี(เยื่อน ขนติพโล), ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

เมื่อถึงวันประชุมอบรมพระเถร ท่านแสดงธรรมภาคปฏิบัติเป็นกลางๆ เริ่มแต่ธรรมขั้นต่ำ คือ วิธีฝึกอบรมสมาธิขึ้นไปโดยลำดับ เพื่อผู้ฟังที่มีภูมิต่างกันจะได้รับประโยชน์จากการอบรมโดยทั่วถึง การถามปัญหาที่ไม่มีจำกัดตามแต่ผู้มาอบรมจะมีธรรมข้อข้องใจสงสัยแง่ใด โดยไม่นิยามว่าเป็นความรู้เกี่ยวกับภายนอกหรือภายใน เกี่ยวกับสมาธิหรือปัญญาชั้นใด ท่านชี้แจงให้ฟังเป็นเรื่องๆ และเป็นรายๆ ไปตามโอกาสที่ควร การอบรมธรรม ท่านอบรมธรรมตามวาระจิตหรือตามภูมิจิตของศิษย์แต่ละท่าน หรือเลือกสอนธรรมที่ถูกต้องกับจริตของผู้รับนั่นเอง วิธีอบรมศิษย์ท่านมีอุบายแยบคายในการอบรมและทดสอบจิตใจของศิษย์ ในบางครั้งท่านอาจจะดูบางครั้งท่านอาจจะปลอม จะเปรย จะยกยอแล้วแต่ความเหมาะสมโดยทั่วไปท่านมีอุบายแยบคายในการอบรมอยู่เสมอ เพื่อให้คนฟังได้มีสติปัญญาขบคิดโดยท่านจะช่วยจี้ ช่วยเตือน เพื่อช่วยรักษาจิต รักษาธรรมแก่ศิษย์ ชี้ให้ละในสิ่งที่ไม่ควร ชี้ให้ปฏิบัติในสิ่งที่ควร^{๑๗} นอกจากนี้ท่านจะให้โอวาทตักเตือนสั่งสอนเพื่อให้ศิษยานุศิษย์มีกำลังใจแล้ว ท่านยังแสดงธรรมปลุกใจให้ศิษย์ลุกขึ้นมาต่อสู้กับกิเลสที่ครอบงำจิตใจให้อ่อนแออีกด้วย ในการสอนธรรมท่านไม่ได้อธิบายให้พิสดารมากนัก ถ้าอธิบายมาก ผู้ปฏิบัติมักจะไปติดคำพูด ท่านเน้นให้ผู้ปฏิบัติปฏิบัติให้รู้ ให้เกิดแก่จิตแก่ใจของตนเอง ถ้ามีสัญญาติดอยู่กับคำอธิบายของครูบาอาจารย์จะไม่ก้าวหน้าในการภาวนา^{๑๘}

การอบรมพระภิกษุสามเณร ท่านจะเน้นพิเศษในเรื่องกรรมฐานและอุตงค์ ซึ่งท่านถือว่ามีความสำคัญมาก ในการสั่งสอนธรรมนั้นท่านจะเคี่ยวศิษย์ผู้ใหญ่ของท่านอย่างมาก เพื่อเป็นการสร้างพระสงฆ์ที่เป็นอริยบุคคล แม้ว่าท่านจะทราบว่าคุณสมบัติบางรูปของท่านบรรลุธรรมในระดับสูงแล้วจนเรียกได้ว่า ไม่มีกิจที่ต้องทำอีก ที่เหลืออยู่ก็มีแต่กิริยา กิจ ปฏิภาณ กิจที่จะต้องดำเนินตามอริยประเพณีเพื่อความเหมาะสมกับคนเท่านั้น ท่านก็ยังเมตตาคอยให้โอวาทสั่งสอนเพิ่มเติมเพื่อให้พระอริยบุคคลผู้เป็นศิษย์ของท่านนั้นเป็นธรรมทายาทของท่าน ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาอย่างเต็มภาคภูมิโดยท่านมองว่าการสั่งสอนให้เกิดพระสงฆ์สุปฏิปันโนเพื่อเป็นอาจารย์ของผู้อื่นได้เป็นการสร้างคนที่สามารถพาให้คนอื่นปฏิบัติถูก ปฏิบัติชอบตามไปด้วยอย่างไม่มีประมาณเช่นกัน

^{๑๗} สัมภาษณ์ พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาราม, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๑๘} สัมภาษณ์ พระสันพิชัย ปญญาวฑฒโน, เลขานุการเจ้าคณะอำเภอเมืองสุรินทร์(ธ), ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ธรรมที่ท่านสอนอย่างอาจหาญและออกหน้าออกตาแก่บรรดาศิษย์อยู่เสมอ ได้แก่ พลธรรม ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา^{๑๙} ความเป็นมาและการอบรมสั่งสอนของท่าน อาจเรียกได้ว่าเป็น “ปฏิปทาอดอยาก” คือ อยู่ด้วยความตั้งใจฝึกฝนอบรม ฝึนกาย ฝึนใจ เพื่อบำเพ็ญเพียร ละกิเลส อยู่อย่างลำบากเพื่อเอื้อต่อการบำเพ็ญเพียรทั้งกายและใจในการสอนธรรม ท่านมักจะมุ่งไปที่กิเลสที่เกิดขึ้นในรสนันดานและพฤติกรรมของศิษย์บางครั้งท่านถึงกับระบุตัวบุคคลออกมาเลย ว่า “คีนี่ท่าน.... ภาวนาทำไม่อย่างนั้น นั่นมันไม่ถูกต้องที่ถูกต้องต้องทำอย่างนั้น และเมื่อเข้าท่าน ... คิดอะไรอย่างนั้น ถ้าไม่อยากฉิบหายเพราะการทำลายตัวด้วยความคิดประเภทสังหารนั้นแล้ว อย่าหาญคิดต่อไป สิ่งที่พระพุทธเจ้าให้คิดให้ทำ ทำไม่ไม่คิดไม่ทำ แหกไปคิดอะไรอย่างนั้น ที่นี่เป็นสถานที่อบรมศีลเพื่อแก้ความเห็นผิด คิดผิด มิใช่สถานที่สั่งสมความคิดเพื่อก่อไฟเผาตัวท่านเองที่คิดนั้น” ในการดูแลอบรมศิษย์นั้นท่านพิถีพิถันในการควบคุมการปฏิบัติของศิษย์มากพยายามติดตามดูความเคลื่อนไหวตลอดเวลาอย่างถ้าใครที่ท่านพิจารณาว่าจะเห็นอรรถเห็นธรรมในเบื้องหน้าแล้ว ท่านจะยิ่งติดตามคอยแนะนำให้ทุกระยะ^{๒๐}

ในระยะหลัง ท่านจะสอนธรรมเฉพาะศิษย์ที่มีภูมิจิตขั้นสูงแล้ว ฉะนั้นในเบื้องต้นโดยเฉพาะเมื่อมีพระเณรเข้ามาใหม่ ท่านก็จะให้พระภิกษุสามเณรที่มีความรู้พอสมควรเฝ้าตามแนะนำกันเองในฐานะพี่เลี้ยง เพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระของท่าน เมื่อท่านมีอายุ ๗๐ กว่าปี ขึ้นไปแล้ว ท่านจะไม่สอนเบื้องต้นเลย พระภิกษุสามเณรรูปใดเข้ามาฝึกใหม่ ท่านจะให้พระเภาที่ได้รับการศึกษาแล้วแนะนำฝึกฝนอบรมแทนท่าน

๒) การอบรมสั่งสอนฆราวาส ในการอบรมสั่งสอนคฤหัสถ์หรือฆราวาสผู้ครองเรือนนั้นท่านแสดงทาน ศีล และภาวนาเป็นพื้นฐาน^{๒๑} ในการสอนฆราวาสท่านมิได้อธิบายลึกซึ้งไปมากกว่าฐานะของฆราวาสที่มารับการอบรม การอบรมสั่งสอนประชาชนและพระเณร ถ้ามีคนมาเกี่ยวข้องมาก ท่านก็แบ่งเวลาไม่ให้ตรงกัน คือ ราว ๔-๕ โมงเย็นจะอบรมฆราวาส แต่ ๑ ทุ่มขึ้นไปจะ

^{๑๙} สัมภาษณ์ พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๐} สัมภาษณ์ พระราชวรคุณ(สมศักดิ์ ปณฺทิตโต), ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ), เจ้าอาวาสวัดบูรพาราม จ.สุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๑} สัมภาษณ์ นางกาญจนาพร ระหว่างบ้าน, นักวิชาการศาสนาชำนาญการ, สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

อบรมพระณเร^{๒๒} ซึ่งท่านจะสนใจสั่งสอนมากเป็นพิเศษ วิธีการอบรมแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณรและ
ฆราวาสนั้น ท่านจะแสดงเหมาะสมกับภูมิธรรมความเป็นอยู่และจริตนิสัยของผู้มาอบรมศึกษาได้ดี
และได้รับประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย^{๒๓} ท่านจะอธิบายแยกแยะธรรมออกเป็นตอนๆ ซึ่งพอเหมาะสมกับภูมิ
ของผู้มาฟังจะเข้าใจและนำไปปฏิบัติให้เกิดผลได้^{๒๔}

จากการศึกษาพบว่า หลวงปู่มั่นเน้นการปฏิบัติให้ชื่อตรงต่อพระธรรมวินัย ด้วยการ
ปฏิบัติตนให้เคร่งครัดต่อศีลหรือพระวินัยที่ตนสมათาน ตั้งแต่วันอุปสมบท การสมათานธุดงค์ที่
สนับสนุนต่อความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมเป็นประจำ การเจริญสมาธิและวิปัสสนาอย่าง
ต่อเนื่องไม่ย่อท้อ การดำรงชีวิตให้เป็นประโยชน์ต่อบุคคลอื่น ด้วยการสั่งสอนหลักการปฏิบัติธรรม
และการเที่ยวจาริกไปตามสถานที่ต่างๆ ในลักษณะพระธุดงค์หรือพระป่า เพื่อฝึกหัดขัดเกลากิเลส
ภายในจิตใจของตนเองให้น้อยลงจนเป็นพระอริยบุคคลได้ และเพื่อโปรดญาติโยมตามฐานะตาม
โอกาสอันสมควรแก่สภาวะและความรู้ความสามารถของท่านเอง ในด้านหลักการและแนวทางการ
ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน พบว่าหลวงปู่มั่นดำเนินการตามแนวกัมมัฏฐาน ๔๐ อย่าง สอนเน้นในเรื่อง
อสุภกรรมฐานคือพิจารณากายให้เป็นสิ่งปฏิภูลน่าเกลียด อานาปานสติกรรมฐานคือการกำหนดลม
หายใจเข้าออกประกอบกับการบริกรรมบท “พุทโธ” เป็นหลัก จากผลงานบทธรรมบรรยายของ
หลวงปู่มั่น จะเห็นได้ว่า หลวงปู่มั่นสนใจศึกษาพระธรรมคำสอนในเชิงปริยัติอย่างกว้างขวางลึกซึ้ง
เน้นพระธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติเป็นสำคัญ นอกจากนี้ผลงานคำสอนต่างๆ ของท่านยังพบว่า เป็นคำ
สอนที่สอนเรื่อง ศีล สมาธิ และปัญญาหรือหลักไตรสิกขา กล่าวคือเมื่อฝึกจิตใจได้อย่างเพียงพอแล้ว
ศีล สมาธิ และปัญญาก็จะเกิดขึ้นเอง จึงเห็นได้ว่าคำสอนของหลวงปู่มั่นมีเนื้อหาหลักคำสอนเกี่ยวกับ
ธรรมปฏิบัติรวมอยู่ในกรอบใหญ่คือไตรสิกขา ได้แก่ศีล สมาธิ และปัญญานั้นเอง

อนึ่งวิธีการสอนธรรมท่านมีแนวการสอนตามการปฏิบัติธรรมทั้งในส่วน of พระภิกษุสงฆ์
สามเณรและฆราวาส คือ ชั้น ๕ ซึ่งคำสอนหรือโอวาทเรื่องมุตติธรรม ของหลวงปู่มั่นเป็นคำสอนที่มุ่ง

^{๒๒} สัมภาษณ์ นางนาริรัตน์ มีขันทอง, นักวิชาการศาสนาชำนาญการ, สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัด
สุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๓} สัมภาษณ์ นางสาวศิริรัตสา พันธุ์ศรี, นักวิชาการศาสนาชำนาญการ, สำนักงานพระพุทธศาสนา
จังหวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๔} สัมภาษณ์ นายเพทาย สดทรงศิลป์, ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ให้ศิษยานุศิษย์เข้าใจธรรมชาติปฏิบัติและขั้นตอนของการปฏิบัติ รวมทั้งให้กำลังใจหรือเข้าใจผู้ปฏิบัติ ให้เกิดความอดทนในการปฏิบัติ โดยยึดหลักศีล สมาธิ และปัญญา เป็นแนวทางปฏิบัติที่สำคัญ ซึ่ง คำสอนปฏิบัติของหลวงปู่มั่น เน้นการปฏิบัติให้ชื่อตรงต่อพระธรรมวินัย ด้วยการปฏิบัติตนให้ เครื่องครัดต่อศีลหรือพระวินัยที่ตนสมათาน การเจริญสมาธิและวิปัสสนาต้องทำอย่างต่อเนื่องไม่ย่อท้อ ในด้านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดำเนินการตามแนวทางกรรมฐาน ๔๐ อย่าง คำสอนต่างๆ ของ หลวงปู่มั่น สอนเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา หรือไตรสิกขา นั่นคือ เมื่อฝึกจิตใจได้อย่างเพียงพอแล้ว ศีล สมาธิ ปัญญา ก็จะเกิดขึ้นเองโดยลำดับ

๔.๑.๒.๔ ขั้นตอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

จากการศึกษาพบว่า ลำดับขั้นตอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต สามารถสรุปได้ดังนี้

(๑) ใช้วิธีการวนาบริการแบบ “พุท-โธ” และการกำหนดลมหายใจเข้า-หายใจออก (อานาปานสติ)^{๒๕}

(๒) ในการกำหนดลมหายใจ กำหนดจิตในฐานทั้ง ๕ คือ ฐานที่ ๑ คือ ที่จมูก ฐานที่ ๒ คือ ที่หน้าผาก ฐานที่ ๓ คือ ที่กลางกระหม่อมข้างนอก ฐานที่ ๔ คือ ที่สมอง ตรงกลางกะโหลกศีรษะ และฐานที่ ๕ คือ ที่ทรวงอก^{๒๖}

(๓) หลักในการปฏิบัติ คือ ลำดับแรก กำจัดอารมณ์ชั่วออกจากจิตให้หมด แล้วทำจิตให้อยู่ในอารมณ์ที่ดี หลังจากนั้นให้น้อมอารมณ์ที่ดีต่างๆ นั้นมารวมอยู่ที่จุดเดียว จนเกิดเป็นเอกัคคตารมณ์ แล้วพิจารณาอารมณ์เดียวนั้นให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จากนั้นจึงวางอารมณ์ที่ดีและอารมณ์ที่ชั่วไปตามสภาพของอารมณ์ในแต่ละวาระจิต^{๒๗}

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นไปตามหลักการทางพระพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวคือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของ

^{๒๕} สัมภาษณ์ นายแพทย์ สดทรงศิลป์, ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาหัวคสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๖} สัมภาษณ์ พระสันพิชัย ปญญาวฑฒโน, เลขานุการเจ้าคณะอำเภอเมืองสุรินทร์(ธ), ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๗} สัมภาษณ์ พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาราม, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ท่านใช้หลักการพิจารณากายหรือกายคตาสติภาวนา บริกรรมภาวนาด้วยบทว่า “พุท-โธ” ใช้กรรม เป็นประจำบ่อยๆในอิริยาบถต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง และนอน การกำหนดลมหายใจ- หายใจออกตามหลักอานาปานสติก็มีพื้นฐาน อีกทั้งยังดำเนินไปตามแนวกรรมฐาน ๔๐ อย่าง มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น แต่ท่านเน้นไปด้านอสุภกัมมัฏฐานพิจารณาให้เห็นเป็นสัณฐานของน่าเกลียด

๔.๒ ผลการศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย

จากการศึกษาพบว่าอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย แบ่งเป็น ๒ ด้าน คือ ด้านคณะสงฆ์และด้านประชาชนทั่วไป มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ อิทธิพลที่มีต่อคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย

จากการศึกษาประวัติและคำสอนของหลวงปู่มั่น ภริทัตโต พบว่า การดำเนินชีวิตและ วิธีปฏิบัติตนของหลวงปู่มั่น ภริทัตโต ตั้งแต่ปฐมกาล มัชฌิมกาล และปัจฉิมกาลแห่งชีวิต มี รายละเอียดที่ค้นพบจากการศึกษาดังต่อไปนี้

ปฐมกาล

หลวงปู่มั่นได้ศึกษาและปฏิบัติกรรมฐาน ที่นิยมเรียกกันทั่วไปว่า ปฏิบัติวิปัสสนา จาก พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล และพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) เป็นหลักสำคัญ และ พระเถระจารย์ทั้ง ๒ ท่าน ก็เป็นศิษย์ทางกรรมฐานสืบเนื่องมาจาก ท่านเทวธมมี ม้าว และท่านพนธุ โล ดี ผู้เป็นศิษย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเมื่อยังทรงผนวชอยู่ ซึ่งทรงเป็นผู้ เริ่มฟื้นฟูการศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตามพระธรรมคำสอนที่มาจาก พระไตรปิฎกเป็นหลักสำคัญ เป็นเหตุให้พระสงฆ์สายนี้ได้รับสมัญญานามในเวลาต่อมาว่า คณะ ธรรมยุต ข้อปฏิบัติอันเป็นหลักสำคัญที่คณะธรรมยุตเน้นย้ำก็คือ ความเคร่งครัดในพระวินัย และ ความเอาใจใส่ในการปฏิบัติกรรมฐาน กระทั่งถือเป็นคตินิยมในหมู่พระสงฆ์ธรรมยุตมาแต่โบราณว่า คุณลักษณะของพระสงฆ์ธรรมยุต คือ เก่งปริยัติ เกร่งครัดวินัย ใส่ใจกรรมฐาน

จากประวัติของหลวงปู่มั่น แสดงให้เห็นว่า หลวงปู่มั่นได้ดำเนินชีวิตพรหมจรรย์ของท่านตามคตินิยมของพระสงฆ์ธรรมยุตทั้ง ๓ ประการ ดังกล่าวคือ ศึกษาพระธรรมคำสอนในด้านปริยัติอย่างกว้างขวาง ดังปรากฏในผลงานคำสอนและโอวาทของท่านที่กล่าวมาแล้ว ในด้านความเคร่งครัดในพระวินัย หลวงปู่มั่นก็ได้รับการยกย่องและเป็นที่ยอมรับต่อศิษยานุศิษย์ว่าท่านถือว่าการปฏิบัติรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัดนั้น เป็นหัวใจของการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์หลุดพ้น ฉะนั้นท่านเองจึงรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัด พร้อมทั้งกำชับสั่งสอนศิษยานุศิษย์ให้มีความเคร่งครัดในพระวินัยดุจเดียวกัน ในด้านความเอาใจใส่ในกรรมฐานหลวงปู่มั่นก็ศึกษาปฏิบัติอย่างจริงจังแบบเอาชีวิตเป็นเดิมพัน กระทั่งได้รับการยกย่องเทิดทูนจากบรรดาศิษยานุศิษย์ให้เป็น “พ่อแม่ ครูบาอาจารย์” หรือนิยมเรียกกันว่า “ พระอาจารย์ใหญ่ ”

จากการศึกษาพบว่า ระยะเวลาแรกที่หลวงปู่มั่นได้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานและจาริกแสวงวิเวกไปในที่ต่าง ๆ นั้น ท่านได้รับการต่อต้านและถูกมองไปในทางผิดๆ ดังที่ พระอาจารย์ชาสุภโท ได้เล่าไว้ว่า สมัยที่หลวงปู่มั่นเริ่มออกธุดงค์ไปพำนักปฏิบัติธรรมในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ก็เคยถูกพระเจ้าถิ่น ซึ่งเป็นพระคามวาสีขับไล่ เพราะเห็นว่าท่านมีปฏิปทาแปลกจากพระทั่วไป เห็นว่าพระกรรมฐานเป็นพวกมิฉฉาทิฎฐิ การเทศน์ การสอนก็ไม่ใช้คัมภีร์ไม่อ่านคัมภีร์คงคิดเอาเองพูดเอาเอง พระเถระบางรูป (ในครั้งนั้น) ถึงกับเรียกพระกรรมฐานว่า พระผีบ้า

จะเห็นได้ว่าการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของหลวงปู่มั่นนั้นเป็นสิ่งที่แปลกใหม่และไม่เป็นที่คุ้นเคยของพระภิกษุสามเณรทั่วไปในยุคนี้ ฉะนั้นในยุคแรกนอกจากจะไม่มีใครสนใจแล้ว พระภิกษุสามเณรทั่วไปยังมองดูท่านด้วยสายตาที่ไม่เป็นมิตรและด้วยความรู้สึกว่าเป็นการปฏิบัติที่แปลกประหลาดผิดจากแบบแผนที่เคยประพฤติปฏิบัติกันมา แต่ด้วยความมุ่งมั่นในการประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยโดยไม่ใส่ใจต่อสายตาและคำกล่าวหาที่ผิดๆของผู้ที่ไม่รู้ไม่เข้าใจ จึงทำให้หลวงปู่มั่นผ่านพ้นอุปสรรคต่างๆมาได้ด้วยดี กระทั่งแนวทางปฏิบัติของท่านได้เป็นที่ยอมรับและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พระภิกษุสามเณรอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา

คุณธรรมของหลวงปู่มั่นที่ทำให้ท่านเป็นที่เคารพเทิดทูนของศิษยานุศิษย์ และมีอิทธิพลต่อคณะสงฆ์เป็นอย่างมากในเวลาต่อมา สรุปได้ดังนี้

๑. ความเคร่งครัดในพระธรรมวินัยอย่างเสมอต้นเสมอปลาย เป็นคุณธรรมประการแรกที่ประทับใจของบรรดาศิษยานุศิษย์ และเป็นคุณธรรมประการหนึ่งที่หลวงปู่่มั่นสั่งสอนและกำชับศิษยานุศิษย์ให้ศึกษาปฏิบัติให้บริสุทธิ์ครบถ้วน^{๒๘}

๒. ปฏิภาณในการปฏิบัติสมาธิภาวนา เป็นคุณธรรมประการต่อมาที่สร้างความมั่นใจในการปฏิบัติธรรมแก่ศิษยานุศิษย์ เพราะปฏิภาณในการปฏิบัติธรรมของหลวงปู่่มั่นนั้น มุ่งอรรถมุ่งธรรมเป็นสำคัญ ไม่ติดในรูปแบบหรือพิธีการ และปฏิบัติอย่างจริงจังสม่ำเสมอ โดยท่านเองปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่าง พร้อมทั้งคอยสั่งสอนและนำวิธีปฏิบัติ ช่วยแก้ปัญหาในการปฏิบัติและคอยตักเตือนว่ากล่าวในสิ่งที่ศิษย์กระทำความผิดพลาดหรือประมาทเปลือย อย่างใกล้ชิด^{๒๙}

๓. การสั่งสอนศิษย์ เป็นการสั่งสอนที่ตรงประเด็นตรงจิตอัธยาศัยของศิษย์ทำให้ศิษย์แต่ละท่านมีความรู้สึกเหมือนว่าหลวงปู่่มั่นรู้ความคิดจิตใจของตนโดยที่ตนไม่ต้องบอกหรือไม่ต้องถาม หลวงปู่่มั่นก็สามารถสอนหรือแนะนำในเรื่องที่ตนอยากรู้หรืออธิบายในเรื่องที่เป็นปัญหาหัวใจของตนได้อย่างแจ่มแจ้ง^{๓๐} ดังที่พระอาจารย์ชาได้เล่าไว้เมื่อได้พบและฟังคำสอนของหลวงปู่่มั่นในวันแรกว่า “ท่านให้อิโหวาทปรารถถึงเรื่องนิกายทั้งสองคือธรรมยุตและมหานิกาย ซึ่งเป็นเรื่องที่ติดขัดอยู่ในใจมาก่อนหน้านั้น และการแสดงปกิณณกรรมต่างๆให้ฟังจนหมดสงสัยในหนทางประพฤติปฏิบัติ มีความปลื้มปิติในธรรมอย่างไม่เคยมีมาก่อน ได้กำลังใจและความอาภายูที่ จะบรรลุมรรคผลนิพพานให้ได้”

๔. ความแตกฉานชำองในธรรมทั้งเชิงปริยัติและเชิงปฏิบัติ ในการสั่งสอนหรือตอบปัญหาธรรมแก่ศิษยานุศิษย์ หลวงปู่่มั่นสามารถอธิบายขยายความในแต่ละข้อธรรมหรือประเด็น

^{๒๘} สัมภาษณ์ พระราชวรคุณ(สมศักดิ์ ปณฺฑิต), ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ), เจ้าอาวาสวัดบูรพาราม จ.สุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๒๙} สัมภาษณ์ นายเสรี อุบถัมภ์, อุบาสกผู้ปฏิบัติธรรม, ต.สลักไถ่ อ.เมือง จ.สุรินทร์, ๒๒ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๓๐} สัมภาษณ์ นายมวลชน สายบุตร, ครูวิทยฐานะครูชำนาญการ, ร.ร. บ้านตาแก สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาบุรีรัมย์ เขต ๒ ต.ชุมแสง อ.กระสัง จ.บุรีรัมย์, ๒๓ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ปัญหาได้อย่างละเอียด ในเชิงปริยัติท่านก็ไม่ทิ้งหลักฐานในพระบาลี ในเชิงปฏิบัติท่านก็อธิบายจากประสบการณ์ตรงอันเป็นผลจากการปฏิบัติของท่านเอง^{๓๑}

๕. ความสงบสำรวมก่อปรด้วยเมตตา อันเป็นผลรวมจากความรอบรู้และการปฏิบัติพัฒนาจิตของท่าน เป็นสิ่งที่ทำให้บรรดาศิษยานุศิษย์รู้สึกเย็นกายเย็นใจเมื่อเข้าไปใกล้ พร้อมทั้งรู้สึกเคารพยำเกรง ทำให้เกิดกำลังใจและอุตสาหะที่จะประพฤติปฏิบัติตามอย่างท่าน^{๓๒}

ด้วยคุณธรรมประการสำคัญดังกล่าวข้างต้น ทำให้เกียรติคุณชื่อเสียงของหลวงปู่มั่นระบือไปไกลในหมู่พระภิกษุสามเณรผู้ใฝ่ใจในการปฏิบัติในภาคอีสานในยุคนั้น พระภิกษุสามเณรผู้มุ่งศึกษาในทางปฏิบัติกรรมฐาน จึงพยายามมาที่จะได้พบและถวายตัวเป็นศิษย์อยู่ศึกษาปฏิบัติกับหลวงปู่มั่น ทั้งพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย

จากการศึกษาพบว่า ในช่วงระยะ ๒๐ ปีแรกของหลวงปู่มั่น ยังไม่มีศิษย์ที่มาถวายตัวอยู่ศึกษาปฏิบัติกับท่านโดยตรง และในช่วงนี้มีพระภิกษุเพียง ๒ รูปเท่านั้น ที่มาอยู่ศึกษาธรรมปฏิบัติกับหลวงปู่มั่นในระยะสั้นๆโดยผ่านมาทางพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ทั้งนี้อาจเป็นเพราะในระยะ ๒๐ ปีแรกของหลวงปู่มั่นนั้น เป็นช่วงของการศึกษาปฏิบัติในส่วนตัวของท่านเอง ซึ่งท่านใช้เวลาส่วนใหญ่จาริกแสวงวิเวกอยู่ตามป่าเขาลำพัง เป็นช่วงของการฝึกฝนอบรมตนเอง ซึ่งอยู่ในระยะเวลา ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๔ - ๒๔๕๓ เกียรติคุณชื่อเสียงยังไม่เป็นที่แพร่หลาย และยังไม่พร้อมที่จะรับพระภิกษุสามเณรมาเป็นศิษย์ในการอบรมสั่งสอน หลังพรรษาที่ ๒๕ ไปแล้วอันเป็นช่วงมัชฌิมกาลแห่งชีวิตพรหมจรรย์ของท่าน หลวงปู่มั่นจึงได้กลับมาจำพรรษาประจำอยู่ในวัดต่างๆในภาคอีสานเป็นการออกจากป่ามาสู่บ้านเพื่อปฏิบัติศาสนกิจอนุเคราะห์ชาวโลกทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์

มัชฌิมกาล

ตั้งแต่ช่วงกลางของชีวิตท่านเป็นต้นมาเกียรติคุณชื่อเสียงของหลวงปู่มั่นจึงเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่พระภิกษุสามเณรในภาคอีสาน มีพระภิกษุสามเณรในภาคอีสานทั้งในคณะธรรมยุตและในคณะมหานิกายได้เข้ามาถวายตัวเป็นศิษย์ศึกษาปฏิบัติกรรมฐานกับท่านเป็นจำนวนมากและ

^{๓๑} สัมภาษณ์ พระครูโสภณธรรมรังสี(พระมหาสุพรรณ สุวณฺโณ), เจ้าอาวาสวัดป่าโยธาประสิทธิ์(ธ) จังหวัดสุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๓๒} สัมภาษณ์ นางเขมานันท์ ขवलฉลาด, ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล, ต.เนินยาง อ.เมือง จ.สุรินทร์, ๒๒ ตุลาคม ๒๕๖๒.

เพิ่มขึ้นตามลำดับ เป็นที่น่าสังเกตว่า พระภิกษุสามเณรที่มาถวายตัวเป็นศิษย์ของหลวงปู่มั่น ส่วนมากบวชในคณะมหานิกายมาก่อน หลังจากได้อยู่ศึกษาปฏิบัติกับหลวงปู่มั่นชั่วระยะหนึ่งแล้วก็จะขอญัตติคือบวชซ้ำเป็นธรรมยุต แต่หลวงปู่มั่นไม่ได้เป็นพระอุปัชฌาย์บวชให้เอง ส่วนมากท่านจะให้พระธรรมเจดีย์ (จุมพณฺฐโล) ศิษย์รุ่นแรกของท่านเป็นพระอุปัชฌาย์บวชให้ แต่ก็มีพระภิกษุจากคณะมหานิกายบางรูป เช่น พระอาจารย์ชา สุภทฺโท ที่หลวงปู่มั่นแนะนำว่า “การประพฤติปฏิบัตินั้น ถ้าถือพระธรรมวินัยเป็นหลักแล้วก็ไม่ต้องสงสัยในนิกายทั้งสอง ดังนั้น ไม่มีความจำเป็นจะต้องญัตติเข้าธรรมยุตติกนิกาย ตามที่นิยมทำกัน อีกประการหนึ่ง ทางมหานิกายก็จำเป็นต้องมีพระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเช่นเดียวกัน” ด้วยเหตุนี้พระอาจารย์ชาจึงเป็นศิษย์ของหลวงปู่มั่นโดยมิได้ญัตติหรือบวชแปลงเป็นธรรมยุต และพระอาจารย์ชาก็ได้กลายเป็นศิษย์ของหลวงปู่มั่นสายมหานิกายที่นำเอาคำสอนและปฏิบัติพาพระกรรมฐานแนวหลวงปู่มั่นมาเผยแพร่ในคณะมหานิกายจนเป็นที่นิยมแพร่หลายอย่างกว้างขวางทั้งในประเทศและต่างประเทศดังเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปในบัดนี้^{๓๓}

ปัจฉิมกาล

สำนักวิปัสสนาสายหลวงปู่มั่นที่แพร่หลายอยู่ในประเทศไทยปัจจุบันจึงมีทั้งสายธรรมยุตและสายมหานิกาย โดยที่พระกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นทั้ง ๒ สาย มีปฏิบัติและวัตรปฏิบัติเหมือนกันเป็นที่นิยมนับถือของประชาชนเหมือนกัน และแพร่หลายไปอย่างกว้างขวางพอกัน สามารถสรุปข้อเหมือนกันของพระกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นทั้ง ๒ สายได้ดังนี้

๑. การปฏิบัติรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัด
๒. การปฏิบัติจุดดวงจิต เช่น การบิณฑบาตเป็นวัตร การฉันในบาตรเป็นวัตร การฉันคนเดียวเป็นวัตร การอยู่ป่าเป็นวัตร การจาริกแสวงวิเวกไปในป่าเขา เป็นต้น
๓. การทำวินัยกรรมตามพระวินัย เช่น การลงอุโบสถฟังพระปาติโมกข์ทุกวันเพ็ญครึ่งเดือนและสิ้นเดือน การตัดเย็บย้อมจีวร สบง ใช้อ่าง การใช้ผ้านิตินะ (ผ้าปูนั่ง) เป็นต้น
๔. การทำวัตรประจำวันอย่างสม่ำเสมอ เช่น การทำวัตรเช้า – ค่ำ การปิดกวาดเสนาสนะที่อยู่อาศัย การดูแลรักษาความสะอาดบริเวรวัด อย่างสม่ำเสมอและพร้อมเพรียง

^{๓๓} สัมภาษณ์ นายแพทย์ สดทรงศิลป์, ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

๖. การเจริญภาวนา (นั่งสมาธิ) เดินจงกรม อยู่ในที่สงบสงัด ไม่คลุกคลีอยู่กับญาติโยม
 สำรวมระวังในทุกอิริยาบถ

แต่ในขณะเดียวกัน พระกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นทั้ง ๒ นิกาย ก็ไม่ทำสังกรรมร่วมกัน
 เช่น ลงอุโบสถฟังพระปาติโมกข์ รับกฐิน บรรพชาอุปสมบท เป็นต้น เพราะต่างนิกายกันแต่ทั้งนี้มิใช่
 เป็นเพราะรังเกียจนิกายของกันและกัน หรือรังเกียจในความประพฤติปฏิบัติของกันเพียงแต่เป็นการ
 ปฏิบัติตามประเพณีนิยมและเป็นการให้ความเคารพแก่นิกายหรือหมู่คณะของตนเพื่อประโยชน์แต่
 กายสามัคคีและจิตสามัคคี แต่ร่วมกันในทางธรรมหรือธรรมปฏิบัติ โดยถือตามหลักคำสอนของหลวงปู่
 มั่นที่ว่า ธรรมวินัยที่ถูกต้องนั้นไม่มีนิกาย

๔.๒.๒ อิทธิพลที่มีต่อพุทธศาสนิกชน

อิทธิพลและบทบาทของคำสอนและปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ที่มีต่อ
 พุทธศาสนิกชนทั่วไปนั้น จากการศึกษาพบว่า ในระยะแรกๆของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของ
 หลวงปู่มั่น ภาพของพระกรรมฐานเป็นของแปลกและเป็นที่หวาดกลัวระแวงสงสัยของชาวบ้านทั่วไป
 ดังที่พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมปนฺโน เล่าไว้ว่า ชาวบ้านสมัยนั้นไม่มีใครรู้จักหรือสนใจเรื่อง
 กรรมฐาน ชาวบ้านเข้าใจกันว่าการปฏิบัติกรรมฐานเป็นของแปลกปลอม เป็นสิ่งที่ไม่เคยมีใน
 พระพุทธศาสนา ฉะนั้น เมื่อชาวบ้านเห็นพระกรรมฐานหรือพระธุดงค์ จึงพากันตื่นตกใจกลัวคล้ายกับ
 เห็นโจรผู้ร้าย จะวิ่งหนีกันอลหม่านหรือหาที่หลบซ่อน บางทีถึงกับทิ้งข้าวทิ้งของเพื่อวิ่งหนีเอาตัวรอด
 ทั้งนี้เพราะกิริยาท่าทางของพระกรรมฐานนั้นแตกต่างไปจากพระภิกษุสามเณรทั่วไป คือห่มจีวรสีกรัก
 หรือสีน้ำตาลหม่น (ซึ่งดูค่อนข้างดำสำหรับสายตาชาวบ้าน) ซึ่งพระเณรทั่วไปไม่ใช่กัน กิริยาสำรวม
 เครื่องขีมิ ไม่ค่อยคลุกคลีกับชาวบ้าน ฉันในบาตร ฉันหนเดียว ชอบอยู่ในที่สงัดเช่น ในป่า ในป่าช้า
 ซึ่งคนทั่วไปเขาไม่อยู่กัน เวลาเดินทางป่าข้างหนึ่งก็แบกกลดซึ่งเป็นเหมือนร่มขนาดใหญ่กว่าร่ม
 ชาวบ้านทั่วไป อีกข้างหนึ่งก็สะพายบาตร หากไปด้วยกันหลายรูปก็เดินตามกันเป็นแถวด้วยความ
 สำรวม เงียบสงบ จึงเป็นภาพที่แปลกตาและน่ากลัวสำหรับชาวบ้านที่ไม่คุ้นเคยกับพระกรรมฐาน แต่
 เป็นภาพที่น่าเคารพเลื่อมใสสำหรับคนที่รู้จักหรือคุ้นเคยกับพระกรรมฐาน^{๓๔}

^{๓๔} ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ. อ่างแล้ว. หน้า ๘ - ๙

ฉะนั้น ในระยะแรกๆชาวบ้านทั่วไปจึงยังไม่เข้าใจเรื่องพระกรรมฐานและมองพระกรรมฐานด้วยความรู้สึกผิดๆต่อเมื่อได้มีโอกาสสังเกตวัตรปฏิบัติของพระกรรมฐานและมีโอกาสทำความเข้าใจจักคุ้นเคยจึงเริ่มมีความเข้าใจและสนใจจะธรรมปฏิบัติมากขึ้นเป็นลำดับและกลายเป็นความนิยมในเวลาต่อมา

ในยุคที่หลวงปู่มั่นยังมีชีวิตอยู่ ท่านมีอิทธิพลและบทบาทยังเป็นไปในวงแคบๆอยู่เฉพาะต่อพุทธศาสนิกชนในพื้นที่ที่หลวงปู่มั่นไปอยู่จำพรรษาหรืออยู่บำเพ็ญสมาธิภาวนาเท่านั้น เกียรติคุณและชื่อเสียงของท่านยังไม่ค่อยเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในหมู่พุทธศาสนิกชนทั่วไปนัก แต่เกียรติคุณและชื่อเสียงของหลวงปู่มั่นได้เริ่มเป็นที่รู้จักและแพร่หลายออกไปในยุคหลังจากที่ท่านมรณภาพแล้ว ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ศิษยานุศิษย์ของหลวงปู่มั่นรุ่นแรกๆ ได้เริ่มเป็นที่รู้จักต่อพุทธศาสนิกชนในฐานะเป็นพระอาจารย์กรรมฐานสายหลวงปู่มั่นและได้เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนอย่างกว้างขวางไปทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ เช่น พระอาจารย์สิงห์ ขนดะยากโม พระอาจารย์ดูล อตุโล พระอาจารย์เทศก์ เทศร์สี พระอาจารย์สี ธมมธโร พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมปนฺโน พระอาจารย์ชา สุภทฺโท เป็นต้น เกียรติคุณชื่อเสียงของพระอาจารย์กรรมฐานดังกล่าวเหล่านี้โด่งดังระบือไกลไปเพียงใด เกียรติคุณและชื่อเสียงของหลวงปู่มั่น ก็ยิ่งโด่งดังระบือไกลไปเพียงนั้น เพราะอาจารย์กรรมฐานดังกล่าวเหล่านี้ ล้วนยกย่องเทิดทูนหลวงปู่มั่น และนำเอาปฏิบัติในการประพฤติปฏิบัติของหลวงปู่มั่นมาแนะนำสั่งสอนให้เป็นแบบอย่างแก่ศิษยานุศิษย์และประชาชนทั่วไปอยู่เสมอ จึงเป็นการประกาศเกียรติคุณของหลวงปู่มั่นให้ขจรกระจายแพร่หลายไปอย่างกว้างขวาง^{๓๕}

๒. พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมปนฺโน ได้เรียบเรียงประวัติหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ออกเผยแพร่ว่า เมื่อ พ.ศ.๒๕๑๒ โดยเริ่มตีพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศรีสัปดาห์เป็นครั้งแรกเป็นการนำเสนอประวัติและคำสอนของหลวงปู่มั่นอย่างละเอียดพิสดารเป็นครั้งแรกยังความสนใจเรื่องของหลวงปู่มั่นและการปฏิบัติกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นให้เกิดขึ้นในหมู่ประชาชนอย่างกว้างขวาง นับเป็นการปลุกกระแสความสนใจและความตื่นตัวในเรื่องกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นที่สำคัญ ประวัติพระอาจารย์เล่มนี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่างๆต่อมาอีกหลายครั้ง และได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่ใน

^{๓๕} สัมภาษณ์ นางราตรี วารีประโคน, พยาบาลวิชาชีพ ระดับชำนาญการ, โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลบ้านโคกเมือง ต.จรเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์, ๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ภาษาต่างประเทศด้วย กล่าวได้ว่าประวัติหลวงปู่มั่นเล่มนี้เป็นเสมือนคู่มือในการศึกษาและทำความเข้าใจพระกรรมฐานและการปฏิบัติกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นเป็นเบื้องต้น สำหรับผู้สนใจที่จะศึกษาปฏิบัติธรรมในแนวนี้^{๓๖}

หลังจากประวัติหลวงปู่มั่นที่พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมฺปนฺโน เรียบเรียงขึ้นได้พิมพ์เผยแพร่ออกไป ก็ได้มีผู้เรียบเรียงประวัติและเรื่องราวเกี่ยวกับหลวงปู่มั่นด้านต่างๆรวมทั้งมีการรวบรวมคำสอนของหลวงปู่มั่นในลักษณะต่างๆออกเผยแพร่มากขึ้น เป็นเหตุให้ชื่อของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต เป็นที่รู้จักและติดปากติดคำของคนทั่วไป

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การศึกษาและปฏิบัติกรรมฐานสายหลวงปู่มั่น ได้เริ่มแพร่หลายมาตั้งแต่ตอนปลายอายุของท่าน โดยในระยะแรกแพร่หลายอยู่ในหมู่พระภิกษุสามเณรวงแคบๆก่อนแล้วจึงค่อยขยายไปสู่ชาวบ้านในแวดวงแคบๆเช่นกัน ต่อเมื่อหลวงปู่มั่นถึงมรณภาพแล้วบรรดาศิษยานุศิษย์ฝ่ายบรรพชิตของท่านได้ช่วยกันนำหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานรวมถึงปฏิบัติทางด้านความประพฤติปฏิบัติของท่านออกแนะนำสั่งสอนพุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ โดยการเทศน์การสอน และการเรียบเรียงเป็นหนังสือ จึงทำให้หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานและปฏิบัติของหลวงปู่มั่นเป็นที่รู้จักและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พุทธศาสนิกชนทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ จากปฏิปทาในการสั่งสอนศิษยานุศิษย์ของหลวงปู่มั่นแสดงให้เห็นว่าท่านมุ่งสร้างแบบแผนและตัวอย่างในการประพฤติปฏิบัติให้แก่พระภิกษุสามเณรทั้งสองนิกาย ดังคำแนะนำของท่านที่ว่า ทั้งธรรมยุตและมหานิกายก็จำเป็นต้องมีพระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเช่นเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่าหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต เป็นผู้มีอิทธิพลและบทบาทสำคัญมากต่อคณะสงฆ์ไทย สามารถสร้างความสมานฉันท์ในความแตกต่างทางนิกายให้สนิทเป็นเนื้อเดียวกันด้วยธรรมปฏิบัติที่ยอดเยี่ยมยิ่ง

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต ได้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวที่ท่านได้ศึกษาสืบทอดมาจากบูรพาจารย์และนำมาสั่งสอนเผยแพร่แก่ศิษย์ยานุศิษย์ กระทั่งการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวของท่านได้เป็นที่รู้จักและนิยมแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวางดังที่เรียกกันว่า วิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นนั้น ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในวงการพระพุทธศาสนาของไทยอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระหรือการปฏิบัติกรรมฐาน

^{๓๖} สัมภาษณ์ พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาาราม, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

แม้จะเป็นสิ่งที่เคยมีมาในพระสงฆ์ไทยแต่โบราณ ดังที่รู้จักกันในนามว่าพระฝ่ายอรัญวาสี มีเจ้าคณะใหญ่ปกครองดูแลเป็นเอกเทศแต่ในที่สุดคณะอรัญวาสีก็ถูกยกเลิกไปเพราะไม่มีวัดอรัญวาสีและพระอรัญวาสีให้ปกครอง คงเหลือแต่ชื่อที่ปรากฏในเอกสารราชการตามประเพณี แม้ในหมู่พระสงฆ์คณะธรรมยุต ซึ่งเป็นที่มาของบูรพาจารย์ของหลวงปู่มั่นเอง พระภิกษุสามเณรที่ใฝ่ในการปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงจังก็มีน้อยลงจนกลายเป็นเรื่องส่วนบุคคลตามอัธยาศัย กระทั่งพระภิกษุสามเณรรูปใดแสดงตนว่าเป็นผู้ปฏิบัติกรรมฐานก็มักจะเป็นผู้ที่แปลกในสายตาพระภิกษุสามเณรในหมู่คณะเดียวกัน กระทั่งเมื่อหลวงปู่มั่นได้เริ่มการปฏิบัติกรรมฐานและออกจาริกแสวงหาที่วิเวกปฏิบัติสมาธิภาวนาไปตามป่าเขา ที่เรียกกันว่า ออกไปอุตุรงค์ อย่างจริงจังจนชื่อเรียกเกียรติคุณทางวิปัสสนารวมทั้งอิทธิปาฏิหาริย์บางอย่างของท่านเป็นที่ปรากฏแก่ประชุมชนฝ่ายสงฆ์และฝ่ายชาวบ้าน จึงทำให้พระภิกษุสามเณรเริ่มเกิดความสนใจในการปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงจังตามอย่างหลวงปู่มั่นมากขึ้น พร้อมทั้งทำให้พระเถระในระดับพระบริหารคณะสงฆ์เห็นคุณค่าและตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระว่ามีความสำคัญต่อความมั่นคงและเผยแพร่พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้พระเถระผู้รับผิดชอบการบริหารคณะสงฆ์ในภาคอีสานในยุคนั้น คือ สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสโส) สั่งการให้มีการส่งเสริมและเผยแพร่การศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระ หรือการปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงจังทั่วประเทศเป็นครั้งแรกซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2475 นับเป็นจุดเริ่มต้นของการเผยแพร่วิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นอย่างเป็นทางการ^{๓๗}

จึงกล่าวได้ว่า หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ได้มีอิทธิพลส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิดและการปรับเปลี่ยนท่าทีของพระสงฆ์สามเณรและพุทธศาสนิกชนในประเทศไทย โดยส่วนรวมในหลายด้านกล่าวคือ

๑. ก่อให้เกิดความตื่นตัวในหมู่พระภิกษุสามเณรโดยส่วนใหญ่ว่าการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดนั้น เป็นหัวใจของการบวชหรือการเป็นพระภิกษุสามเณร จากอิทธิพลในส่วนนี้ทำให้พระภิกษุสามเณรที่รับรู้หลักคำสอนและปฏิบัติหวั่นไหววัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น มีความสำนึกในทางพระธรรมวินัยและมีการปรับเปลี่ยนท่าทีในทางพฤติกรรมให้อยู่ในความสำรวมเหมาะสมแก่

^{๓๗} สัมภาษณ์ นายแพทย์ สดทรงศิลป์, ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาหัวัดสุรินทร์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

สมณะสาธุพราหมณ์มากขึ้น แม้บางท่านจะไม่ถึงกับทุ่มเทชีวิตให้แก่การปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงจัง แต่ก็เป็นผู้มีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย เป็นแบบอย่างที่ดีแก่พระภิกษุสามเณรทั่วไป

๒. ก่อให้เกิดความตื่นตัวในการปฏิบัติกรรมฐานในหมู่พระภิกษุสามเณรอย่างกว้างขวาง ปฏิบัติและคำสอนของหลวงปู่มั่นได้ก่อให้เกิดศรัทธาและความมั่นใจในการปฏิบัติกรรมฐานแก่ภิกษุสามเณรผู้สนใจการปฏิบัติว่า เป็นสิ่งที่มีคุณค่าและเป็นไปได้ เป็นการปฏิบัติที่ให้ผลดีและให้ผลจริง โดยมีพระอาจารย์และเป็นแรงบันดาลใจ จากอิทธิพลของปฏิปทาและคำสอนของหลวงปู่มั่นทำให้เกิดความนิยมในการปฏิบัติสมาธิภาวนาขึ้น ในหมู่พระสงฆ์ตลอดไปถึงชาวบ้านด้วย กระทั่งทำให้คนทั่วไปในปัจจุบันรู้สึกว่าการปฏิบัติสมาธิภาวนาเป็นสิ่งที่ทุกคนควรทำและทำได้ ไม่ว่าจะเป็พระสงฆ์หรือชาวบ้านธรรมดา ซึ่งเป็นท่าทีต่อการปฏิบัติธรรมของชาวพุทธในเมืองที่ไม่เคยมีมาก่อน

3. ก่อให้เกิดความสำนึกในหน้าที่และสาระของการประพฤติพรหมจรรย์ อิทธิพลจากปฏิปทาและคำสอนของหลวงปู่มั่นได้ก่อให้เกิดสำนึกขึ้นในหมู่พระภิกษุสามเณร (แม้จะไม่ทั้งหมด) ว่าหน้าที่อันแท้จริงของการประพฤติพรหมจรรย์หรือการบวช คือ การปฏิบัติสมาธิภาวนาเพื่อบรรลุถึงสาระอันแท้จริงของการบวช และการปฏิบัติสมาธิภาวนานั้น แม้จะเป็นการปฏิบัติที่ยังไม่บรรลุถึงสาระของพรหมจรรย์ คือวิมุตติสาระ แต่ก็เป็นกรปฏิบัติที่เป็นแบบอย่างที่ดีแก่พุทธบริษัทและบุคคลทั่วไป อิทธิพลในส่วนนี้ เท้ากับช่วยให้พระสงฆ์หรือพื้นบพบาทและหน้าที่โดยตรงของตน คือ การปฏิบัติธรรมหรือสมาธิภาวนาที่ดูจะลืมนไป ให้กลับฟื้นคืนตัวขึ้นมาอย่างเด่นชัดและอย่างถูกต้องอีกครั้งหนึ่ง

เราคงปฏิเสธไม่ได้ว่า อิทธิพลหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น รวมถึงคณะอาจารย์สายหลวงปู่มั่น ได้กระตุ้นเตือนและเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดความฟื้นฟูและส่งเสริมการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นในประเทศไทยยุคปัจจุบัน เพราะก่อนยุคของหลวงปู่มั่นนั้น การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแม้จะมีอยู่ก็มักเป็นสิ่งที่เข้าใจกันว่าเป็นเรื่องลึกลับ แปลกประหลาด และเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล บางครั้งก็กลายเป็นเรื่องที่ปฏิบัติกันอย่างผิด ๆ เพี้ยน ๆ ถึงกับต้องมีการสังคายนาหรือชำระกัน อย่างเช่นสมัยรัชกาลที่ 2 แต่หลังจากวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นเริ่มเป็นที่รู้จักแพร่หลายแล้ว การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็กลายเป็นเรื่องที่สอนและปฏิบัติอย่างเปิดเผย เป็นเรื่องที่ทุกคนทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านก็สามารถปฏิบัติได้ ทั้งเป็นเรื่องที่เข้าใจกันว่าทุกคนควรปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของตนเองและคนในสังคม

4. ทำให้เกิดความเข้าใจและมีท่าทีที่ถูกต้องต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในหมู่ประชาชน จากอิทธิพลของหลวงปู่มั่นรวมทั้งคณาจารย์สายหลวงปู่มั่น ทำให้พระสงฆ์ถึงประชาชนทั่วไปเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องว่าการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้นไม่ใช่เรื่องลึกลับ ไม่ใช่เรื่องไสยศาสตร์ ไม่ใช่เรื่องสร้างฤทธิ์สร้างเดช แต่เป็นเรื่องของการปฏิบัติธรรมเพื่ออบรมจิตใจให้มีความสงบอันจะนำไปสู่ความสุขความบริสุทธิ์ของชีวิต ผู้ที่ปฏิบัติจะปฏิบัติได้มากน้อยเพียงไรก็ขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละบุคคล

จากความเข้าใจที่ถูกต้อง ก็ทำให้คนทั่วไปมีท่าทีต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไปในทางที่ดีคือถือว่าการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหรือที่เรียกกันง่าย ๆ ว่า การทำสมาธินั้น เป็นการปฏิบัติที่มีประโยชน์ต่อชีวิตทุกระดับชั้น ตั้งแต่เด็กอนุบาลไปจนถึงพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้น ฉะนั้นการทำสมาธิจึงสามารถประยุกต์ใช้กับชีวิตได้ทุกระดับและทุกหน้าที่ การงาน เพื่อความสุขและความดีของชีวิต เป็นเหตุให้ในปัจจุบันมีการสอนและฝึกการทำสมาธิกันอย่างกว้างขวางในหมู่ประชาชนพุทธศาสนิกชนทั่วไปอย่างไม่เคยมีมาก่อน และมีมากเป็นพิเศษในปริมณฑลที่มีสำนักวิปัสสนาสายหลวงปู่มั่นตั้งอยู่

อนึ่งเหตุผลสำคัญที่ทำให้หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต มีอิทธิพลต่อความคิดและการปฏิบัติของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน ก็คือหลักการคำสอนที่แสดงให้เห็นถึง “ความเป็นธรรมตา” ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในทางพระพุทธศาสนา และปฏิปทาของพระอาจารย์กรรมฐานสายหลวงปู่มั่น ที่สำรวมเคร่งครัดน่าเลื่อมใสเป็นอย่างยิ่ง

๔.๓ ผลการศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภริทัตโต

ผลจากการศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น
ภริทัตโต พบว่า

๔.๓.๑ คุณค่าที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองของผู้ปฏิบัติตามหลวงปู่มั่น ภริทัตโต

จากการศึกษาพบว่า การประพฤติวัตรปฏิบัติธรรมของหลวงปู่มั่น ภริทัตโต ทำให้บุคคลที่
น้อมกายใจเข้าถือปฏิบัติตามจักทำให้เกิดคุณค่าและเข้าถึงความเป็นผู้มีความฉลาดปราดเปรื่องมี
ความรู้ความสามารถ ในอุบายวิธีในการขจัดกิเลส มีดังต่อไปนี้

๑. เป็นผู้เคร่งครัดในพระธรรมวินัย^{๓๘}

๒. ปฏิบัติในการปฏิบัติธรรม เป็นคุณธรรมประการต่อมาที่สร้างความมั่นใจในการปฏิบัติ
ธรรมแก่ศิษยานุศิษย์ เพราะปฏิบัติในการปฏิบัติธรรมของหลวงปู่มั่นนั้น มุ่งอรรถมุ่งธรรมเป็น
สำคัญ^{๓๙} ไม่คิดในรูปแบบหรือพิธีการ และปฏิบัติอย่างจริงจังสม่ำเสมอ โดยท่านเองปฏิบัติให้เห็น
เป็นแบบอย่าง^{๔๐} พร้อมทั้งคอยสั่งสอนแนะนำวิธีปฏิบัติช่วยแก้ปัญหาในการปฏิบัติและคอยตักเตือน
ว่ากล่าวในสิ่งที่ศิษย์กระทำผิดพลาดหรือประมาทพลอยเลอ

๓. การสั่งสอนศิษย์ เป็นการสั่งสอนที่ตรงประเด็น ตรงจิตอหยาศัยของศิษย์ทำให้ศิษย์แต่
ละท่านมีความรู้สึกเสมือนว่าหลวงปู่มั่นรู้ความคิดจิตใจของตนโดยที่ตนไม่ต้องบอกหรือไม่ต้องถาม
หลวงปู่มั่นก็สามารถสอนหรือแนะนำในเรื่องที่ตนอยากรู้ หรืออธิบายในเรื่องที่เป็นปัญหาคาใจของตน
ได้อย่างแจ่มแจ้ง^{๔๑}

^{๓๘} สัมภาษณ์ พระครูโสภณธรรมรังสี(พระมหาสุพรรณ สุวณโณ), เจ้าอาวาสวัดป่าโยธาประสิทธิ์(ธ)
จังหวัดสุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๓๙} สัมภาษณ์ พระราชวิสุทธิมุนี(เถื่อน ขนติโณ), เจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ), เจ้าอาวาสวัดเขาศาลา
ตุลฐานะจาวโร จังหวัดสุรินทร์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

^{๔๐} สัมภาษณ์ พระสันพิชัย ปญญาวฑฒโน, เลขานุการเจ้าคณะอำเภอเมืองสุรินทร์(ธ), ๑๗ ตุลาคม
๒๕๖๒.

^{๔๑} สัมภาษณ์ นางเขมานันท์ ขวบลฉลาด, ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล, ต.เนินยาง อ.เมือง จ.สุรินทร์,
๒๒ ตุลาคม ๒๕๖๒.

๔. ความแตกฉานชำخองในธรรมทั้งเชิงปริยัติและเชิงปฏิบัติ ในการสั่งสอนหรือตอบปัญหาธรรมแก่ศิษยานุศิษย์ หลวงปู่มั่นสามารถอธิบายขยายความในแต่ละข้อธรรม หรือประเด็นปัญหาได้อย่างละเอียด ในเชิงปริยัติท่านก็ไม่ทิ้งหลักฐานในพระบาลี ในเชิงปฏิบัติท่านก็อธิบายจากประสบการณ์ตรงอันเป็นผลจากการปฏิบัติของท่านเอง^{๔๒}

๕. คุณธรรมประการสุดท้าย คือความสงบสำรวมก่อปรด้วยเมตตา อันเป็นผลรวมจากความรอบรู้และการปฏิบัติพัฒนาจิตของท่าน เป็นสิ่งที่ทำให้บรรดาศิษยานุศิษย์รู้สึกเย็นกายเย็นใจเมื่อเข้าใกล้ พร้อมทั้งรู้สึกเคารพยำเกรง ทำให้เกิดกำลังใจและอุตสาหะที่จะประพฤติปฏิบัติตามอย่างท่าน

ดังนั้นด้วยคุณธรรมประการสำคัญดังกล่าวทำให้เกียรติคุณชื่อเสียงของหลวงปู่มั่น ระเบิดไปในหมู่พระภิกษุสามเณรผู้ใฝ่ใจในการปฏิบัติ พระภิกษุสามเณรผู้มุ่งศึกษาปฏิบัติทางวิปัสสนาธุระ จึงพยายามที่จะพบและถวายตัวเป็นศิษย์อยู่ศึกษาปฏิบัติกับหลวงปู่มั่น ทั้งพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย

๔.๑.๒ คุณค่าที่เกิดต่อประชาชนทั่วไป

คุณค่าด้านหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ญิริทตโตที่มีต่อประชาชนทั่วไปนั้น การอบรมสั่งสอนฆราวาส ท่านจะแสดงทาน ศีล ภาวนาเป็นพื้นฐาน ในการสอนฆราวาส ท่านไม่ได้อธิบายลึกซึ้ง ในระยะแรกๆ ชาวบ้านทั่วไปยังไม่เข้าใจเรื่องพระกัมมัฏฐานและมองพระกัมมัฏฐานด้วยความรู้สึกผิดๆ ต่อเมื่อได้มีโอกาสสังเกตวัตรปฏิบัติของพระกัมมัฏฐานและมีโอกาสทำความรู้จักคุ้นเคย จึงเริ่มมีความเข้าใจ และสนใจธรรมปฏิบัติมากขึ้นเป็นลำดับ หลังจากประวัติหลวงปู่มั่นที่หลวงตามหาบัว ญาณสมปนโนเรียบเรียง ได้พิมพ์แพร่หลายออกไปแล้วก็ได้มีผู้เรียบเรียงประวัติและเรื่องราวเกี่ยวกับหลวงปู่มั่นด้านต่างๆ รวมทั้งมีการรวบรวมคำสอนของหลวงปู่มั่นในลักษณะต่างๆ ออกเผยแพร่มากขึ้น เป็นเหตุให้ชื่อของหลวงปู่มั่น ญิริทตโต เป็นที่รู้จักและติดปากติดคำของคนทั่วไป

คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ญิริทตโตนั้น ในด้านคุณธรรมมีชื่อเสียงเป็นที่เลื่องลือทั้งในหมู่พระสงฆ์ และประชาชนท่านเป็นอาจารย์สอนธรรมทาง

^{๔๒} สัมภาษณ์ พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาราม, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

วิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีชื่อเสียงมีผู้เคารพนับถือมากมีศิษยานุศิษย์ที่เป็นพระเถระเป็นที่เคารพศรัทธาของสมณะประชาชนมากมาย และหลวงปู่มั่นก็เป็นพระเถระซึ่งเป็นที่เคารพศรัทธาของสมณะประชาชนด้วยเช่นกัน การศึกษาปฏิบัติกัมมัฏฐานของหลวงปู่มั่น ได้เริ่มแพร่หลายมาตั้งแต่ปลายอายุของท่านโดยในระยะแรกแพร่หลายในหมู่พระภิกษุสามเณรวงแคบๆ ก่อนแล้วจึงค่อยแพร่ขยายไปสู่ชาวบ้านในแคว้นต่างๆ เช่นกัน ต่อเมื่อหลวงปู่มั่นถึงมรณภาพแล้ว บรรดาศิษยานุศิษย์ได้ช่วยกันนำคำสอนและปฏิบัติทางด้านความประพฤติปฏิบัติของท่านออกแนะนำสั่งสอนพุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ทั้งโดยการเทศน์ การสอน และการเรียบเรียงเป็นหนังสือ จึงทำให้คำสอนและปฏิบัติของหลวงปู่มั่นเป็นที่รู้จักและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พุทธบริษัท

สรุปได้ว่า หลวงปู่มั่น ฐริทตโต ท่านเป็นพระเถระผู้ใหญ่ อีกรูปหนึ่งที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ หลวงปู่มั่น เป็นอาจารย์สอนธรรมทางวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีชื่อเสียงมีผู้เคารพนับถือมากมายท่านเป็นฐานที่พึ่งอันมั่นคงตลอดจนเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจของเหล่าศิษยานุศิษย์ทั้งหลายตลอดเวลาในเพศบรรพชิต หลวงปู่ปฏิบัติตนจนกระทั่งเป็นแบบอย่างที่ดีอันจะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่งนักหลังจากอุปสมบทแล้ว ท่านได้ปฏิบัติตนตามแนวทางคำสอนของพระศาสดาอย่างเคร่งครัดและได้ยึดถือธุดงค์วัตร อันเป็นปฏิบัติอดอยาก มกน้อย สันโดษ ด้วยจริยวัตรอย่างงดงาม จนได้รับการยกย่องจากผู้มีศรัทธาทั้งหลายว่าเป็นพระผู้เลิศทางธุดงค์วัตร ท่านได้วางแนวทางในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้แก่สมณะ และประชาชนอย่างกว้างขวาง โดยแนวทางการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์นั้นควรพิจารณากายเป็นของสำคัญ ผู้ที่จะพ้นทุกข์ทั้งหมดล้วนแต่ต้องพิจารณากายนี้ทั้งสิ้น จิตจะรวบรวมกำลังใหญ่ได้ต้องรวบรวมด้วยการพิจารณากายเป็นสำคัญ เมื่อปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานจนชำนาญแล้ว ก็พิจารณาความเป็นจริงตามสภาพแห่งธาตุทั้งหลาย ด้วยอุบายแห่งวิปัสสนา แนวคำสอนของท่านเป็นที่รู้จักกันดีว่า “คำสอนพระป่า” หลังจากที่ท่านมรณภาพลงในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ยังคงมีพระสงฆ์ที่เป็นลูกศิษย์ของท่านสืบต่อแนวทางการปฏิบัติของท่านสืบต่อมาโดยลูกศิษย์เรียกว่า พระกัมมัฏฐานสายวัดป่าหรือพระกัมมัฏฐานสายหลวงปู่มั่น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ท่านได้รับการยกย่องจากผู้มีศรัทธาให้เป็นพระอาจารย์ใหญ่สายวัดป่าสืบมาจนถึงทุกวันนี้

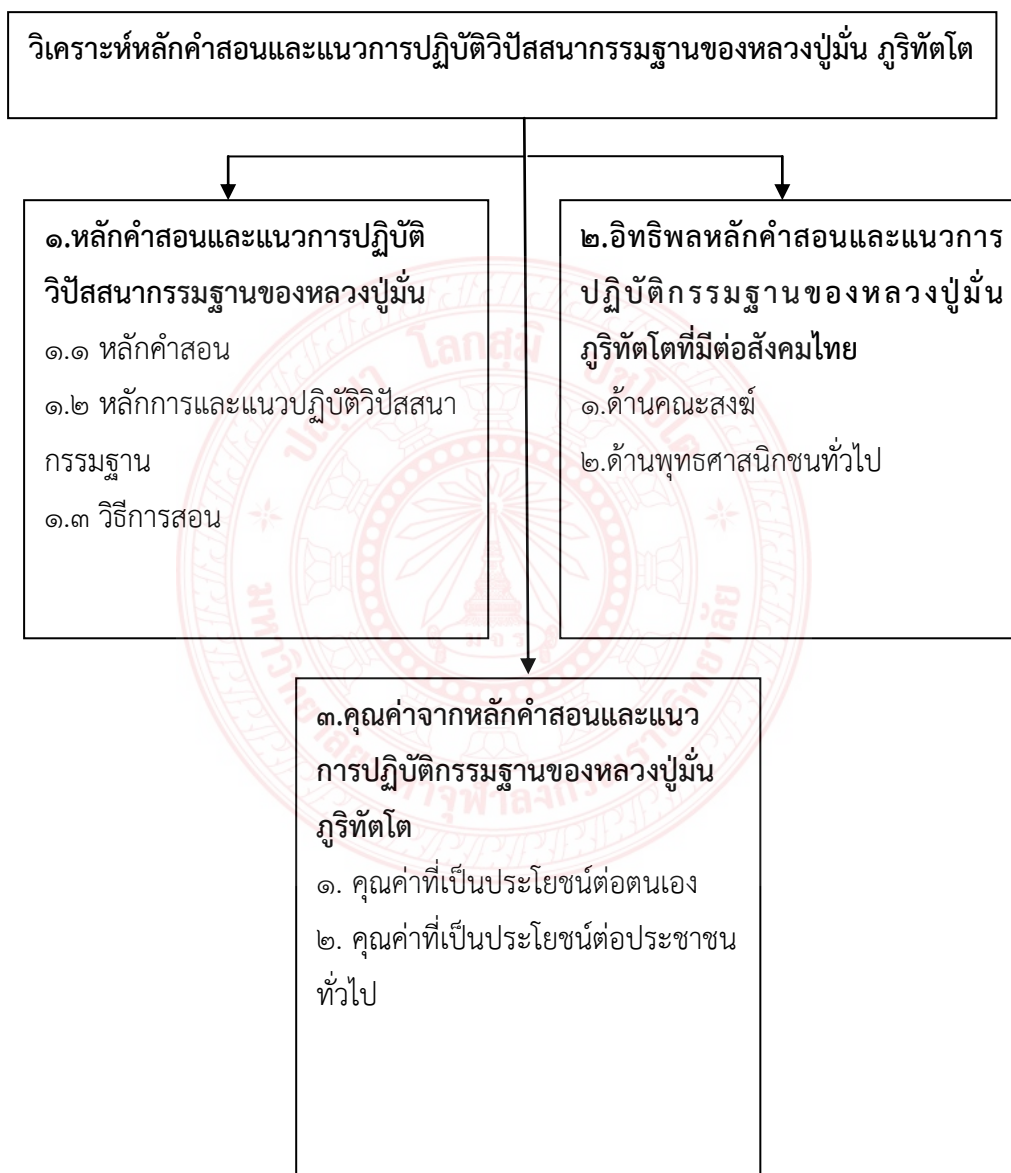
๔.๔ สรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต” สามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการการวิจัยดังนี้

คำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มี ๒ ลักษณะ คือ ๑. คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง มี ๒ เรื่อง คือ ชั้นระวิมุตติสังฆศีลธรรมและบทธรรณบรรยาย ๒. คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แบ่งเป็น ๒ แบบ คือ ก) เป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ ทำนองบันทึกใจความของพระธรรมเทศนาหรือโอวาทในโอกาสต่างๆ มี ๒ ชุด คือ ๑. มุตโตทัย ๒.ธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ข) เป็นการบันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ ในด้านข้อวัตรปฏิบัติ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม หนักในข้อวัตรปฏิบัติ เคร่งครัดในพระธรรมวินัย มีความยินดีในวิเวก รักษาศีลและสัตย์ ปฏิบัติตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สมาทานอุตงค์วัตร ๑๓ และปฏิบัติขันธ์วัตร ๑๔ เป็นประจำด้วย ในด้านรูปแบบและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทโธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งได้รับการสืบทอดจากศิษยานุศิษย์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน อิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตมีอิทธิพลต่อสังคมไทย ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ ๑)อิทธิพลที่มีต่อคณะสงฆ์ ๒)อิทธิพลที่มีต่อพุทธศาสนิกชน คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ คุณค่าที่เป็นประโยชน์ต่อตนเอง และคุณค่าที่เป็นประโยชน์ต่อประชาชนทั่วไป

จากการศึกษาสามารถสรุปเป็นองค์ความรู้จากการวิจัยเป็นแผนภาพได้ดังนี้

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต” มีวัตถุประสงค์คือ ๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ๒) เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย ๓) เพื่อศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการศึกษาข้อมูลเชิงคุณภาพ (Qualitative Data) และการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึก สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต สรุปผลตามวัตถุประสงค์ดังนี้

๕.๑.๑. ศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มี ๒ ลักษณะ คือ ๑) คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง มี ๒ เรื่อง คือ ชั้นระวิมุตติสังคัมภีระธรรมและบทธรรมบรรยาย ๒) คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แบ่งเป็น ๒ แบบ คือ ก) เป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ ทำนองบันทึกใจความของพระธรรมเทศนาหรือโอวาทในโอกาสต่างๆ มี ๒ ชุด คือ ๑. มุตโตทัย ๒. ธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ข) เป็นการบันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ บันทึกนี้มี ๓ ชุด คือ ๑. ปกิณณกรรมของท่านพระอาจารย์มั่น เป็นการรวบรวมบันทึกของศิษย์หลายท่าน ๒. ธรรมโอวาท เป็นการรวบรวมบันทึกเบ็ดเตล็ดของศิษยานุศิษย์หลายรูปที่ได้รับฟังโอวาทธรรมจากท่าน ๓. ภูริทัตตมโอวาท เป็นการรวบรวมบันทึกจากลูกศิษย์หลายรูปเช่นกัน ส่วนแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทโธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติ

ปฏิฐาน ๔ ซึ่งได้รับการสืบทอดจากศิษยานุศิษย์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน วิธีการสอนธรรมท่านมีแนว การสอนตามการปฏิบัติธรรมทั้งในส่วนของพระภิกษุสงฆ์สามเณรและฆราวาส ซึ่งคำสอนหรือโอวาท เรื่องมุตติธรรม ของหลวงปู่มั่นเป็นคำสอนที่มุ่งให้ศิษยานุศิษย์เข้าใจธรรมชาติปฏิบัติและขั้นตอนของ การปฏิบัติ รวมทั้งให้กำลังใจหรือเข้าใจผู้ปฏิบัติให้เกิดความอดสาหัสในการปฏิบัติ โดยยึดหลักศีล สมานธิ และปัญญา เป็นแนวทางปฏิบัติที่สำคัญ ซึ่งคำสอนปฏิบัติของหลวงปู่มั่น เน้นการปฏิบัติให้ ชื่อตรงต่อพระธรรมวินัย ด้วยการปฏิบัติตนให้เคร่งครัดต่อศีลหรือพระวินัยที่ตนสมานทาน การเจริญ สมานธิและวิปัสสนาต้องทำอย่างต่อเนื่องไม่ย่อท้อ ในด้านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดำเนินการ ตามแนวทางของกรรมฐาน ๔๐ ประการ

๕.๑.๒. ศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัต โตที่มีต่อสังคมไทย

หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตมีอิทธิพลต่อสังคมไทย ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ ๑) ในด้านคณะสงฆ์ ในระยะเริ่มแรกที่หลวงปู่มั่นเริ่มการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และจาริกแสวงวิเวกไปในที่ต่างๆ นั้น ท่านได้รับการต่อต้านและถูกมองไปในทางที่ผิด การปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของหลวงปู่มั่นนั้นเป็นสิ่งที่แปลกใหม่และไม่เป็นที่คุ้นเคยของพระภิกษุ สามเณรทั่วไปในยุคนั้น แต่ด้วยความมุ่งมั่นในการประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยโดยไม่ ใส่ใจต่อสายตาและคำกล่าวหาที่ผิดๆของผู้ที่ไม่รู้ไม่เข้าใจ จึงทำให้หลวงปู่มั่นผ่านพ้นอุปสรรคต่างๆ มา ได้ด้วยดี กระทั่งแนวทางปฏิบัติของท่านได้เป็นที่ยอมรับและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พระภิกษุ สามเณรอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบันได้แพร่หลายไปยังนานาประเทศ ซึ่งแสดงให้เห็น ว่าหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านมีอิทธิพลส่งผลต่อคณะสงฆ์ทั้งฝ่าย ธรรมยุติกนิกายและมหานิกายเป็นอย่างมาก และ ๒) ในด้านพุทธศาสนิกชนทั่วไป พบว่า ใน ระยะแรกๆ ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภาพของพระกรรมฐานเป็นของแปลก และเป็นที่ยกย่องสรรเสริญของชาวบ้านทั่วไป ทั้งนี้เพราะกิริยาท่าทางของพระกรรมฐานนั้น แตกต่างไปจากพระภิกษุสามเณรทั่วไป คือห่มจีวรสีกรัก หรือสีน้ำตาลหม่น ซึ่งพระเณรทั่วไปไม่ใช้กัน กิริยาสำรวมเคร่งขรึม ไม่ค่อยคลุกคลีกับชาวบ้าน ฉันทนบาตร ฉันทนเดียว ชอบอยู่ในที่สงัดเช่น ใน ป่า ในป่าช้า ซึ่งคนทั่วไปเขาไม่อยู่กัน เวลาเดินทางบ่าข้างหนึ่งก็แบกกลดซึ่งเป็นเหมือนร่มขนาดใหญ่

กว่าร่มชาวบ้านทั่วไป ในระยะแรกๆชาวบ้านทั่วไปจึงยังไม่เข้าใจเรื่องพระกรรมฐานและมองพระกรรมฐานด้วยความรู้สึกที่ไม่ดี แต่เมื่อได้มีโอกาสสังเกตวัตรปฏิบัติของพระกรรมฐานและมีโอกาสทำความรู้จักคุ้นเคยจึงเริ่มมีความเข้าใจและสนใจจะธรรมปฏิบัติมากขึ้นเป็นลำดับและกลายเป็นความนิยมในเวลาต่อมา ภายหลังจากที่หลวงปู่มั่นได้มรณภาพ ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านก็ได้ปรากฏและหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมของท่านได้มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนทั้งชาวไทยและต่างประเทศอย่างมากมาย จนกระทั่งท่านได้รับการยกย่องจากองค์การยูเนสโกว่าเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพประจำปี ๒๕๖๓-๒๕๖๔

๕.๑.๓. ศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภุริทัตโต

คุณค่าที่ได้เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ในแง่ของความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย ปฏิบัติในการปฏิบัติกรรมฐาน การสั่งสอนศิษยานุศิษย์ ที่สั่งสอนได้ตรงจรตอธยาสัย มีความแตกฉาน ชำชองในธรรมทั้งปริยัติและปฏิบัติ สามารถตอบปัญหาธรรมแก่ผู้ปฏิบัติได้อย่างลึกซึ้งเข้าใจง่าย และมีความสำรวมระวังกปรด้วยเมตตาธรรม คุณค่าที่เกิดขึ้นจากสาเหตุเหล่านี้ทำให้มีสำนักวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและฝ่ายมหานิกายเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งทั้ง ๒ นิกายนี้ได้ยึดถือปฏิบัติตามหลักที่ท่านได้สั่งสอนเอาไว้ ในส่วนคุณค่าที่เกิดขึ้นต่อพุทธศาสนิกชนที่ปฏิบัติตามหลักคำสอนของท่านนั้น ท่านจะแสดงทาน ศิล ภาวนาเป็นพื้นฐาน ด้วยเหตุว่าเป็นธรรมอันเป็นรากแก้วของความเป็นมนุษย์ และเป็นรากเหง้าของพระพุทธศาสนา การสอนฆราวาสท่านไม่ได้อธิบายลึกซึ้งไปกว่าฐานะของฆราวาส แต่หากฆราวาสนำหลักคำสอนของท่านไปปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดย่อมเกิดมรรคผลในชีวิต สร้างความสุขให้เกิดขึ้นได้ตามฐานานุรูปของแต่ละบุคคล หลวงปู่มั่นท่านเป็นพระเถระผู้ใหญ่ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เป็นอาจารย์สอนธรรมทางวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีชื่อเสียงมีผู้เคารพนับถือมากมาย ท่านเป็นฐานที่พึ่งอันมั่นคงตลอดจนเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจของเหล่าศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย ตลอดเวลาในเพศบรรพชิต ท่านปฏิบัติตนจนกระทั่งเป็นแบบอย่างที่ดีอันจะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่งนัก หลังจากอุปสมบทแล้ว ท่านได้ปฏิบัติตนตามแนวทางคำสอนของพระศาสดาอย่างเคร่งครัดและได้ยึดถือธุดงค์วัตร อันเป็นปฏิปทาอดอยาก มกน้อย สันโดษ ด้วยจริยวัตรอย่างงดงาม จนได้รับการยกย่องจากผู้มีศรัทธาทั้งหลายว่าเป็นพระผู้เลิศทางธุดงค์วัตร ท่านได้วาง

แนวทางในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้แก่สมณะ และประชาชนอย่างกว้างขวาง โดยแนวทางการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์นั้นควรพิจารณากายเป็นของสำคัญ หลังจากที่ท่านมรณภาพลงในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ยังคงมีพระสงฆ์ที่เป็นลูกศิษย์ของท่านสืบต่อแนวทางการปฏิบัติของท่านสืบต่อมาโดยลูกศิษย์เรียกว่า พระกัมมัฏฐานสายวัดป่าหรือพระกัมมัฏฐานสายหลวงปู่มั่น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของท่านมีคุณค่าควรแก่การได้รับการยกย่องจากผู้มีศรัทธาให้เป็นพระอาจารย์ใหญ่สายวัดป่าสืบมาจนถึงทุกวันนี้

๕.๒ อภิปรายผล

รายงานการวิจัยเรื่องวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต อภิปรายผลการวิจัยได้ดังนี้

หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต มี ๒ ลักษณะ คือ ๑) คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง มี ๒ เรื่อง คือ ชั้นระวิมุตติสังฆศีลธรรมและบทธรรณบรยาย ๒) คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทโธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่นนี้ได้รับการสืบทอดจากศิษยานุศิษย์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน วิธีการสอนธรรมท่านมีแนวการสอนตามการปฏิบัติธรรมทั้งในส่วนของพระภิกษุสงฆ์สามเณรและฆราวาส คือ ชั้น ๕ ซึ่งคำสอนหรือโอวาทเรื่องมุตติธรรม ของหลวงปู่มั่นเป็นคำสอนที่มุ่งให้ศิษยานุศิษย์เข้าใจธรรมภาคปฏิบัติและขั้นตอนของการปฏิบัติรวมทั้งให้กำลังใจหรือเข้าใจผู้ปฏิบัติให้เกิดความอดทนสาหะในการปฏิบัติ โดยยึดหลักศีล สมาธิ และปัญญา เป็นแนวทางปฏิบัติที่สำคัญ ซึ่งคำสอนปฏิบัติของหลวงปู่มั่น เน้นการปฏิบัติให้ชื่อตรงต่อพระธรรมวินัย ด้วยการปฏิบัติตนให้เคร่งครัดต่อศีลหรือพระวินัยที่ตนสมათาน การเจริญสมาธิและวิปัสสนาต้องทำอย่างต่อเนื่องไม่ย่อท้อ ในด้านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดำเนินการตามแนวทางของกรรมฐาน ๔๐ ประการ

หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐิริทัตโตมีอิทธิพลต่อสังคมไทย ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ ๑) ในด้านคณะสงฆ์ ในระยะเริ่มแรกที่หลวงปู่มั่นเริ่มการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

และจาริกแสวงวิเวกไปในที่ต่าง ๆ นั้น ท่านได้รับการต่อต้านและถูกมองไปในทางที่ผิด การปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของหลวงปู่มั่นนั้นเป็นสิ่งที่แปลกใหม่และไม่เป็นที่คุ้นเคยของพระภิกษุ สามเณรทั่วไปในยุคนั้น แต่ด้วยความมุ่งมั่นในการประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยโดยไม่ ใส่ใจต่อสายตาและคำกล่าวหาที่ผิดๆของผู้ที่ไม่รู้ไม่เข้าใจ จึงทำให้หลวงปู่มั่นผ่านพ้นอุปสรรคต่างๆ มา ได้ด้วยดี กระทั่งแนวทางปฏิบัติของท่านได้เป็นที่ยอมรับและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พระภิกษุ สามเณรอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบันได้แพร่หลายไปยังนานาประเทศ และ ๒) ในด้าน พุทธศาสนิกชนทั่วไป พบว่า ในระยะแรกๆของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภาพของ พระกรรมฐานเป็นของแปลกและเป็นที่น่าหวาดกลัวระแวงสงสัยของชาวบ้านทั่วไป ทั้งนี้เพราะกิริยา ท่าทางของพระกรรมฐานนั้นแตกต่างไปจากพระภิกษุสามเณรทั่วไป คือห่มจีวรสีกรัก หรือสีน้ำตาล หม่น ซึ่งพระเณรทั่วไปไม่ใช้กัน กิริยาสำรวมเคร่งขรึม ไม่ค่อยคลุกคลีกับชาวบ้าน ฉันในบาตร ฉันหน เดียว ชอบบอญู่ในที่สงัดเช่น ในป่า ในป่าช้า ซึ่งคนทั่วไปเขาไม่อยู่กัน เวลาเดินทางบ่าข้างหนึ่งก็แบก กลดซึ่งเป็นเหมือนร่มขนาดใหญ่กว่าร่มชาวบ้านทั่วไป ในระยะแรกๆชาวบ้านทั่วไปจึงยังไม่เข้าใจเรื่อง พระกรรมฐานและมองพระกรรมฐานด้วยความรู้สึกที่ไม่ดี แต่เมื่อได้มีโอกาสสังเกตวัตรปฏิบัติของพระ กรรมฐานและมีโอกาสทำความรู้จักคุ้นเคยจึงเริ่มมีความเข้าใจและสนใจจะธรรมปฏิบัติมากขึ้นเป็น ลำดับและกลายเป็นความนิยมในเวลาต่อมา ภายหลังจากที่หลวงปู่มั่นได้มรณภาพ ชื่อเสียงเกียรติคุณ ของท่านก็ได้ปรากฏและหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติกรรมของท่านได้มีอิทธิพลต่อ พุทธศาสนิกชนทั้งชาวไทยและต่างประเทศอย่างมากมาย จนกระทั่งท่านได้รับการยกย่องจากองค์การ ยูเนสโกว่าเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพเมื่อไม่นานนี้เอง ซึ่งสอดคล้องกับ**สุเชาว์ พลอย ชุม**^๑ ได้ศึกษาวิจัย “เรื่องสำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต” ผลจากการวิจัยพบว่า พระ อาจารย์มั่นเป็นศิษย์รุ่นที่ ๓ ที่สืบเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังผนวชเป็น พระภิกษุ เป็นผู้มีความรอบรู้ในวิปัสสนากรรมฐานทั้งเชิงปริยัติและปฏิบัติ ได้รับความเคารพยกย่อง จากพระภิกษุสามเณรผู้เป็นศิษย์ว่า “พระอาจารย์ใหญ่” มีศิษยานุศิษย์ทั้งในคณะธรรมยุติและใน คณะมหานิกาย ซึ่งศิษย์ทั้ง ๒ คณะต่างปฏิบัติยึดมั่นตามแนวคำสอนและปฏิบัติทาของพระอาจารย์มั่น คือเคร่งครัดในพระธรรมวินัยสมาทานธุดงค์วัตรและปฏิบัติสมถกรรมฐานอย่างจริงจังและปฏิบัติสมถ

^๑ สุเชาว์ พลอยชุม, สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, รายงานการวิจัย, (ศูนย์พุทธศาสตร์ ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), บทคัดย่อ.

วัตรต่างๆ อย่างสม่ำเสมอโดยไม่แตกต่างกัน ศิษยานุศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ทั้ง ๒ นิกาย ต่างได้รับความนิยมนับถือจากพุทธบริษัททั่วไปเหมือนกัน เป็นเหตุให้เกิดวัดหรือสำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุติและฝ่ายมหานิกายกระจายไปทั่วทุกภูมิภาคทั่วประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสาขาของสำนักสำคัญ ๒ สำนักคือ วัดประชาคมวนารามและวัดหนองป่าพง และส่วนใหญ่ร้อยละ ๘๐ อยู่ในภาคอีสาน

คุณค่าที่ได้เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ในแง่ของความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย ปฏิบัติในการปฏิบัติกรรมฐาน การสั่งสอนศิษยานุศิษย์ ที่สั่งสอนได้ตรงจิตอภัยสาส์ มีความแตกฉาน ชำชองในธรรมทั้งปริยัติและปฏิบัติ สามารถตอบปัญหาธรรมแก่ผู้ปฏิบัติได้อย่างลึกซึ้งเข้าใจง่าย และมีความสำรวมระวังกอบปรด้วยเมตตาธรรม คุณค่าที่เกิดขึ้นจากสาเหตุเหล่านี้ทำให้มีสำนักวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุตและฝ่ายมหานิกายเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งทั้ง ๒ นิกายนี้ ได้ยึดถือปฏิบัติตามหลักที่ท่านได้สั่งสอนเอาไว้ ในส่วนคุณค่าที่เกิดขึ้นต่อพุทธศาสนิกชนที่ปฏิบัติตามหลักคำสอนของท่านนั้น ท่านจะแสดงท่าน ศิล ภาวนาเป็นพื้นฐาน ด้วยเหตุว่าเป็นธรรมอันเป็นรากแก้วของความเป็นมนุษย์ และเป็นรากเหง้าของพระพุทธศาสนา การสอนฆราวาสท่านไม่ได้อธิบายลึกซึ้งไปมากกว่าฐานะของฆราวาส แต่หากฆราวาสนำหลักคำสอนของท่านไปปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดย่อมเกิดมรรคผลในชีวิต สร้างความสุขให้เกิดขึ้นได้ตามฐานานุรูปของแต่ละบุคคล หลวงปู่มั่นท่านเป็นพระเถระผู้ใหญ่ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เป็นอาจารย์สอนธรรมทางวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีชื่อเสียงมีผู้เคารพนับถือมากมาย ท่านเป็นฐานที่พึ่งอันมั่นคงตลอดจนเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจของเหล่าศิษยานุศิษย์ทั้งหลายตลอดเวลาในเพศบรรพชิต หลวงปู่ปฏิบัติตนจนกระทั่งเป็นแบบอย่างที่ดีอันจะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่งนัก หลังจากอุปสมบทแล้ว ท่านได้ปฏิบัติตนตามแนวทางคำสอนของพระศาสดาอย่างเคร่งครัดและได้ยึดถือธุดงค์วัตร อันเป็นปฏิปทาอดอยาก มกน้อย สันโดษ ด้วยจริยวัตรอย่างงดงาม จนได้รับการยกย่องจากผู้มีศรัทธาทั้งหลายว่าเป็นพระผู้เลิศทางธุดงค์วัตร ท่านได้วางแนวทางในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้แก่สมณะ และประชาชนอย่างกว้างขวาง โดยแนวทางการปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์นั้นควรพิจารณากายเป็นของสำคัญ หลังจากที่ท่านมรณภาพลงในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ยังคงมีพระสงฆ์ที่เป็นลูกศิษย์ของท่านสืบต่อแนวทางการปฏิบัติของท่านสืบต่อมาโดยลูกศิษย์เรียกว่า พระกัมมัฏฐานสายวัดป่าหรือพระกัมมัฏฐานสายหลวงปู่มั่น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้หลักคำสอนและแนว

ทางการปฏิบัติกรรมฐานของท่านมีคุณค่าควรแก่การได้รับการยกย่องจากผู้มีศรัทธาให้เป็นพระอาจารย์ใหญ่สายวัดป่าสืบมาจนถึงทุกวันนี้

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. องค์การบริหารส่วนจังหวัด และองค์การบริหารส่วนตำบล ควรกำหนดเป็นนโยบาย และแผนพัฒนาด้านวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต แก่ประชาชนผู้สนใจทั่วไป

๒. รัฐบาลควรมีนโยบายให้ผู้นำชุมชน และพระสงฆ์ จัดกิจกรรมร่วมกันทุกเดือนในการ การรักษาศีล การอบรมจิตภาวนา การอบรมปัญญา และให้หน่วยงานของรัฐมีแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนโดยยึดหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ศึกษาเปรียบเทียบแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตกับแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานสายพม่า

๒. ศึกษาแนวทางการเผยแพร่การปฏิบัติกรรมฐานของลูกศิษย์สายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

บรรณานุกรม

๑. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒.

๒. ข้อมูลทุติยภูมิ

๑) หนังสือทั่วไป

ชินสภเถระ. ดับทุกข์ด้วยวิปัสสนาธุระ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่เอสแอลการพิมพ์, ๒๕๕๒.

แนบ มหานิราชนน. วิสุทธิ ๗. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระครูเกษมธรรมทัต(สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัทบุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘.

พระพุทโธสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อจ อสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธราเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.

พระญาณวิเศษฐิติธรรมวิธานจารย์ (สิงห์ ขนดยาคโม). แบบถึงพระไตรสรณคมน์ และแบบวิธีนั่งสมาธิภาวนา, ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ม.ป.ป..

พระญาณวิริยาจารย์. ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ฉบับสมบูรณ์และได้สามัญสำนึก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประชาชนจำกัด, ๒๕๔๑.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). วิปัสสนากรรมฐาน ภาคปฏิบัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ กู๊ดมอร์นิง, ๒๕๔๘.

_____ . **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : ทอมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ปจำกัด, ๒๕๓๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๒).

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ . **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

_____ . **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระราชญาณวิสุทธิโสภณ. **ปฏิบัติของพระรุดงค์กรรมฐานสายท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต**.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระศรีวิสุทธิโสภณ(วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙). **วิมุตติรัตนมาลี**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อักษรบัณฑิต, ๒๕๑๗.

_____ . **วิมุตติรัตนมาลี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙.

พระศรีคัมภีร์ญาณ (ถวัลย์ญาณจารี). **รวบรวม, คำถามคำตอบในวิปัสสนากรรมฐานที่ป็นีหลักสูตรชั้น**

ตรีอาจารย์พิเศษตรี. กรุงเทพมหานคร : สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร, ๒๕๔๓.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดยพระคันธสาร

ราภิงค์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์,

๒๕๔๙.

พระอริยคุณาธาร (เส็ง ปุสฺโส). **ชีวประวัติ ธรรมเทศนา บทประพันธ์และธรรมบรรยายของพระ**

อาจารย์มั่น ภูริทัตโต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต. **บูรพาจารย์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : นามมีบุ๊คส์

พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖.

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย(ศปท.)สนง.วัดหลวงพ่อดธรรม

กายาราม. **คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. บริษัทเพชร

เกษมพรินต์ติ้งกรุ๊ปจำกัด :จ.นครปฐม, ๒๕๕๕

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **สมถกัมมัฏฐาน**. มหามกุฏราชวิทยาลัย :

กรุงเทพฯ, ๒๕๕๕.

_____ **วินัยมุข เล่ม ๒**. มหามกุฏราชวิทยาลัย : กรุงเทพฯ, ๒๕๕๙.

๒) รายงานวิจัย

สุเชาวน์ พลอยชุม. สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต. **รายงานการวิจัย**. ศูนย์พุทธศาสตร์
ศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

๓) บทความจากเว็บไซต์ (Web Site) :

ปฐม และ ภัทรา นิคมานนท์. ประวัติ ข้อวัตรและปฏิปทา หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โครงการหนังสือ
บูรพาจารย์ เล่ม ๑. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : [http://www.dharma-
gateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm](http://www.dharmagateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm).

๑๐ กันยายน ๒๕๕๙.

หนังสือบูรพาจารย์ จัดพิมพ์โดย มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา :
<http://www.dharmagateway.com/>. ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘.

๔) สัมภาษณ์

พระราชวรคุณ(สมศักดิ์ ปณฺธิโต). ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ). เจ้าอาวาสวัดบูรพาภิราม
จ.สุรินทร์. สัมภาษณ์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

พระราชวิสุทธินิณี(เย็น ขนติโพโล). เจ้าคณะจังหวัดสุรินทร์(ธ). เจ้าอาวาสวัดเขาศาลาอตุลฐานะจาโร
จังหวัดสุรินทร์. สัมภาษณ์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

พระครูโสภณธรรมรังสี(พระมหาสุพรรณ สุวณฺโณ). เจ้าอาวาสวัดป่าโยธาประสิทธิ์(ธ)จังหวัดสุรินทร์.
สัมภาษณ์, ๒๑ ตุลาคม ๒๕๖๒.

พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร. ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาภิรามสุรินทร์. สัมภาษณ์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

พระสันพิชัย ปญญาวฑฒโน. เลขาธิการเจ้าคณะอำเภอเมืองสุรินทร์(ธ)สุรินทร์. สัมภาษณ์,
๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นายเพทาย สดทรงศิลป์. ผอ.สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์สุรินทร์. สัมภาษณ์,

๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นายภัทรพล ชำनिया, นักวิชาการศาสนาชำนาญการ. สัมภาษณ์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นางกาญจนาพร ระหว่างบ้าน. นักวิชาการศาสนาชำนาญการ, สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัด
สุรินทร์. สัมภาษณ์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นางนารีรัตน์ มีชันทอง. นักวิชาการศาสนาชำนาญการ. สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์.
สัมภาษณ์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นางสาวศิริศสา พันธุ์ศรี. นักวิชาการศาสนาชำนาญการ. สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์.
สัมภาษณ์, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นางสุกัญญา วารีดำ, เจ้าพนักงานธุรการ. สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์. สัมภาษณ์,
๑๗ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นางเขมานันท์ ขวบลฉลาด. ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล. ต.เจนีเยง อ.เมือง จ.สุรินทร์. สัมภาษณ์,
๒๒ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นางราตรี วารีประโคน. พยาบาลวิชาชีพ ระดับชำนาญการ. โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลบ้าน
โคกเมือง ต.จรเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์. สัมภาษณ์, ๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นายเสรี อุปลัมภ์. อุบาสกผู้ปฏิบัติธรรม. ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์. สัมภาษณ์, ๒๒ ตุลาคม ๒๕๖๒.

นายมवलชน สายบุตร. ครูวิทยฐานะครูชำนาญการ. ร.ร. บ้านตาแก สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา
ประถมศึกษาบุรีรัมย์ เขต ๒ ต.ชุมแสง อ.กระสัง จ.บุรีรัมย์. สัมภาษณ์, ๒๓ ตุลาคม ๒๕๖๒.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

แบบสัมภาษณ์

.....

แบบสัมภาษณ์เรื่องวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น
 ภูริทัตโตซึ่งงานวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนางานการศึกษาสาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหา
 จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

แบบสัมภาษณ์แบ่งรายละเอียดเป็น ๔ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไป

ตอนที่ ๒ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

ตอนที่ ๓ อิทธิพลของหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น
 ภูริทัตโตที่มีต่อสังคมและวัฒนธรรมไทย

ตอนที่ ๔ คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น
 ภูริทัตโต

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไป

๑.๑ ชื่อ..... ฉายา..... นามสกุล.....

๑.๒ อายุ.....ปี พรรษา.....

๑.๓ ผู้มีความรู้ด้าน พระสงฆ์
 บุคลากร/นักวิชาการ
 ผู้สูงอายุ/ปราชญ์ชาวบ้าน

๑.๔ การศึกษา ( ) ศาสนศึกษา นักรธรรม..... ( ) สามัญศึกษา.....

( ) เปรียญธรรม..... ( ) อื่น ๆ ..... ( ) ประถมศึกษา

( ) มัธยมศึกษาตอนต้น ( ) มัธยมศึกษาตอนปลาย ( ) ปริญญาตรี

( ) สูงกว่าปริญญาตรี ( ) อื่น ๆ .....

๑.๕ ที่อยู่..... ตำบล.....

อำเภอ..... จังหวัด.....

๑.๖ ตำแหน่ง.....อาชีพ.....

๑.๗ มีความรู้ความสามารถด้าน.....

ตอนที่ ๒ หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

๒.๑ หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต มีอะไรบ้าง

.....
.....
.....
.....
.....

๒.๒ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโตมีหลักการสอนเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไว้อย่างไร

.....
.....
.....
.....
.....

๒.๓ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโตมีหลักการและแนวการปฏิบัติในการสั่งสอนศิษยานุศิษย์อย่างไร

.....
.....
.....
.....

๒.๔ ความคิดเห็นเพิ่มเติมหรือข้อเสนอแนะ

.....
.....

.....

.....

.....

.....

ตอนที่ ๓ อิทธิพลของหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย

๓.๑ หลักคำสอนและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตมีอิทธิพลต่อคณะสงฆ์อย่างไร

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๓.๒ หลักคำสอนและแนวปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโตมีอิทธิพลต่อประชาชนที่ปฏิบัติตามหลักคำสอนของท่านอย่างไร

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๓.๓ ข้อเสนอแนะหรือความคิดเห็นเพิ่มเติม

.....

.....

.....
.....
.....
.....

ตอนที่ ๔ คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต

๔.๑ จากการศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตทำให้เห็นคุณค่าที่เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตอย่างไร

.....
.....
.....
.....
.....

๔.๒ ศิษยานุศิษย์และประชาชนที่ปฏิบัติตามหลักคำสอนของท่าน เห็นคุณค่าที่เกิดจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตอย่างไร

.....
.....
.....
.....
.....

๔.๓ ความคิดเห็นเพิ่มเติมหรือข้อเสนอแนะ

.....
.....
.....

.....
.....

ผู้สัมภาษณ์.....

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....เวลา..... น.

สถานที่ให้สัมภาษณ์.....

ขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้ด้วยครับ

ภาคผนวก ข
รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิ, หนังสือเชิญ และรายชื่อผู้ให้ข้อมูลวิจัย

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิตรวจเครื่องมือวิจัย

๑. รองศาสตราจารย์ ดร.สุนันท์ เสนารัตน์ อาจารย์มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์
๒. รองศาสตราจารย์ ดร.เอกฉัตร จารุเมธีชน อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
๓. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีระชัย ยศโสธร อาจารย์มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์

หนังสือเชิญผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

โทร ๐๙-๓๓๘๔๕๕๕๘

ที่ อว ๘๐๔๘/พิเศษ

วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

เรียน รองศาสตราจารย์ ดร.เอกฉัตร จารุเมธีชน

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์งานวิจัย จำนวน ๑ ชุด

เนื่องด้วย ดร.ภักขวิชช์ สุขเสน ตำแหน่งอาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๐ จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรื่อง “วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต” ความทราบแล้วนั้น

บัดนี้ ผู้วิจัยได้พิจารณาเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ และเป็นผู้มีประสบการณ์ในด้านการวิจัยเป็นอย่างดี จึงขอเรียนเชิญท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญในการตรวจสอบเอกสารและเครื่องมือการวิจัยในครั้งนี้

จึงเรียนมาเพื่อขอความอนุเคราะห์ และขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

(ดร.ภักขวิชช์ สุขเสน)

หัวหน้าโครงการ

อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

โทรศัพท์ ๐๙-๓๓๘๔๕๕๕๘ โทร
 ส่วนงานพิเศษ อว ๘๐๔๘/พิเศษ วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๖๒
 ของมหาวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เลขที่ ๒๘๑ หมู่ ๑๓ ถนนบุรีรัมย์-ประโคนชัย
ตำบลเสม็ด อำเภอเมืองบุรีรัมย์ จังหวัดบุรีรัมย์
๓๑๐๐๐ โทรศัพท์/โทรสาร ๐ ๔๔๖๓ ๗๒๕๖

ที่ อว ๘๐๔๘/พิเศษ

๑ ตุลาคม ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

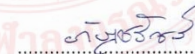
เรียน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วีระชัย ยศโสธร

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์จำนวน ๑ ชุด

เนื่องด้วย ดร.ภักขวิชร์ สุขเสน ตำแหน่งอาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๐ จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรื่อง “วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต” ความทราบแล้ว นั้น

ผู้วิจัยได้พิจารณาเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับงานวิจัยที่กำลังดำเนินการอยู่ จึงขออนุญาตท่านเพื่อสัมภาษณ์เก็บข้อมูลมาประกอบการวิจัยในครั้งนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงเรียน มาเพื่อขอความอนุเคราะห์ และกราบขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

(ดร.ภักขวิชร์ สุขเสน)

หัวหน้าโครงการ

อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

๗๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙/๒๕๖๒

๑๑/๑๐/๒๕๖๒

๒. ๐๘/๑๐/๒๕๖๒

๓ ต.ค. ๖๒

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เลขที่ ๒๘๑ หมู่ ๑๓ ถนนบุรีรัมย์-ประโคนชัย
ตำบลเสม็ด อำเภอเมืองบุรีรัมย์ จังหวัดบุรีรัมย์
๓๑๐๐๐ โทรศัพท์/โทรสาร ๐ ๔๕๖๓ ๗๒๕๖

ที่ อว ๘๐๔๘/พิเศษ

๑ ตุลาคม ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเชิญเป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

เรียน รองศาสตราจารย์ ดร.สุนันท์ เสนารัตน์

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์จำนวน ๑ ชุด

เนื่องด้วย ดร.ภักขวัชร สุขเสน ตำแหน่งอาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๐ จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรื่อง "วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต" ความทราบแล้ว นั้น

ผู้วิจัยได้พิจารณาเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับงานวิจัยที่กำลังดำเนินการอยู่ จึงขออนุญาตท่านเพื่อสัมภาษณ์เก็บข้อมูลมาประกอบการวิจัยในครั้งนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงเรียน มาเพื่อขอความอนุเคราะห์ และกราบขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

(ดร.ภักขวัชร สุขเสน)

หัวหน้าโครงการ

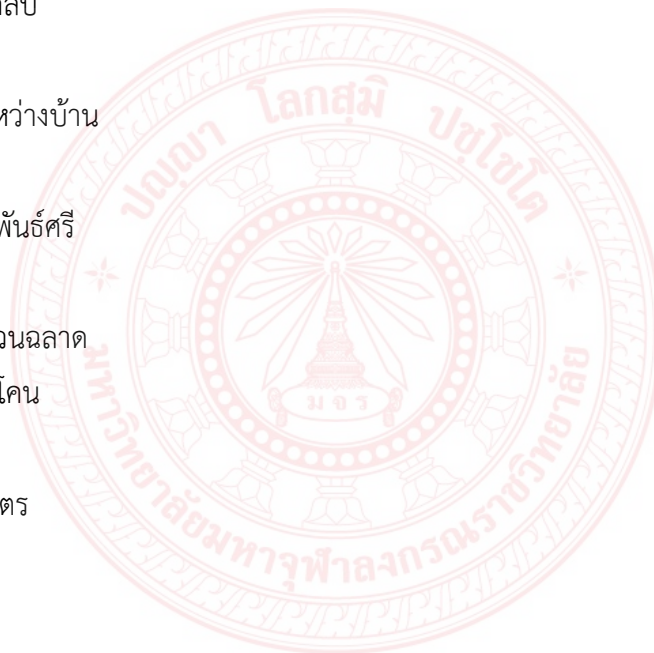
อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๒

รายชื่อผู้ให้ข้อมูลวิจัย

๑. พระราชวรคุณ(สมศักดิ์ ปณฺธิโต)
๒. พระราชวิสุทธิมุนี(เย็นน ขนฺติพล)
๓. พระครูโสภณธรรมรังสี(พระมหาสุพรรณ สุวณฺเณ)
๔. พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร
๕. พระสันพิชัย ปญฺญาทตฺตโน
๖. นายแพทย์ สดทรงศิลป์
๗. นายภัทรพล ชำนิยา
๘. นางกาญจนาพร ระหว่างบ้าน
๙. นางนารีรัตน์ มีชั้น
๑๐. นางสาวศิริรัตสา พันธุ์ศรี
๑๑. นางสุกัญญา วารีดำ
๑๒. นางเขมานันท์ ขบวนฉลาด
๑๓. นางราตรี วารีประโคน
๑๔. นายเสรี อุปลัมภ์
๑๕. นายมवलชน สายบุตร

สัมภาษณ์

นายแพทย์ สดทรงศิลป์

ผู้อำนวยการสำนักงานพุทธศาสนาจังหวัดสุรินทร์

อำเภอเมืองสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์

สัมภาษณ์

พระสันพิชัย ปญฺญาวฑฒโน
เลขานุการเจ้าคณะอำเภอเมือง(ธ)
วัดบูรพาราม จังหวัดสุรินทร์

สัมภาษณ์

พระครูสมุห์ประวิทย์ ปวโร
ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบูรพาภิราม จังหวัดสุรินทร์

สำรวจพื้นที่ : พระธาตุพระอริยบุคคล
ศิษย์สายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑. กิจกรรมการเผยแพร่ผลการวิจัย

กิจกรรมการเผยแพร่ผลการวิจัย ดำเนินการดังนี้

๑. เผยแพร่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และเว็บไซต์ของวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์

๒. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะจากการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อนำไปสู่การทบทวนและปรับปรุงกระบวนการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับการปฏิบัติจริง

๒. กิจกรรมการถ่ายทอดผลการวิจัยสู่กลุ่มเป้าหมาย

กิจกรรมการถ่ายทอดผลการวิจัยสู่กลุ่มเป้าหมาย ดำเนินการ ดังนี้

๑. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รับทราบผลการวิจัยและนำไปเผยแพร่ต่อสังคมทั่วประเทศ

๒. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ประสานงานคณะสงฆ์ เพื่อขอความร่วมมือในการถ่ายทอดองค์ความรู้จากการวิจัยไปสู่พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน

๓. ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป โดยให้มีการดำเนินงาน คือควรมีการส่งเสริมการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบบูรณาการ

๔. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้สนับสนุนให้มีการเรียนการสอนนอกห้องเรียน โดยการให้นิสิตมีส่วนร่วมในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในวัดและชุมชน

๓. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา

- สามารถนำกระบวนการศึกษาวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนในรายวิชาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

- อาจารย์ นักวิชาการ นิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้นำผลงานวิจัยไปทำการศึกษาต่อยอดองค์ความรู้ในเรื่องวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

ผนวก จ

ผลผลิต ผลลัพธ์ และผลกระทบจากงานวิจัย

ผลผลิต (Output) จากงานวิจัย

ประเภทผลงานที่ได้รับ:

- ต้นแบบผลิตภัณฑ์
- ต้นแบบเทคโนโลยี
- กระบวนการใหม่
- องค์ความรู้
- การใช้ประโยชน์เชิงพาณิชย์
- การใช้ประโยชน์เชิงสาธารณะ
- การพัฒนากำลังคน
- ทรัพย์สินทางปัญญา
- บทความทางวิชาการ
- การประชุม/สัมมนาระดับนานาชาติ
- การประชุม/สัมมนาระดับชาติ

ระดับของผลงานที่ได้รับ:

- ระดับอุตสาหกรรม
- ระดับกึ่งอุตสาหกรรม
- ระดับภาคสนาม
- ระดับห้องปฏิบัติการ

รายละเอียดผลงาน:

การส่งเสริมยกย่องบุคลากรด้านการศาสนาโดยที่การวิจัยชิ้นนี้ได้มีการนำหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐาน อันเป็นหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่มีผู้ปฏิบัติตามแล้วเกิดมรรคผลและมีการถ่ายทอดต่อสังคม ทำให้มีผู้ปฏิบัติตามอย่างแพร่หลายจนเกิดความสงบสุขร่มเย็นในชีวิตส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของประชาชนอย่างมีประสิทธิภาพ

จำนวนผลงาน:..... หน่วยนับ:.....

ผลลัพธ์ (Outcome) ที่ได้ตลอดระยะเวลาโครงการ :

ชื่อ

ผลลัพธ์:.....

.....

ประเภท:

เจริญปริมาณ

เจริญคุณภาพ

เจริญเวลา

เจริญต้นทุน

รายละเอียด:

.....

.....

.....

.....

ผลกระทบจากการดำเนินโครงการ:

ผลกระทบทางเศรษฐกิจของประเทศ

ผลกระทบต่อภาคการผลิตและธุรกิจที่เกี่ยวข้อง

ผลกระทบต่อขีดความสามารถทาง วทน.

ผลกระทบต่อการจ้างงาน

ผลกระทบต่อสังคม

ผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

เพิ่มความสามารถการแข่งขันของเอกชนที่ร่วมโปรแกรม

เพิ่มความสามารถในการแข่งขันของวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม

สนับสนุนให้เกิดวิสาหกิจเริ่มต้น (Startup)

รายละเอียด:

.....

.....

.....

ภาคผนวก ฉ
แบบสรุปโครงการวิจัย

แบบสรุปโครงการวิจัย

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่	MCU RS 610760187
ชื่อโครงการ	วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ภุริทัตโต
หัวหน้าโครงการ	ดร.ภุชวพัชร์ สุขเสน วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
<p>ความเป็นมาและความสำคัญ</p> <p>เป็นความจริงที่ว่า ปุถุชนทุกคนรักสุขเกลียดทุกข์ และในโลกของเรานี้มนุษย์ชาติพยายามที่จะบรรเทาหรือกำจัดให้สิ้นไปซึ่งความทุกข์ และแสวงหาความสุขอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม ความพยายามของมนุษย์นี้ส่วนใหญ่มุ่งไปที่การแสวงหาความสุขทางกาย โดยอาศัยวัตถุสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ในทางตรงกันข้ามความสุขขึ้นอยู่กับทัศนคติและจิตใจ ซึ่งมีบุคคลจำนวนน้อยมากให้ความสำคัญกับการใส่ใจเพื่อพัฒนาจิต และยังมีบุคคลจำนวนน้อยลงไปอีกที่จะลงมือปฏิบัติธรรมเพื่อฝึกจิตอย่างจริงจัง</p> <p>เพื่อแสดงให้เห็นตัวอย่างในประเด็นนี้ เราอาจมองไปที่พฤติกรรมการรักษาความสะอาดและดูแลร่างกายที่เห็นกันอยู่โดยทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นการแสวงหาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้ได้มาซึ่งอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เพื่อยกระดับมาตรฐานการครองชีพทางวัตถุ พัฒนาการทางโทรคมนาคม ขนส่ง ตลอดจนการป้องกันและรักษาโรคร้ายไข้เจ็บต่าง ๆ ความพยายามเหล่านี้ส่วนใหญ่ล้วนเป็นการมุ่งรักษาและเสริมสร้างร่างกายและคงต้องยอมรับว่า สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่สำคัญจริง ๆ อย่างไรก็ตามความพยายามของมนุษย์และความสำเร็จเหล่านี้ คงไม่อาจบรรเทาหรือกำจัดความทุกข์ให้สิ้นไป ซึ่งเป็นความทุกข์อันเกิดจากความชราและมรณะ ความขาดแคลนสิ่งอำนวยความสะดวกหรือปัญหาทางเศรษฐกิจได้ โดยรวมถึงการไม่อาจสนองความต้องการ หรือความปรารถนาได้ทั้งหมด ความทุกข์เหล่านี้ไม่อาจจะเอาชนะได้ด้วยวัตถุ แต่จะเอาชนะได้ต้องอาศัยการฝึกฝนและการพัฒนาจิตเท่านั้น</p> <p>ดังนั้น จึงสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนและในทันทีว่าวิธีการที่ถูกเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นในการที่จะฝึกฝนสร้างความสงบและบริสุทธิ์ให้แก่จิตใจอย่างได้ผล วิธีดังกล่าวจะพบได้ในมหาสติ</p>	

ปฏิฐานสูตร ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธองค์ ที่ทรงเทศนาไว้ ๒,๕๐๐ กว่าปีมาแล้ว พระพุทธองค์ ได้ทรงตรัสไว้ว่า :

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเวทะ เพื่อดับทุกข์และโหมันส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติ ปฏิฐาน ๔ ประการ^๑

ฐานที่ตั้งทั้ง ๔ ในการเจริญสติ ได้แก่ (๑) การเจริญสติที่อาศัยร่างกายเป็นอารมณ์ (๒) การเจริญสติที่อาศัยความรู้สึกเป็นอารมณ์ (๓) การเจริญสติที่อาศัยจิตเป็นอารมณ์ (๔) การเจริญสติที่อาศัยสภาพธรรมต่าง ๆ ที่เป็นอยู่โดยอาการที่ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นอารมณ์

ในมหาสติปฏิฐานสูตรนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า “จงหมั่นระลึกไว้ กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นอารมณ์” แต่หากปราศจากคำแนะนำจากอาจารย์ผู้ที่มีประสบการณ์ คงจะไม่ง่ายนัก สำหรับปุถุชนคนธรรมดาที่จะปฏิบัติตามแนวทางเหล่านี้ได้อย่างถูกต้องเป็นระบบ จนก่อให้เกิดความก้าวหน้าของสมาธิและปัญญาญาณได้ การเจริญสติปฏิฐานสี่จึงเป็นสิ่งที่สำคัญมากสำหรับทุกคน กระบวนการในการเจริญสติปฏิฐานสี่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าการเจริญกรรมฐาน ซึ่งแบ่งออกเป็นสองประการคือ สมถกรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายทำให้สงบใจและวิปัสสนากรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายทำให้เกิดปัญญา และกรรมฐานทั้งสองประการนี้ได้มีนักปราชญ์ รจนาไว้อย่างเป็นระบบในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สำคัญสำหรับศึกษาหลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา

ปัจจุบันหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย แบ่งเป็น ๕ สาย ตามสำนักใหญ่ๆ คือ สายพุทโธ สายอานาปานสติ สายยุบพอง สายรูปนาม และสายสัมมารัง^๒ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระสายพุทโธ ท่านเป็นพระนักปฏิบัติที่ได้รับการถ่ายทอดแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานมาจากหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล(พระครูวิเวกพุทธกิจ) ท่านได้รับการเทิดทูนบูชา จากบรรดาศิษยานุศิษย์ และพุทธศาสนิกชนที่สนใจในการปฏิบัติธรรมว่าเป็นพระอาจารย์วิปัสสนาชั้นเยี่ยมในยุคสมัยกึ่งพุทธกาล คือ ยุคสมัยปัจจุบันจากจริยาวัตรข้อปฏิบัติของท่าน รวมทั้งของลูกศิษย์เช่นหลวงปู่สุวรรณ หลวงปู่สิงห์ หลวงปู่หาปิ่น หลวงปู่แหวน หลวงปู่ชา หลวงปู่ดุลย์ เป็นต้น ที่ได้รับการสั่งสอนอบรมตามแนวทางของท่าน ล้วนแต่มีความ

^๑ ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๕๙, ม.ม.อ. ๑/๑๐๖/๒๔๔

^๒ ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย(ศปท.)สนญ.วัดหลวงพ่อดธรรมกายาราม, **คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (บริษัทเพชรเกษมพรินต์ติ้งกรุ๊ปจำกัด : จ. นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า สัมโมทนียกถา.

<p>งดงามและเคร่งครัดในพระธรรมวินัยอย่างเสมอด้านเสมอปลาย และจากเนื้อธรรมที่หลวงปู่ได้แสดงในโอกาสต่างๆ เป็นธรรมขั้นสูง ถึงแก่นธรรม ถึงใจของผู้ได้ฟังได้รู้ตลอดมา คณะผู้วิจัยเห็นว่าถ้าได้ศึกษาหลักคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติของท่านอย่างใคร่ครวญ จะไม่มีความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ ในองค์ท่านว่าสมควรจะตั้งอยู่ในภูมิธรรมขั้นใด รวมทั้งไม่สงสัยกับคำกล่าวที่ว่า “หลวงปู่มั่น ฐริทัตโต เป็นพระอรหันต์ในยุคกิ่งพุทธกาล”^๓ เพราะหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติข้อวัตรปฏิบัติของท่านเป็นหลักฐานยืนยันให้ผู้ปฏิบัติธรรมมั่นใจได้ว่า มรรค ผล และพระนิพพาน จะไม่หมดสิ้นไปตราบเท่าที่ยังมีผู้ปฏิบัติตรงตามแนวคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า</p> <p>ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจจะศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต เพื่อจะได้ทราบถึงหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของท่าน อิทธิพลและคุณค่าคุณค่าที่ได้จากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของท่าน ซึ่งจะเป็นข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา และเป็นประโยชน์ต่อประชาชนต่อไป</p>
<p>วัตถุประสงค์โครงการ</p> <ol style="list-style-type: none"> ๑. เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต ๒. เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย ๓. เพื่อศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต
<p>ผลการศึกษาวิจัย</p> <p>รายงานวิจัยเรื่องวิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต มีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโต ๒) เพื่อศึกษาอิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มั่น ฐริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย ๓) เพื่อศึกษาคุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่</p>

^๓ปฐม และ ภัทธา นิคมานนท์, ประวัติ ข้อวัตรและปฏิบัติ หลวงปู่มั่น ฐริทัตโต โครงการหนังสือบูรพาจารย์ เล่ม ๑, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.dharma-gateway.com/monk/monk_biography/lp-mun/lp-mun-hist-๐๔-๐๑.htm. [๑๐ กันยายน ๒๕๕๙].

มัน ฎริทัตโต เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพแบบลงพื้นที่สัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูล

ผลการวิจัยพบว่า

๑. หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มัน ฎริทัตโต มี ๒ ลักษณะ คือ ๑) คำสอนที่ท่านประพันธ์หรือเรียบเรียงเอง มี ๒ เรื่อง คือ ชันระวิมุติสะมังคีธรรม และบทธรรมบรรยาย ๒) คำสอนที่ศิษยานุศิษย์จดบันทึกไว้ แบ่งเป็น ๒ แบบ คือ ก) เป็นบันทึกเรื่องราวสั้นๆ มี ๒ ชุด คือ ๑. มุตโตทัย ๒. ธรรมเทศนาของพระอาจารย์มัน ฎริทัตโต ข) บันทึกโอวาทหรือคำสอนสั้นๆ ที่ศิษย์แต่ละท่านผู้ได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้ มี ๓ ชุด คือ ๑. ปกิณณกรรม ๒. ธรรมโอวาท ๓. ฎริทตตมโอวาท ส่วนแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มัน ฎริทัตโต นั้น จัดอยู่ในสำนักปฏิบัติธรรมแบบพุทธ ตามแนววิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งได้รับการสืบทอดจากศิษยานุศิษย์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

๒. อิทธิพลหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มัน ฎริทัตโตที่มีต่อสังคมไทย หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มัน ฎริทัตโตมีอิทธิพลต่อสังคมไทย ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ ๑) ด้านคณะสงฆ์ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านได้เป็นที่ยอมรับและนิยมแพร่หลายไปในหมู่พระภิกษุสามเณรอย่างกว้างขวางทั้งในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านมีอิทธิพลส่งผลต่อคณะสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกายเป็นอย่างมาก ๒) ด้านพุทธศาสนิกชนทั่วไป พุทธศาสนิกชนได้มีโอกาสสังเกตวัตรปฏิบัติของพระกรรมฐานและมีโอกาสทำความรู้จักคุ้นเคยจึงเริ่มมีความเข้าใจและสนใจจะธรรมปฏิบัติมากขึ้นเป็นลำดับและกลายเป็นความนิยมในเวลาต่อมา ภายหลังจากที่หลวงปู่มัน ได้มรณภาพ ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านก็ได้ปรากฏและหลักคำสอนและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านได้มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนทั้งชาวไทยและต่างประเทศ จนกระทั่งท่านได้รับการยกย่องจากองค์การยูเนสโกว่าเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพประจำปี ๒๕๖๓-๒๕๖๔

๓. คุณค่าจากหลักคำสอนและแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงปู่มัน ฎริทัตโต คุณค่าที่ได้เกิดจากข้อวัตรปฏิบัติของหลวงปู่มัน ในแง่ของความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย ปฏิบัติใน การปฏิบัติกรรมฐาน การสั่งสอนศิษยานุศิษย์ ที่สั่งสอนได้ตรงจิตอภัยสาส์ย มีความแตกฉานเข้าใจของ

ในธรรมทั้งปริยัติและปฏิบัติ สามารถตอบปัญหาธรรมแก่ผู้ปฏิบัติได้อย่างลึกซึ้งเข้าใจง่าย และมีความสำรวมระวังกอบปรด้วยเมตตาธรรม คุณค่าที่เกิดขึ้นจากสาเหตุเหล่านี้ทำให้มีสำนักวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่่มั่นทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและฝ่ายมหานิกายเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งทั้ง ๒ นิกายนี้ ได้ยึดถือปฏิบัติตามหลักที่ท่านได้สั่งสอนเอาไว้

จากการวิจัยเรื่อง วิเคราะห์หลักคำสอนและแนวการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของหลวงปู่่มั่น
 ภูริทัตโต
 สรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. องค์การบริหารส่วนจังหวัด และองค์การบริหารส่วนตำบล ควรกำหนดเป็นนโยบาย และแผนพัฒนาด้านวิปัสสนากรรมฐานสายหลวงปู่่มั่น ภูริทัตโต แก่ประชาชนผู้สนใจทั่วไป
๒. รัฐบาลควรมีนโยบายให้ผู้นำชุมชน และพระสงฆ์ จัดกิจกรรมร่วมกันทุกเดือนในการ
 การรักษาศีล การอบรมจิตภาวนา การอบรมปัญญา และให้หน่วยงานของรัฐมีแผนพัฒนาคุณภาพ
 ชีวิตของประชาชนโดยยึดหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ศึกษาเปรียบเทียบแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานสายหลวงปู่่มั่น ภูริทัตโตกับแนว
 ทางการปฏิบัติกรรมฐานสายพม่า
๒. ศึกษาแนวทางการเผยแพร่การปฏิบัติกรรมฐานของลูกศิษย์สายหลวงปู่่มั่น ภูริทัตโต

การประชาสัมพันธ์

- มีการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและผลงานวิจัยทางอินเทอร์เน็ต
- ส่วนการประชาสัมพันธ์ทางสิ่งตีพิมพ์อยู่ในระหว่างดำเนินการ

ประวัติผู้วิจัย

๑.ประวัติหัวหน้าโครงการวิจัย (สัดส่วน ๗๐ %)

๑. ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : ดร.ภักขวัชร สุขเสน
๒. วัน/เดือน/ปี : ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๕
๓. ภูมิลำเนาเดิม : ๑๑๘ หมู่ ๑๔ บ้านหนองเกาะ-สวาท ตำบลทับทัน อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ๓๒๑๕๐
๔. ที่อยู่ปัจจุบัน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ 281 หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ 31000
๕. ประสบการณ์ : พ.ศ. ๒๕๔๙-ปัจจุบัน เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี สำนักเรียนวัดพรหมวงศาราม เขตดินแดง กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๕๐-๒๕๕๓ เป็นอาจารย์ใหญ่สำนักเรียนวัดพรหมวงศาราม
๖. ประวัติการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๐ เปรียญธรรม ๙ ประโยค วัดพรหมวงศาราม เขตดินแดง กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๕๑ ปริญญาศาสนศาสตร์บัณฑิต (การเมืองการปกครอง) มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๒ ปริญญารัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต(นโยบายสาธารณะ) มหาวิทยาลัยนเรศวร
พ.ศ. ๒๕๕๘ ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต(พธ.ด.พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗. ปัจจุบัน : เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๒. ประวัติผู้ร่วมโครงการวิจัย (สัดส่วน ๕ %)

๑. ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : ดร.บรรพต แคนไธสง
๒. วัน/เดือน/ปี : ๑๘ ตุลาคม ๒๕๑๘
๓. ภูมิลำเนาเดิม : ๑๙ หมู่ ๑๒ บ้านดอนต้อน ตำบลบ้านยาง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๑๒๐
๔. ที่อยู่ปัจจุบัน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑ หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๕. ประสบการณ์ : พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๕๖ เป็นอาจารย์ประจำสำนักวิชาศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี
พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๕๙ เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์เลย
พ.ศ. ๒๕๕๙-ปัจจุบัน เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
๖. ประวัติการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๔๒ เปรียญธรรม ๗ ประโยค วัดอินทาราม เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๔๓ ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๗ Master of Arts (Philosophy) University of Madras
พ.ศ. ๒๕๕๒ Ph.D. (Philosophy) University of Madras
๗. ปัจจุบัน : เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา และสาขาวิชาปรัชญา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๓. ประวัติผู้ร่วมโครงการวิจัย (สัดส่วน ๕ %)

๑. ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : รศ.วิเชียร ชาบุตรบุญทริก
๒. วัน/เดือน/ปี : ๖ ธันวาคม ๒๕๖๖
๓. ภูมิลำเนาเดิม : ๓๐/๙ ซ.๑ (ถนนพิพัฒน์มงคล) ต.กุดป่อง อ.เมืองเลย จ.เลย
๔๒๐๐๐
๔. ที่อยู่ปัจจุบัน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑
หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๕. ประสบการณ์ : เป็นอาจารย์คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูเลย
เป็นคณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏเลย
เป็นผู้อำนวยการสำนักศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย
เป็นรักษาการอธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏเลย
เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์เลย
๖. ประวัติการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๑๒ เปรียญธรรม ๘ ประโยค คณะสงฆ์ไทย
พ.ศ. ๒๕๑๓ B.A.(Pali& Buddhist Studies)
Darbhanga Sanskrit University,India
พ.ศ. ๒๕๑๗ M.A. (Philosophy) Banaras Hindu University, India
๗. ปัจจุบัน : อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.)
สาขาวิชาปรัชญา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย

๔.ประวัติผู้ร่วมโครงการวิจัย (สัดส่วน ๕ %)

๑. ชื่อ - นามสกุล (ภาษาไทย) นายอิสรพงษ์ ไกรสินธุ์
ชื่อ - นามสกุล (ภาษาอังกฤษ) Mr, IsarapngKraisin
๒. เลขหมายบัตรประจำตัวประชาชน -
๒.๑ วัน เดือน ปี เกิด วันที่ ๘ เดือน มกราคม ๒๕๒๘
๒.๒ ภูมิลำเนา ๓๔ หมู่ ๖ ตำบลตาวัง อำเภอบัวเขต จังหวัดสุรินทร์ ๓๒๒๓๐
๓. ตำแหน่งปัจจุบัน อาจารย์ประจำหลักสูตร สาขาวิชา สังคมศึกษา
๔. หน่วยงาน วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๘๑ ถนน บุรีรัมย์
ประโคนชัย ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
Email.Kraisin_๒๕๒๘@hotmail.com โทร ๐๙๓-๐๙๐๙๙๕๑
๕. ประวัติการศึกษาต้องระบุสถาบันการศึกษา สาขาวิชาและปีที่จบการศึกษา
มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์ครุศาสตรมหาบัณฑิตหลักสูตรครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสังคม
ศึกษา พ.ศ. ๒๕๕๗
พร.บ.(การสอนภาษาอังกฤษ) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๕
๖. สาขาวิชาการที่มีความชำนาญพิเศษ (แตกต่างจากวุฒิการศึกษา) ระบุสาขาวิชาการ
-
๗. ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานวิจัยทั้งภายในและภายนอก
ผู้ร่วมวิจัยในแต่ละข้อเสนอการวิจัย)
๗.๑ หัวหน้าโครงการวิจัย : ชื่อโครงการวิจัย
โครงการวิจัย การเรียนรู้การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติ ในบริเวณ
อุทยานภูเขาระโดง ในจังหวัดบุรีรัมย์

๕.ประวัติผู้ร่วมโครงการวิจัย (สัดส่วน ๕ %)

๑. ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : พระครูวินัยธรอำนาจ พลบุญโญ (สวัสดี) ดร.
๒. วัน เดือน ปีเกิด : วันพฤหัสบดี ที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๑
๓. ประวัติการศึกษา : สายสามัญ
 พ.ศ. ๒๕๓๔ จบชั้นประถมศึกษาจากโรงเรียนวัดอินทบูรพา
 พ.ศ. ๒๕๔๙ ศิลปศาสตรบัณฑิต (สาขาปรัชญา) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง
 พ.ศ. ๒๕๕๒ รัฐศาสตรบัณฑิต (สาขารัฐศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง
 พ.ศ. ๒๕๕๒ ศาสตรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา จากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
 พ.ศ. ๒๕๕๕ ศาสตรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ศน.ด.)สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา จากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
 พ.ศ. ๒๕๖๐ รัฐศาสตรมหาบัณฑิต (รม.) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง
- : ปริยัติธรรม**
 พ.ศ. ๒๕๔๔ สอบได้นักธรรมชั้นเอก
 พ.ศ. ๒๕๔๙ สอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค
 พ.ศ. ๒๕๕๒ สำเร็จการศึกษาตามหลักสูตรวุฒิปัตถพุทธศาสนศึกษาทางไกล วิชา อภิธัมมัตถสังคหะ ของอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร.
๔. ประวัติการทำงาน : อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์มจร.
๕. ตำแหน่งปัจจุบัน : ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
 - อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา พระพุทธศาสนา
 - อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา
 - เจ้าอาวาสวัดทุ่งสว่าง ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
 - เจ้าคณะตำบลเสม็ด เขต ๑ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์
๖. ที่อยู่ปัจจุบัน : ๑ หมู่ ๓ วัดทุ่งสว่าง ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๗. หน่วยงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑ หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐

๖. ประวัติผู้ร่วมโครงการวิจัย (สัดส่วน ๕ %)

๑. ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : พระปลัดกิตติ ยุตติโร, ดร.
๒. วัน/เดือน/ปี : ๑๖ เมษายน ๒๕๑๒
๓. ภูมิลำเนาเดิม : ๕๙/ หมู่ที่ ๒ ต.สาวะถี อ.เมืองขอนแก่น จ.ขอนแก่น
๔๐๐๐๐
๔. ที่อยู่ปัจจุบัน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑
หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๕. ประสบการณ์ : พ.ศ. ๒๕๕๙ เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑ หมู่ ๑๓
ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๖. ประวัติการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๔๕ สำเร็จการศึกษานักธรรมเอก สำนักเรียนจังหวัดขอนแก่น
: พ.ศ. ๒๕๔๙ สำเร็จการศึกษาปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาปรัชญา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: พ.ศ. ๒๕๕๑ สำเร็จการศึกษาประกาศนียบัตรบัณฑิต วิชาชีพรู
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: พ.ศ. ๒๕๕๓ สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขา
ปรัชญา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
: พ.ศ. ๒๕๕๙ สำเร็จการศึกษาปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขา
พระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗. ปัจจุบัน : อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.)
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗. ประวัติผู้ร่วมโครงการวิจัย (สัดส่วน ๕ %)

๑. ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : นายสมคิด สุขจิต
๒. วัน/เดือน/ปี : ๓๐ มิถุนายน ๒๕๒๐
๓. ภูมิลำเนาเดิม : ๓๕/ หมู่ที่ ๙ ต.เมืองสิง อ.ขอมพระ จ.สุรินทร์ ๓๒๑๘๐
๔. ที่อยู่ปัจจุบัน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑ หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๕. ประสบการณ์ : พ.ศ. ๒๕๕๖ เป็นเจ้าหน้าที่ประจำโครงการพระสอนศีลธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
- : พ.ศ. ๒๕๕๙ เป็นอาจารย์ประจำหลักสูตร สาขาวิชาสังคมศึกษา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ๒๘๑ หมู่ ๑๓ ตำบลเสม็ด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐
๖. ประวัติการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๔๗ สำเร็จการศึกษานักธรรมเอก
สำนักเรียนจังหวัดอุบลราชธานี
- : พ.ศ. ๒๕๕๕ สำเร็จการศึกษาปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต
สาขาการสอนภาษาอังกฤษ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
- : พ.ศ. ๒๕๕๗ สำเร็จการศึกษาคณะศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาสังคมศึกษา
มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์
๗. ปัจจุบัน : อาจารย์ประจำหลักสูตรสาขาวิชาสังคมศึกษา
วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย